

И.С. ТУРГЕНЕВ
ТУТУН

роман

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси

«Бунёдкор» нашриёти

1982

№ 2

Т 87

Тургенев И. С.

Тутун. Роман (Л. Тожиева тарж.)—Т. «Еш гвардия», 1982.—184 б.

Тургенев И. С. Дым. Роман.

PI

«Тутун»— И. С. Тургенев ижодидаги муҳим асарлардан бири.

Аллақачон тушқунликка юз тутган киборлар хонадонидан бўлмиш Ирина асарда тасвирланган рус аристократлари доирасида бирдан-бир жонли одам. Унинг Литвиновга бўлган муҳаббати орқали муаллиф юқори табақа кишиларининг чиркин маънавий дунёларини фош этади. Тургенев Ирина образида маънавий бой аёл образини яратса-да, унинг киборлар олами билан чиқишолмай қийналишини кўрсатса-да, улар билан алоқани узиб чиқиб кетиш учун узида куч тополмагани учун уни қоралайди.

Лола Тожиева таржимаси

Т $\frac{70301-89}{356 (04)-82}$ 52-82 4702011000

© «Еш гвардия» нашриёти, таржима, 1982

I

1862 йил 10 августда, кундуз соат тўртларда Баден-Баденининг машҳур «Conversation»¹ майдоида одам жуда гавжум эди. Ҳаво ниҳоятда ажойиб; теварак-атроф — ям-яшил дарахтлар ҳам, шинамгина шаҳарнинг сруг-равшан уйлари ҳам, тўлқинсимон тоғ тизмалари ҳам — ҳамма-ҳаммаси байрам шукуҳи билан лиммо-лим, чароғон қуёш нури остида яйраб ястаниб ётибди. Ҳамма нарса кишига завқ-шавқ билан кулиб боқаётгандек. Одамлар — кексаю ёш, хунугу гўзал чехраларда ҳам ўша майину мулойим табассум. Қош-кўзларига сурма тортиб, афт-башараларига қалин қилиб упа-элик суртиб олган Париж хонимчалари ҳам бу ҳузур ва шукуҳга тўла умумий таассуротни бузишга қодир эмас эди. Хилма-хил ленталар, уқпару патлар, шляпаю чехраларга тутилган тўрларда ўйнаётган олтин-кумуш шуълалар эса кишига беихтиёр баҳорнинг анвойи ранг гулларини чаппор ураётган ўйинқароқ паррандалар пар либосининг кўзни қамаштирувчи жилосию жилвасини эслатади. Ёлғизгина ҳар томондан эшитилиб турган қуруқ, хирилдоғу бўғиқ француз лаҳжаси на қушлар чуғури ўрнини боса олар ва на у билан тенглаша оларди.

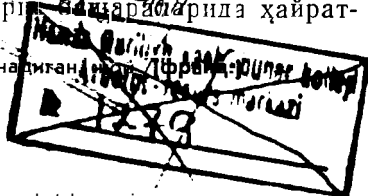
Аслини олганда эси, ҳамма нарса ўз йўли билан кечмоқда эди. Майдондаги оркестр дам Травиатадан бир шингил, дам Штрауснинг вальсини, дам илтифотли капелмейстер чолу асбабларига мослаган рус романси «Унга айтинг»ни қилади. Қатор-қаторларида, яшил столлар теграсида ўша ҳаммага ташинган руслар ўралашади. Уларнинг маъноси ва ҳар бир баъзиларида ҳайрат-

№ 1723

Архивизация

№

3

ми, газабми, хуллас, қиморга муккасидан кетган энг аслзода кишиларнинг ҳам афтларнда акс этадиган ваҳший бир ифода зоҳир. Ўша семиз, бағоят олифта кийинган тамбовлик помешчик ўта шошқалоқлик билан, кўзларини чақчайтирганча, кўкрагини столга бериб, шерикларининг совуқ истеҳзоларига парво ҳам қилмай, айни, „Rien ne va plus“¹ деб қичқириладиган дақиқада ҳам терчилаб кетган қўли билан рулетканинг барча бурчакларига олтин луидорларни ташляпти, бу билан ўзини ҳатто омади келиб қолган чоғда ҳам бирон нарса ютиш имкониятидан маҳрум этипти, мазкур ҳол ўша оқшомнинг ўзидаёқ дворян оппозициясининг машҳур сардорларидан бири бўлмиш князь Коконинг гапларини маъқуллаб ўтиришига асло халақит бермасди. Ўша князь Коко Парижда, малика Матильданинг салонда император ҳузурда усталик билан: „Madame, le principe de la propriété est profondément ébranlé en Russie“²,— деган одам бўлади. Одатдагидек рус дарахти — à l’Arbe russe — теграсига муҳтарам ва муҳтарама ватандошларимиз тўпланишарди. Улар бу ерга кибру ҳаво, дабдаба билан бир-бир босиб келишар, бир-бирларни билан замона илми чўққисига чиққан маданиятли кишиларга хос улуғворона, назокат-ла саломлашишар, аммо ўриндиқларга жойлашиб олганларидан кейин нима ҳақда гаплашишларини билмай, шунчаки тил учида уёқ-буёқдан валақлашишар ёхуд аллақачон мисл чиққан собиқ француз адабиётчисининг маза-бемаза «ижод» намуналарини бир-бирларига айтиб, ўшаларчалик ҳам бирон «ақлли» гап топишга ноқобилликларини яна бир карра бир-бирларига намойиш қилиб қўярдилар. Аслида эса бу ерга жамиятимизнинг «қаймоқ», «бутун киборлару мода намуналарини намойиш қиладиганлар» тўпланган эди. Ниҳоятда мусиқага ишқибоз, романсларни қойинллатиб «ижро» этадиган, аслида эса кўрсаткич бармоғи билан клавишларни беўхшов пуқиб тинғиллатмагунича икки нотани бир-биридан ажратолмайдиган, ижрочилик маҳорати одмигина бир лўлиникчилик келадиган қиёси йўқ ҳаваскор граф Х. ҳам шу ерда; ҳар қандай иш: адабиётчиликни ҳам, тўрачиликни ҳам, нотиклигу кўзбўямачиликни ҳам қойилмақом қилиб удалай оладиган бағоят ёқим-

¹ Ортиқ пул қўйиш тўхтатилади, деган маънони билдирадиган ҳайқириқ [Франц.]

² Хоним, Россияда шахсий мулк принципи қаттиқ ларзага келди [Франц.]

той барон Z. ҳам; дин ва халқ ҳомийси, дорилмомон откуп¹ даврида буғдойдан ароқ қилиб, унга лфьюн аралаштириб сотиб, каттагина бойлик орттириб олган князь V. ҳам; қачондир қаериндир забт этган, кимлариндир тинчитган, мана энди ўзини қаерга уриб, нима билан эътибор қозонишини билолмай юрган ажойиб генерал O. O. ҳам; ўзини ўта касалманд ва ўта ақлли деб билгувчи, аслида эса ҳўкиздеқ соғлом ва молдек калтафаҳм хўппасемиз P. P. ҳам ҳозир эдилар. Ёзининг замонамизда ёлғиз шу P. P.гина қирқинчи йиллар шерлари, *Замонамиз қаҳрамони* ҳамда графиня Воротинская даври одатларини сақлаб қолган. Унинг лапанглаб юриши ҳам, „le culte de la pose“² си ҳам (буни рус тилида ифодалаб беришининг ўзи амримаҳол), ҳаракатларининг гайритабий сустрлиги ҳам, худди биров хафа қилгандек ланжу тунд башарасидаги уйқули димоғдорлик ҳам, эсаб туриб бировларнинг гапини бўлиш, ўз бармоқ ва тирноқларини томоша қилиб ўтириш, димоғда кулиб, қўққисдан шляпасини энсасидан қошига суриб қўйиш ва бошқа қатор қилиқлари ҳам ўша одатларни эслатиб туради. Бу ерга тўпланганлар орасида ҳатто давлат арбобларию дипломатлар, Европага машҳур калонполар, олтин фармонни папа чиқарган, инглиз „роог тах“³ни камбағалларга солинадиган солиқдир деб ҳисоблайдиган ақл ва заковат эгалари ҳам мавжуд эдилар. Ниҳоят, бу ерда тўпланганлар орасида серғайрат, айни чоғда анча тортинчоқ, аслзода, навқирон гул шайдолари ҳам бор эди. Бу энсасидан антиқа фарқ очган, осилчоқ бежирим чаккасоқолли, кетворган лондонча либосли йигитчаларга ҳам эски француз сафсатавози каби беор бўлишлари учун ҳеч парса монелик қилолмайдигандек эди. Бироқ шошилманг! Афтидан бизда ўзлариникини қадрлаш асло одат тусига кирмаган. Машҳур модалар ва гран-жанр билимдони, тили аччиқ одамлар орасида «Қовоқарилар маликаси» ва «Қалпоқли медуза»⁴ лақабини орттирган графиня Ш. ҳам ҳалиги француз сафсатавози йўқ пайтлари шу атрофда ўралашиб юрадиган италиялик-

¹ Россияда XIX асрда аҳолининг давлатга тўлайдиган солиқ ва тўловларини ҳукуматдан улгуржисига сотиб олиб, ўзи ундириб олиш ҳуқуқи.

² Туриши [франц.].

³ Камбағаллар фойдасига солиқ [ингл.].

⁴ М е д у з а — дирилдоқ шаффоф денгиз жонивори.

ларгами, молдаванларгами, америкалик «спирит»¹лару чет эл ваколатхоналарининг ўқтамгина котибларигами, хотинчалиш, бироқ анча эҳтиёткор бўлиб қолган немисларгами мурожаат қилишни афзал кўради. Графиняга тақлидан ўша, қўлида Шопен жон берган (Европада мингга яқин аёлининг қўлида Шопен жон берган деган гап юради) княгиня Babette ҳам, княгиня Annette ҳам (бу аёл башарти худди мушк-анбар орасида қўланса карам ҳиди анқиб қолгандай баъзи-баъзида тўсатдан ўзининг бир қишлоқи кир ювувчи эканини сездириб қўймаганида борми, жамики хонимларни йўлда қолдириб кетиши тайин эди); княгиня Pachtette ҳам (бу аёл бошига бир мусибат тушган: эри кўзга кўринарли бир жойга ишга ўтган, кейин тўсатдан, Dieu sait pourquoi², шаҳар ҳокимини уриб, давлатнинг йигирма минг сўм кумуш пулини ўғирлаган); шайтони зўр княжна Зизи билан йиғлоқи княжна Зозо ҳам — ҳаммалари ҳамюртларини эътиборларига полойиқ деб ҳисоблашишар, уларга қайрилиб ҳам қарашмасди... Биз ҳам бу ажойиб там-там аёлларни ўз ҳолларига қўйиб, бу хонимлар қимматбаҳо матолардан анчайин дидсизлик билан тиктирилган кийимларини кўз-кўз қилиб ўтирадиган ўша машҳур рус дарахти тагидан нари кетайлик. Зерикишдан ўзини қаерга қўйишини билмай ўтирган бу юртдошларимиз мушкулини худонинг ўзи осон қилсин!

II

Ўша машҳур «рус» дарахтидан бир неча қадам нарида, Вебер қаҳвахонаси олдидаги мўъжазгина стол ёнида ўрта бўй, қотмадан келган, қорачагина, мардона ва ёқимтой чеҳрали ўттизларга бориб қолган хушрўйгина йигит ўтирарди. У олдинга энгашиб, икки қўли билан таёғига суянганча хотиржамгина ўтирибди. Битта-яримта таниши кўриб қолиши ё бировнинг уни зимдан кузатиши мумкинлиги ҳатто хаёлига ҳам келмайди. Унинг пурвиқор, қўнғир рангга мойил кўзлари дам қуёшдан қисилиб, дам ёнидан ўтиб бораётган антиқа бир қоматни диққат билан кузатганча (шунда ингичка мўйлаб қўйган лаблари, нозик даҳанида болаларча истеҳзоли

¹ Спиритизм — арвоҳлар билан сўзлашиш мумкин деган бемаъни даъвога ишониш. Спирит — арвоҳларга ишонувчи.

² Худо билсин негадир [Франц.].

табассум ўйшаб қўяди), аста-секин теварак-атрофига боқади. Ўнгит немисча кенг бичимли пальто кийган, кулранг юмшоқ шляпаси энли пешонасини ярмигача тўсиб турибди. Бир қарашда у бу оламда жуда кўплаб топиладиган пича ўзига ишонган, ҳалол ва ишбилармон ўнгитларга ўхшаб кетарди. У, афтидан, узоқ меҳнатдан сўнг дам олаётганга ўхшар, шунинг учун ҳам кўз ўнгида намоён бўлган манзарадан мийингида кулиб ўтирар, хаёли эса ҳозир бутунлай бошқа ерда, шу топда ўзини қуршаб турган оламдан тамоман узоқда чарх урарди. Бу ўнгит рус, исми-шарифи Григорий Михайлович Литвинов эди.

Биз бу одам билан танишмоғимиз даркор, шунинг учун ҳам унинг оддий, унча мураккаб бўлмаган ўтмиши ҳақида қисқагина гапириб беришимизга тўғри келади.

Савдогар авлодига мансуб бўлган истеъфодаги хизматчи-амалдор ўғли бўлмиш бу ўнгит одатдагидек шаҳарда эмас, қишлоқда тарбия кўрган эди. Опаси дворян қизи, махсус хотин-қизлар мактабида таҳсил кўрган, жуда меҳрибон, очиқкўнгли, қувноқ аёл эди. Аммо анча ўзсўзлилиги ҳам бор эди. Эридан ўнгирма ёш кичик бу аёл уни қўлидан келгани қадар, қайта тарбиялади, уни амалдорлик маромидан помешчиклик йўлига олиб кирди, оғир, серзарда бу одамни анча босиқ ҳам қилиб олди. Отаси шу аёл туфайли озода кийиниб, ўзини одобли тутадиган бўлди, сўкинмишларини ҳам ташлади. Гарчи ўқийман деб бирон китобни қўлига олмаса-да, ўқимишли одамларни, илми ҳурмат қилади ан бўлди. Ҳар қалай, одамларнинг назаридан тушиб кетишдан ўзини ниҳоятда эҳтиёт қиларди: аста-аста юриб, паст овозда мулойим гапирар, суҳбат мавзуи, гарчи унга қимматга тушса ҳам, кўтаринки, юксак нарсалар устида бўларди. Баъзан ичида: «Эҳ, қани энди бир пўстагини қоқсам!» деб ўйласа-да, ташида: «Ҳа-ҳа... албатта! Бунини масала деса бўлади», деб қўярди. Литвиновнинг онаси рўзгорини ҳам Европача тарзда қурди. У хизматкорларига сизлаб гапирар, ҳеч кимга пишиллаб қолгунича тўйиб овқат ейишга рухсат бермасди. Ўзига тегишли ер-мулкни эса на ўзи, на эри ҳеч нарса қилишолмади. У аллазамонлардан бери қаровсиз қолганди. Амлоқнинг ер-суви мўл, ўрмонлари, кўли бор эди. Кўл бўйига серғайрат, бироқ хўжасиз барин каттагина фабрика ҳам қурган эди. Фабрика доғули савдогар бошқарганда гуллаб-яшнаб кетган, аммо немислардан чиққан

ҳалол антрепренер¹ қўлига ўтгач, батамом вайрон бўлганди. Литвинова хоним бор давлатини қўлдан бой бериб қўймай, қарз-ҳаволага кириб қолмаганининг ўзига шукур қилиб юрарди. Бахтга қарши унинг саломатлиги айтарли яхши эмасди, ўғли Москва университетига кираётган йили эса сил касалидан оламдан ўтди. Ўғли ҳам баъзи сабабларга кўра (ўқувчи бунинг сабабини сал кейинроқ билади) курсни тамомлай олмади, қишлоққа қайтиб бир муддат ишсиз, таниш-билишсиз, ўзини қўярга жой тополмай юрди. Кейин уни унча хушкўрмайдиган, «абсентэизм»²нинг зарари ҳақидаги назариядан ҳам кўра «ҳар ким ўзим бўлсам дейди» деган эски нақлга кўпроқ амал қиладиган ҳамқишлоқ дворянларнинг илтифоти билан 1855 йилда кўнгиллилар қўшинига тушиб қолиб, Қримда Сассиқ денгиз бўйидаги ертўлада олти ой ётиб, битта ҳам «иттифоқдош»ни кўрмай, терламадан ўлиб кетишига бир баҳя қолди. Ундан кейин бир муддат сайлов ишларида қатнашди, талай кўнгилисизликларни бошидан кечирди, ниҳоят қишлоқда яшаб, хўжалик ишларига қизиқиб қолди. Кексайиб қолган отаси бир амаллаб бошқариб турган ва ҳозирда бериши мумкин бўлган даромаднинг ўндан бирини зўрға бериб турган онасининг мулки тажрибали ва ишбилармон одамнинг қўлига ўтса олтин хазинага айланиши мумкинлигига ақли етди, шунингдек, ўзида худди шу тажриба ва билим етишмаслигини ҳам биларди. Шунинг учун ҳам у агрономия ва технология фаинин алифбосидан бошлаб ўрганиб келиш учун чет элга жўнаб кетди. У тўрт йилдан ортиқ Мекленбург, Силезия, Карлсруэда бўлди, Бельгия, Англияга бориб келди, ҳалол тер тўкди, билим орттирди. Аммо бу осон бўлмади. Бироқ барча қийинчиликларга сабот билан чидаб, мана энди ўзига, келажакига, нафақат ўз хўжалигига, балки бутун ўлкасига фойдаси тегишига компл ишонч билан она юртига қайтмоқчи. Эркинлик, ер-сувларнинг тақсимланиши, савдо битишувлари, янги тартиблар ва ҳоказолардан боши гангиб қолган кекса отаси ҳар хатида дод-вой қилиб, ўғлини уйга қайтишга чорларди. Бироқ Литвинов Баденда нима қилиб юрибди?

Литвиновнинг Баденга келиб қолишининг боиси шунда эдики, у бу ерда узоқ қариндоши ва қайлиги бўлмиш

¹ Антрепренер — хусусий томошахона эгаси.

² Абсентэизм — капиталистик мамлакатларда жамоат ишларидан, масалан, сайловларда, мажлисларда иштирок этишдан бош тортиш.

Татьяна Петровна Шестованинг бугун-эрта етиб келишни кутиб юрган эди. Литвинов Татьяна Петровнани дээрли болалигидан билар ва Татьяна Петровна холаси билан бирга Дрезденда тўхташгач, баҳор ва ёз фаслини ўша ерда у билан бирга ўтказган эди. У бу ёшгина қариндошини астойдил яхши кўрар, чин дилдан ҳурмат қиларди. Литвинов ўқиш, ўрганish ишларини тамомлаб, янгича ҳаёт бошлаш учун ўз юргига қайтиб кетар экан, унга, севиклиси, қадрдони ва дўстига бирга турмуш қуришни, тақдирини унинг тақдирч билан боғлаб, лхши-ёмон кунларида бирга бўлишни, инглизлар айтмоқчи „for better for worse“¹ ни таклиф қилди. Татьяна Петровна бу таклифга рози бўлди, шундан кейин у китоб-дафтарлари ва нарсаларини олиб қайтиш учун Карлсруэга жўнаб кетди... Бироқ у Баденда нима қилиб юрибди, деб сўрасиз яна?

Бунинг боиси шундаки, Татьянани тарбиялаб вояга етказган холаси Капитолина Марковна Шестова бутун оқсуяклар жам бўладиган, энг оғизга тушган жой Баденни бирров кўриб ўтиш иштиёқини билдирди... Ниҳоятда очиқкўнгил ва ҳалол, мустақил аёл бировга яхшилик қилишга жони-дилидан тайёр, *esprit fort*² (у жиянидан бекитиқча Штраусни ҳам ўқиган), демократ, ўзи оқсуяклар оламини ўлардек ёмон кўрадиган бу эллик бешларга кирган қари қиз ана шу қиборлар тўпланадиган Баденни бир кўрмай ўтиб кетишга сира чидолмади... Капитолина Марковна кринолинсиз³ юрар, оппоқ сочини эса юмалоқ қилиб кестирарди. Қиборларнинг ясан-тусани гарчи уни ичдан ҳаяжонга солса ҳам, уларни сўкиб, улардан нафратланиб юришнинг ўзи унга амлақандай ширин гашт бахш этарди... Шундай олижапоб кампирнинг кўнглига қарамай бўлармиди?

Литвинов ўз ҳаётини аниқ-таниқ тасаввур қилади, қисмати ойдинлашган ва у ўз қисмати билан фахрланади, бу қисматга ўз меҳнати туфайли эришаётганидан қувонади, шунинг учун ҳам у шу топда хотиржам, шунинг учун ҳам атрофига ишонч-ла боқяпти.

III

— Ба-ба-ба! Мана у қаерда экан!— деган чийилдоқ овоз эшитилди қўққисдан унинг шундоққина қулоғи та-

¹ Яхши-ёмон кунда бирга бўлиш [ингл.].

² Эркин фикр юритувчи [франц.].

³ Кринолин — сим чамбарак қўйиб тикилган кенг этакли кўйлак.

гида, худди шу пайт семиз бир қўл елкасига тушди. Литвинов бошини кўтариб қараган эди, кўзи камсонли москвалик танишларидан Бамбаев деган кимсага тушди. Бамбаев ёши бир ерга бориб қолган, яхши одам бўлса ҳам, анча фаросатсизгина, икки лунжи осилган, тампоқ бурун, ёғлиқ сочлари тикка, хомсемиз одам эди. Доим чўнтагида бир мириси ҳам бўлмайдиган, аммо ҳаммиша нимадандир завқланиб юрадиган бу Ростислав Бамбаев шовқин-сурон билан, бемақсад санқиб юрарди.

— Мана буни учрашув деса бўлади!— деб қайтарарди у ёғ босиб кетган кўзларини ўйнатиб, бўялган, ғалати ва беўхшов мўйлабли дўрдоқ лабларини чўччайтириб.— Ана сенга Баден! Ҳамма худди суваракдек шу ёққа қараб ўрмалайди. Сен бу ерга қандай келиб қолдинг?

Дуч келган одамга «сен»лаб гапириш одат эди унга.

— Бу ерга келганимга тўрт кун бўлди.

— Қаердан?

— Э, буни нима кераги бор сенга?

— Нима кераги бор деганинг нимаси?! Шошма, шошма, ҳали сен бу ерга яна ким келганини ҳам билмасан? Губарев! Ҳа-ҳа, худди ўзгинаси! Шундай, биродар! Кеча Гейдельбергдан келди. Ахир, сен у билан таниш бўлсанг керак?

— Унинг тўғрисида эшитган эдим.

— Эшитган эдим? Яшавор-эй, шоввоз! Ҳозир, ҳозирнинг ўзида сени унинг ҳузурига судраймиз. Шундай зотни билмасанг-а! Ана, Ворошилов ҳам келиб қолди... Менга қара, сен у билан таниш бўлмасанг керак? Икковларингни бир-бирларингга таништиришдан ғоят хурсандман. Иккалангиз ҳам ўқимишли одамсизлар! Бу ҳатто феникс¹! Қани, бир ўпишинглар-чи!

Бамбаев шундай дея ёнида турган чиройли, ранги тоза ва ёшига номуносиб жиддий йигитга ўгирилди. Литвинов ўрнидан турди, ўпишмаса ҳам, салгина эгилиб сўрашган бўлди, афтидан, «феникс»га ҳозирги кутилмаган мақтов унчалик маъқул тушмаган эди.

— Ҳа, мен феникс дедим ва бу сўзимдан қайтмайман,— яна давом этди Бамбаев.— Петербургга, Н-корпусга бориб, зарҳал тахтага бир назар ташлагина: биринчи кимнинг расми осилган? Ворошилов Семён Яковлевичнинг! Аммо Губарев, Губарев-чи, биродар-

¹ Қадимги грек афсоналарида ўзини ёндириб ва кулдан қайтадан пайдо бўладиган куш; доимий янгиланиб туриш тимсоли.

лар!! Ахир, ўша ерга чопиш керак! Мен шу одамга жуда ҳам қойил қоламан-да! Бир менгинами, ҳамма ҳам қойил қолади унга! Унинг ёзаётган нарсасини билсанг эди, оҳ... оҳ... оҳ!..

— Ёзаётган нарсаси нима тўғрида экан?— деб сўради Литвинов.

— Ҳамма нарса тўғрисида, жигарим, ҳамма нарса, биласанми, худди Бёклиннинг ўзгинаси... фақат ундан анча чуқурроқ, ҳа, чуқурроқ... Ҳамма нарса ойдинлаштириб, ҳал қилиб берилади унда.

— Асарини ўзинг ўқиганмисан?

— Йўқ, ўқимаганман, бу ҳатто бировга айтилмайдиган сир: аммо Губаревдан ҳамма нарсани кутса бўлади! Ҳа-ҳа!— Бамбаев чуқур тин олиб, қўлларини чалиштирди.— Ё тангрим, агар Россияда яна икки, учта шундай ақлли калла пайдо бўлса, нима бўлишини бир тасаввур қилиб кўргин-а! Григорий Михайлович, мен сенга бир нарсани айтиб қўяй: сен сўнгги пайтларда нима иш билан шуғулланмагин,— мен эса сенинг нима билан шуғулланишингни умуман билмайман,— дунёқарашинг қанақалигидан қатъи назар,— мен буниям билмайман,— уникага, Губаревникига борсан, бирон нарсани ўрганиб қайтмай иложинг йўқ. Бахтга қарши у бу ерда узоқ турмас экан. Фурсатдан фойдаланиб, албатта бориш керак. Қани, ўша ёққа — Губаревникига кетдик!

Ёнларидан ўтиб кетаётган малла-жингалак сочли, тепаси пастаккина шляпасига мовий лента айлантирилган олифта йигит Бамбаевга пепснеси орқали масхараомуз тиржайиб қараб қўйди. Литвиновнинг ҳафсаласи пир бўлди.

— Мунча шанғилламасанг?— дея тўнғиллади.— Худди този итингни изга солаётган овчига ўхшайсан-а. Мен ҳали тамадди қилиб олганимча ҳам йўқ.

— Нима бўпти! Ҳозир Вебернинг қаҳвахонасида... учаламиз... Жуда соз-да! Мен учун ҳам тўлаб юборгани пулинг борми?— хиёл овозини пастлатиб сўради у.

— Борликка борку-я, бироқ нима дейишга ҳам ҳайронман...

— Қўйсангчи, биродар. Ҳали ўзинг миннатдор бўласан мендан, у ҳам хурсанд бўлади... Вой тавба-ей!— Ўз гапини ўзи бўлди Бамбаев.— Эрнаниннинг х... ни чалишяпти. Во, бунинг зўрлигини қаранг!.. то Carlo...¹ Вой-бў, сира чидолмайман! Х

¹ Улуғ Карлга [итал.]

ларимдан ёш чиқиб кетади. Қани, Семён Яковлевич! Ворошилов! Кетдикми?

Боядан бери ҳамон гердаиганича улуғвор бир қиёфада турган Ворошилов ерга қараб, қошини чимирганча алланима деб гудраниб қўйди... аммо, мен бормайман, деб оёқ тирамади. Литвинов ичида: «Ҳа, майли, борсам бора қолай, бари бир бўшман-ку», деб ўйлади. Бамбаев Литвиновни қўлтиғидан олди, аммо қаҳвахонага йўл олишдан аввал Жокей-клубнинг машҳур гул сотувчиси Изабеллаи ўзи томон имлади. Бамбаевнинг шу дамда гулдаста харид қилгиси келиб қолганди. Аммо оқсуяқлардан бўлган гулчи аёл турган ерида қилт этмади. У қўлқопсиз, ирkit чийдухобадан камзул кийган, ола-була галстукли, эски этик кийган, Парижда ҳам сира кўрмаган бу жанобнинг олдига нега борар экан? Аёл Бамбаевнинг чорлаганига эътибор бермагач, Ворошилов ўз навбатида бармоғи билан имлаб чақирди. Аёл Ворошиловнинг ёнига келди. Ворошилов аёлнинг мўъжазгина гул қутисидан кичкинагина бинафша дастасини олди-да, эвазига бир гульден ташлади. Ворошилов аёлни ўзининг сахийлиги билан қойил қолдирмоқчи эди, аммо аёл пинагини бузмади, Ворошилов гулни олиб бўлиб, унга орқасини ўгирганида эса, тишларини гириҳ қилиб, башарасини бужмайтирди. Ворошилов жуда башанг, дид билан кийинган бўлса ҳам, паришлик аёлнинг тажрибали кўзлари унинг кийинишида, юриштириши, ўзини тутишида ҳақиқий ҳарбийлик диди етишмаслигини ўша заҳотиёқ пайқаган эди.

Улар Вебернинг катта залига кириб ўтириб, овқат буюрганларидан кейин суҳбатга киришишди. Бамбаев шангиллаб, куйиб-пишиб Губаревнинг юксак аҳамияти ҳақида сафсата сота бошлади, аммо овқат келгач бирдан нафаси ўчиб, таомни чапиллатиб чайнаб, стакан кетидан стаканни бўшатаверди. Ворошилов эса истаристамас тановул этиб, оз ичди, орада Литвиновнинг нима иш билан шуғулланишини суриштириб билиб олди-да, унинг касби-кори хусусида... албатта ёлғиз шугина касби-кор ҳақидагина эмас, балки турли-туман «масалалар» хусусида фикр юритиб ўтирди... Кейин тўсатдан жонланиб кетиб, гап мавзуини учқур отдай елдириб, ҳар сўзини худди ёш кадет имтиҳон тошираётганидагидай дона-дона, бурро-бурро сўзлаганча, қўллари билан ёпишмайдиган ҳаракатлар қилиб роса сафсата сотди. У дам сайин сўзамоллашиб, тили бийронлашиб борар, бахтига ҳеч ким унинг гапини бўлмасди: у диссертация-

ми ё лекциями ўқиётган одамга ўхшаб кетарди. Ҳар бирининг туғилган ё ўлган йилини қўшиб, янги чиққан олимларнинг номларини санаб кетди у. Янгигина босилиб чиққан китобчаларнинг сарлавҳалари ва умуман сарлавҳалар, номлар ёғиларди унинг тилидан. Гапирётган гапларининг ҳатто ўзига қанчалик ҳузур бағишлаётгани унинг чақноқ кўзларидан шундоққича кўриниб турарди. Ворошилов, афгидан, барча эскиликни ёмон кўрарди, ўқинишли одамларни эса улуғлаб, илғор фикрларни қўллаб-қувватларди. Уринилми, ўринсизми, гап орасида аллақандай доктор Зауэрбенгелнинг Пенсильвания қамоқлари тўғрисидаги китобиними ё кеча «Азиатик джёрнал»да босилган Ведлар ва Пуранлар (чиндан ҳам у, гарчи инглиз тилини билмаса-да, «джёрнал» деб ишлатди) ҳақидаги мақоланими тилга олиш унинг учун чинакам қувонч, бахт эди. Литвинов унинг гапларига қулоқ солиб ўтирди-ўтирди-ю, аммо мутахассислиги нималигини сира англолмади. У дам кельт қабиласининг тарихда тутган ўрни ҳақида сафсата соғар, дам суҳбат мавзуини қадимги дунёга буриб, эгин мрамрларига ўтиб кетарди. У куйиб-пишиб Фидиасдан олдин яшаб ўтган ҳайкалтарош Онатас ҳақида гапираркан, уни негадир Ионатан деб атади, бу эса унинг муҳокамаларига тавротнамоми, америкачами тус бериб, юборди. Кейин у бирдан сиёсий иқтисодга сакраб ўтиб, Бастианн телба ва тўнка деб атади, «Адам Смит ва бошқа барча физиократлардан қолишмайди...» деб юборди. Унинг кетидан Бамбаев ҳам «физиократлардан!»— деб қайтариб қўйди... «Аристократлардан эмасмикин?..» Ворошилов Маколайни анча эскириб, илмдан орқада қолган ёзувчи деб атаганида ўша Бамбаевнинг башарасида ажабланиш аломати зоҳир бўлди. Гнейст ва Риль масаласига келганда, уларни шунчаки тилга олиб ўтилавверса ҳам бўлаверади, деб елкасини қисиб қўя қолди. Бамбаев ҳам елкаларини қисиб қўйди. «Тавба, бирваракайига, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, бегона одамлар олдида, қаҳвахонада, шунча гапни гапириб ташласая,— деб ўйлаб ўтирарди Литвинов малла соч, кўк кўз, тишлари оппоқ янги танишига қараб ўтириб (уни айниқса Ворошиловнинг йирик оппоқ тишлари, беқовушқ ҳаракатланиб турадиган қўллари ҳайратга соларди),— тагин, бир марта жилмайиб қўймайди-я. Шундоқ бўлсаям, ўзи юмшоқ кўнгил ва ўта тажрибасиз йигит кўринади...» Ворошилов ниҳоят гапдан тўхтади. Унинг ёшларга хос жарангдор ва жўжахўрозникига ўх-

шаш бир оз ҳирқиріқ овози бир муддат тинди... шу дақиқанинг ўзида Бамбаев шеър ўқий бошлади, ўқиётган шеърідан ўзи таъсирланиб кетиб, йиғлаб юборишига сал қолди. Бу ҳол қўшни стол атрофида ўтирган инглизлар оиласида улар ўртасида жанжал чиқди деган таассурот уйғотди, иккинчи стол ёнида бишафшаранг парик кийган қаримсиқ бир йигит билан овқатланиб ўтирган икки парижлик хонимча эса ҳингиллаб кулиб юборишди. Кельнер ҳисоб қоғозини олиб келди. Оғайнилар ҳисобкитоб қилишди.

— Хўш,— дея хитоб қилди Бамбаев ўтиргач стулидан оғир кўтарилар экан,— энди бир чашкадан қаҳва ичамиз-да, кейин йўлга тушамиз! Мана бизнинг Русимиз,— деб қўшиб қўйди у остонада тўхтаб, юмшоқ, қизғиш қўли билан Ворошилов ва Литвиновга ҳаяжонла ишора қилиб...— Қалай?

«Ҳа, Русь»,— дея ўйлади Литвинов; аллақачон яна жиддий қиёфага кириб олган Ворошилов эса мулойимгина жилмайиб, пошналарини бир-бирига енгил уриб қўйди.

Орадан беш дақиқача ўтгач, улар Степан Николаевич Губарев тўхтаган меҳмонхона зинасидан кўтариллишмоқда эди... Уша зинадан зингиллаганча тушиб келаётган қадди-қомати келишган, калта қора тўрли шляпа кийган аёл Литвиновни кўриб тўсатдан у томонга ўгирилди-ю, ҳайратдан қотиб туриб қолди. Майда қора тўр тагидаги юзлари бир дақиқанинг ўзида қип-қизариб кетди ва ўша зумнинг ўзидаёқ ранги қув ўчди. Бироқ Литвинов уни пайқамади, шундан кейин аёл кенг зинадан пастга боягидан ҳам илдамроқ тушиб кетди.

IV

— Григорий Литвинов ниҳоятда камтар, ажойиб қалбли йигит, танишинглар,— дея хитоб қилди Бамбаев Литвиновни ўрта бўйли, кўринишидан помешчикларга ўхшаб кетадиган, ёқавайрон, ихчамгина камзулли, эрталаб кийиладиган кулранг чолворли, оёгига туфли кийган ва яхши жиҳозланган ёруғ хона ўртасида турган одам томон етаклар экан,— бу эса,— деб қўшиб қўйди у Литвиновга мурожаат қилиб,— бу эса ўша, тушундингми? Хуллас, Губарев-да.

Литвинов «ўша» одамга қизиқсиниб тикилиб қолди.

Дафъатан Литвинов унда одатдагидан ташқарироқ бирон аломат кўрмади. Литвиновнинг рўбарўсида кўринишидан мўътабар ҳамда пича фаҳмсизроқ, дўнг пешона, кўзлари катта, лаблари дўрдоқ, соқолдор, бўйни йўгон, кўзлари ерга қараб турадиган бир жаноб турарди. Жаноб тиржайиб: «Ммм... ҳа... бу дуруст... мамнунман...» — деди ва қўлини юзига олиб бориб, ўша заҳоти Литвиновга орқасини ўгирди, аста, худди пусиб кетаётгандек гилам устидан ғалати чайқалиб юриб, уч-тўрт қадам нари кетди. Губаревнинг узун, қаттиқ тирноқлари билан соқолини юлқилаб ёхуд тарай-тарай хонанинг у бошидан-бу бошига бориб келаверадиган одати бор эди. Хонада Губаревдан ташқари оҳори анча кетиб қолган ипак кўйлакли элликлардаги бир аёл ҳам бор эди. Аёлнинг лимонга ўхшаш сарғимтир юзи ифодаси тез-тез ўзгариб турар, лаби устини қора мўй қоплаган, кўзлари ҳам худди косасидан ирғиб чиқиб кетишга тайёр тургандай ўйноқи. Бурчакдаги стулда энкайиб яна бир ссмиз одам ўтирарди.

— Хўш, ҳурматли Матрёна Семёновна,— дея гап бошлади Губарев аёлга мурожаат қилиб, афтидан, у аёлни Литвинов билан таништиришни лозим топмаган эди,— боя сиз нима тўғрида ҳикоя қилаётган эдингиз?

Аёл (унинг исми-шарифи Матрёна Семёновна Суханчикова бўлиб, ўзи бева, фарзандсиз, камбағалгина аёл эди, икки йилдики бир ўлкадан иккинчисига саёҳат қилиб юради) ўша заҳоти ўта завқ-шавқ билан ликоясини давом эттирди.

— Хуллас, у князнинг ҳузурига бориб депти: Олий ҳазратлари, сиз шундай амал, ҳурмат-эътиборга сазовор бир зотсизки, менинг қисматимни енгиллатиш сиз учун нима деган гап? Сиз, депти, менинг эътиқод-қарашларимнинг софлигини ҳурмат қилмаслигиниз мумкин эмас! Бизнинг замонамизда, депти, эътиқод туфайли кишини таъқиб қилиш мумкинми? Ўша илмли, ҳурмат-эътиборли амалдор — князь нима қилибди денг?

— Хўш, нима қилибди? — дея сўради Губарев хаёлчанлик билан папирос тутатар экан.

Аёл қаддини ростлаб, қоқсуяк ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғини бигиз қилганча олдинга чўзиб хитоб этди:

— Князь хизматкорини чақириб, унга депти: «Ҳозироқ мана бу кишининг устидаги камзулни ечиб, ўзингга ол. Мен уни сенга совға қиламан!»

— Хизматкор ҳам камзулни ечиб олибдими?— деб сўради Бамбаев қарс уриб.

— Ечиб олибди. Маълуму машҳур бой, йирик амалдор, катта ҳуқуқларга эга ҳукумат вакили бўлмиш князь Барнаулов шундай ишни қилса-я! Шундан кейини ундан яна нимани кутса бўлади?

Суханчикова хонимнинг нимжонгина гавдаси габадан титрар, юзлари тортишиб, корсет остидаги қуруқшаб қолган сийнаси тез-тез кўтарилиб тушарди; кўзларинию гапириб ўтирмаса ҳам бўлади: кўзлари ўйпоқлаб кетган эди. Умуман аёл нима тўғрида гапирмасин, кўзлари ўйпоқлаб турарди.

— Ақл бовар қилмайди-я, ақл!— хитоб қилди Бамбаев. Бундан ҳам ортиқ жазо бўладими!

Ммм... ммм... Бошидан-оёғигача чириган,— деди Губарев овозини баладлатмай.— Бу ерда жазо эмас... бу ерда бошқа ўлчов даркор.

Кўзларинию шу ганининг ўзи ростмикин?— деди Литвинов

Кўзларинию шу ганининг ўзи ростмикин?— деди Суханчикова. Бу ганининг ҳақ ноҳақлигидан гумонсираниши ўзи мумкин эмас, мумкин эмас... Аёл бу ганини шунчалар сўзловчи ташрифики, ҳатто банараси бужма-либ кетди. Менга бу ганини алу ёлм ишончли бир одам айтиб берди Степан Николаевич, сиз уни танийсиз — Елистратов Климент. Бу воқеани у ўз кўзи билан кўргани, шу қушмасиз манзаранинг гувоҳи бўлган одамнинг оғзидан яшиган экан.

Қайси Елистратов?— деб сўради Губарев.— Ҳалиги, Қозонга бориб келган одамми?

— Худди ўшанинг ўзгинаси, Степан Николаевич, унинг тўғрисида Қозонга борганида қандайдир пудратчиларданми ё ароқчиларданми пул олибди деган мишмишлар тарқалганидан хабарим бор. Ахир бу гап кимдан чиққан? Пеликановдан! Пеликановга ишониб бўлар эканми, ахир унинг ўзи оддийгина бир айғоқчи экани ҳаммага аён-ку!

— Йўқ, кечирасиз, Матрёна Семёновна,— гапга аралашди Бамбаев,— Пеликанов менинг оғайним бўлади. Қанақасига айғоқчи бўлсин у?

— Ҳа, ҳа, айғоқчи у!

— Ҳой, менга-қаранг...

— Айғоқчи, айғоқчи!— деб бақира бошлади Суханчикова.

— Йўқ, ундоқ эмас, сабр қилинг, ҳозир тушуңтира-

ман сизга,— деб бақира бошлади Бамбаев ҳам ўз нав-
батда.

— Айғоқчи, айғоқчи!— ганини бермасди Суханчи-
кова.

— Йўқ, йўқ! Тентелеевни айғоқчи десангиз бошқа
гап!— дея бўкирди жоп-жаҳди билан Бамбаев.

Суханчикова ўша заҳоти жим бўлиб қолди.

— Бу бариш тўғрисида аниқ гапларни биламан,—
давом этди Бамбаев ҳам ўзини босиб,— уни Учинчи бў-
лимга чақиртирганларида графиня Блазенкрампфнинг
оёқларига йиқилиб: «Ердам беринг, ёнимни олинг!»
деб йиғлаб, ялиниб-ёлворган. Пеликанов эса умри бино
бўлиб бундай пасткашликка борган эмас.

— Мм... Тентелеев...— деб тўнгиллади Губарев,—
буни... буни ёдда сақлаш керак экан.

Суханчикова энсаси қотиб, елкасини учириб қўйди.

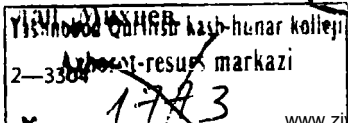
— Иккаласи ҳам бир-бирдан қолишмайди,— дея
яна гап бошлади у,— аммо мен Тентелеев тўғрисида
бундан ҳам ажойиброқ латифани биламан. Ҳаммага
маълумки, гарчи ўзини ўта эркинлик тарафдори қилиб
кўрсатишга ҳаракат қилса ҳам, у қўл остидаги одамла-
рига нисбатан ниҳоятда қаттиққўл эди. Бир купу у Па-
рижда танишлариникида ўтирган экан, тўсатдан Бичер-
Стоу хоним кириб келибди,— уни сиз ҳам танийсиз.
Том тоғанинг кулбаси-чи. Тентелеев жуда кеккайган,
ўзига бино қўйган одам эмасми, уй соҳибидан ўзини
таништиришни илтимос қилиб туриб олибди. Аммо
хоним унинг исми-шарифини эшитиши билан: «Ие?
Том тоғанинг автори билан танишишга қандай журъат
этади?— деб башарасига бир шапалоқ туширибди.
Йўқол, ҳозир йўқол!» депти. Буёғи нима бўлди дерсиз.
Тентелеев шляпасини олибди-ю, думини қисганча қочиб
қолибди.

— Назаримда, анча бўрттириб юбордингиз,— дея
луқма ташлади Бамбаев.— Хонимнинг: «Йўқол!»— де-
гани рост, аммо юзига шапалоқ туширган эмас.

— Шапалоқ туширган, туширган!— титраб-қақшаб
қайтара бошлади Суханчикова. Мен бўлмагур гапларни
гапириб юрмайман. Яна сиз шундай одамлар билан
огайнисиз-а!

— Афв этасиз, Матушова, мен Тентелеевни
ҳеч қачон яқин огайниб қўймадим. Мен Пелика-
новни айтувдим.

— Тентелеев огайниб қўйганга бошқаси, маса-

— Михнев нима қилибди?— деб сўради Бамбаев, жавобини эшитмасиданоқ юраги орқасига тортиб.

— Нима? Энди ўзингизни билмаганга соляпсизми? У Вознесенский проспектида ҳаммага эшиттириб: барча либералларни қамоққа ташлаш керак, деб бақирган. Бир кун уйига пансиондан таниш бўлган камбағалгина эски қадрони келиб: «Сеникида тушлик қилсам бўладими?» деб сўраган экан, у бўлса: «Йўқ, мумкинмас, бугун меникида иккита граф тушлик қилишади... қани, туёғингни шиқиллат!» дебди.

— Тавба, ахир бу туҳмат-ку!— деб инграб юборди Бамбаев.

— Туҳмат?.. Туҳматми? Биринчидан, сизнинг Михневингизникида овқатланган князь Вахрушкин...

— Князь Вахрушкин,— жиддий туриб гапга аралашди Губарев,— менга холавачча бўлади. Бироқ мен уни ўз уйимга йўлатмайман... Шундай экан, унинг номи ҳам уйимда тилга олинмаслиги лозим.

— Иккинчидан,— Суханчикова итоткорлик билан Губарев томонига бош эгиб қўйди-да, гапида давом этди,— буни менга Прасковья Яковлевнанинг ўзи айтган.

— Топган одамнингизни қаранг!—Прасковья Яковлевна билан Саркизов учига чиққан ёлгончилар-ку.

— Кечирасиз, Саркизовнинг ёлгончилиги-ку аниқ. У ўлган отасининг устидан парча чойшабни тортиб олган одам. Бу хусусда ҳеч қачон тортишиб ўтирмайман. Аммо Прасковья Яковлевнани у билан таққослаб бўлар эканми?! Унинг эридан қандай олижаноблик билан ажрашганини эсланг-а бир! Аммо сиз, буни биламан, доим ҳаммани...

— Бўлди, бўлди, Матрёна Семёновна,— унинг гапини бўлди Бамбаев.— Бўлар-бўлмас можароларни ташлаб, олижаноблик йўлига ўтайлик. Мен ҳам эски замон одамлариданман. Mademoiselle de la Quintinieni ўқиганмисиз? Жуда ажойиб китоб-да. Сизнинг қарашларингизга жуда мос келади.

— Мен ортиқ романлар ўқимай қўйганман,— деди кескинлик билан Суханчикова.

— Нега энди?

— Шунинг учунки, энди замон бошқа. Ҳозир менинг хаёлимни фақат бир нарса банд қилган, бу ҳам бўлса тикув машиналари.

— Қанақа машиналар?— деб сўради Литвинов.

— Тикув машиналари, тикув. Барча аёллар тикув машиналари сотиб олиб, жамоага бирлашишлари лозим.

Шундай қилсалар, аёллар ўз ноиларини ўзларни топиб сўйдиган бўладилар ва бирдан мустақилликка эришадилар. Акс ҳолда улар сира ҳам озод бўлолмайдилар. Бу жуда муҳим ижтимоий масала. Биз Болеслав Стадницкий билан бу масалада жиддий тортишиб олдик. Болеслав Стадницкийнинг ўзи жуда ажойиб одам-у, ammo бу масалага енгилтаклик билан қарайди. Кулгани-кулган... аҳмоқ!

— Ҳамма ҳам вақт-соати билан ҳисоб беришга мажбур бўлади, жавоб беради,— насихатомузми ё башорат оҳангидами деди аста Губарев.

— Ҳа-ҳа,— деб маъқуллади Бамбаев,— худди шундай, жавоб берилади. Ҳалиги, Степан Николаевич,— деб мурожаат қилди у овозини бир оз пасайтириб,— асарингизни ёзясизми?

— Хужжатлар тўплайман,— деди қовоғини уйиб Губарев ва Литвинов томонга ўгирилиб, унинг нима билан шуғулланишини сўради. Бу ҳисобсиз нотаниш номлар, асабий ғийбатлардан Литвиновнинг бошига оғриқ кирганди.

Литвинов унинг қизиқишини қониқтирди.

— Э-ҳа! Демак, табиёт фаоллари билан шуғулланар экансиз-да. Бу мактаб сифатида фойдали; ҳа-ҳа, мақсад сифатида эмас, мактаб сифатида. Мақсад ҳозир... ммм... мақсад бошқача бўлиши керак. Сўраганим учун айбга қўшмайсиз, қандай фикрга амал қиласиз?

— Қанақа фикр?

— Яъни мен сиёсий қарашларингиз қанақа, деб сўрамоқчи эдим.

Литвинов жилмайди.

— Аслини олганда, менда ҳеч қанақа сиёсий қараш йўқ.

Бурчакда ўтирган семиз одам Литвиновнинг бу жавобини эшитиб, тўсатдан бошини кўтарди ва унга диққат билан қараб қўйди.

— Нега энди?— деб сўради ғалати мулойимлик билан Губарев.— Бу тўғрида ҳали ўйлаб кўрмаганмисиз ё чарчаб бўлдингизми?

— Сизга нима десам экан? Назаримда, биз русларга ўз сиёсий қарашимизга эга бўлиш ёхуд ўз сиёсий қарашимизга эгамиз деб тасаввур қилишимизга ҳали эрта. Эътибор берган бўлсангиз, «сиёсий» сўзига у эга бўлиши лозим бўлган маънони бериб гапиряпман, ва...

— Э-ҳа! Пишиб етмаганлардан экансиз,— Губарев ўша мулойимлик билан унинг гапини бўлди. Кейин

Ворошиловнинг ёнига бориб, берган китобчасини ўқиган-ўқимаганини сўради.

Келганларидан бери чурқ этиб оғзини очмай, нуқул қовоғини уйиб, кўзларини маъноли ўйнатиб ўтирган. Ворошилов (у умуман ё гапдонлик қилар, ё мутлақо индамасди) Литвиновни ҳайратга солмоқда эди. Ворошилов ҳарбийчасига кўксини олдинга чиқариб, тақ этиб товонини товонига уриб қўйди-да, «ҳа» деган маънода бош ирғаб қўйди.

— Хўш, қалай? Маъқул бўлдимми?

— Асосий ғоясига келганда, маъқул. Аммо хулосалари билан эса, келишолмадим.

— Ммм... Андрей Иванович бўлса, менга бу китобчани мақтаган эди. Қаерлари сизга маъқул бўлмаганини кейин айтиб берарсиз.

— Ёзма маълум қилайми?

Губарев, афтидан, ҳайрон қолди. У бундай саволни кутмаган эди. Шундай бўлса ҳам бир зум ўйлашиб турди-да, деди:

— Ҳа, ёзма равишда. Дарвоқе... сиздан, шунингдек, ассоциация хусусида ҳам ўз қарашларингизни ёзиб беришингизни ўтинаман.

— Лассаль методиданми ё Шульц Делич услубиданми?

— Ммм... иккаласи бўйича ҳам. Мен сизга айтсам, биз руслар учун унинг айниқса молиявий томони муҳим. Мағизи сифатида... артель томонини олинг. Буларнинг ҳаммасини эътиборга олиб қўйиш керак. Маъносини яхши тушунволиш лозим. Деҳқонларнинг чек ери масаласини ҳам...

— Степан Николаевич, берилиши лозим бўлган десятина миқдори хусусида сизнинг фикрингиз қандай?— одоб ва ҳурмат билан сўради Ворошилов.

— Ммм... Жамоа-чи?— чуқур маъноли қилиб гапирди Губарев ва бир тутам соқоли учини қимтиганча столнинг оёғига тикилиб қолди.— Жамоа... Тушуняп-сизми? Бу жуда буюк гап! Кейин... ёнгишлар... якшанба кунлари ишлайдиган мактаб, қироатхона, журналларга қарши давлат олиб бораётган чоралар-чи? Деҳқонларнинг устав ёрлиғига қўл қўйишдан бўйин товлашлари-чи? Ниҳоят, Польшада қандай воқеалар содир бўляпти? Буларнинг барчаси нимага олиб келаётганини наҳотки кўрмаётган бўлсангиз? Наҳотки сиз... бизнинг... ммм... халқ билан бирлашиб... унинг фикрини билишимиз кераклигини тушунмасангиз? — Губарев тўсатдан

огир, ғазабли ҳаяжонга тушди, ғазабидан қип-қизариб, огир-огир нафас олар, аммо бошини ердан кўтармай, бир тутам соқолини қимтиганича турарди.— Наҳотки! сиз...

— Евсеев — малъун!— деб юборди Суханчикова тўсатдан. Унга Бамбаев уй эгасига ҳурмат юзасидан пишчирлаб бир нарсани ҳикоя қилиб бермоқда эди. Губарев пошнасидида шартта кетига бурилди-да, яна хонада уёқ-дан-буёққа бориб кела бошлади.

Янги-янги меҳмонлар кела бошлашди; кечга томон талай одам тўпланиб қолди. Улар орасида Суханчикова боя орқаворатдан лойга қориб ташлаган Евсеев ҳам бор эди: Суханчикова у билан жуда яхши суҳбатлашиб ўтирарди, ўтириш охирида эса ундан уйигача кузатиб қўйишни илтимос қилди. Бир Пишчалкин деган одам ҳам келган эди. Пишчалкин уста, билагон битиштирувчилардан бўлиб, Россия чиндан ҳам бундай зогларга муҳтож бўлса керак: у чегараланган, кам биладиган, қобилиятсиз, шундай бўлса ҳам софдил, чидамли, ҳалол одам эди. Пишчалкиннинг чекидаги деҳқонлар унга сажда қилишар эди. Узининг ҳам ўзига нисбатан ҳурмат-эътибори зўр бўлиб, ўзини чинакам ҳурматга лойиқ одам деб билар эди. Қисқагипа дам олиш муддатидан фойдаланиб Европага ўтишга мушарраф бўлганларидан қувониб ва эндиликда, полк командирлари ҳақидаги-гаразли ўйларини эсдан чиқармаган ҳолда (эҳтиёткорлик билан албатта), ақлли, ҳатто бир оз хавfli одамлар билан бир оз шўхлик қилиб олиш иштиёқида юрган бир неча офицерчалар ҳам келишган эди. Гейдельбергдан икки заифгина студент ҳам келиб қолди. Улардан бири теварак-атрофга нописандлик билан алангласа, иккинчиси қотиб-қотиб кулаверди... иккаласи ҳам ўзини ноқулай ҳис этмоқда эди. Уларнинг кетидан илти жён¹ лақабини олган француз йигитча келди: ирkit, бечора-хол, подонгина одам... У коммивояжер² оғайнилари орасида рус графиняларига хуш ёқиши билан машҳур эди. Ўзи эса аслида кўпроқ текин томоқни хуш кўрарди. Ниҳоят Тит Биндасов пайдо бўлди. Биндасов кўринишдан сершовкин, чапани йигитларга ўхшаб кетади, аслида эса қув ва фирибгар одам, гапларидан террорист, сиёқидан даҳа миршаби бўладиган, рус савдогарваччалари ва Париж хонимчаларининг дўсти, кал, тишсиз, доим

¹ Кўримсизгина йигитча (франц.).

² Капиталистик мамлакатларда фирмаларнинг маҳсулотларидан намуна олиб юриб, буюртма тўпловчи вакил.

маст. У қип-қизариб бемаъни бир қиёфада кириб келди, «товламачи Беназет»га сўнгги тийинимгача ютқазиб қўйдим, деди кулиб, аслида эса ўн олги гульден ютган эди... Хуллас, жуда кўп одам тушланди. Барча ихлосмандлари чишдан ҳам маслаҳатгўйларни ёхуд устозлари деб билган кишилари Губаревга ўта ҳурмат билан мурожаат қилишарди. Ҳаммалари Губаревга ўз шубҳа-ўйлариини тўкиб-солншар ва унинг ҳукмига ҳавола қилишарди. Губарев бўлса бунга жавобан соқолини юлқи-лаб, кўзларини ўйнатиб... ммм... деб қўя қолар ёки икки оғиз бир нарса деган бўлар, ихлосмандлари эса бу сўзларни, худди донолик бисотидан чиққан ажойиб маталдай, ўша заҳоти илиб кетишарди. Губаревнинг ўзи мунозараларга камдан-кам аралашарди. Бошқалар эса тоза ҳириллаб қолгунча тортишишарди. Шундай вақтлар бўлардики, ўн дақиқа мобайнида уч-тўрт кишилашиб бараварига қичқиришар, бундан ҳаммалари мамнун бўлишар, бунинг устига бир-бирларини тушунишарди ҳам. Сухбат ярим кечагача давом этиб, одатдагидек турли хил мавзуда кечди. Сухачикова Гарибальди ҳақида, ўз хизматкорлари савалаган аллақандай Карл Иванович тўғрисида, Наполеон III, аёллар меҳнати хусусида, ўн икки хизматкор аёлини атайлаб очидан ўлдирган ва бунинг эвазига «фойдали иши учун» деган ёзуви бор медаль билан тақдирланган савдогар Плескачёв тўғрисида, пролетариат ҳақида, ўз хотинини замбарак билан отиб ўлдирган грузин князи Чукчеулидзе ҳамда Россиянинг келажаги тўғрисида гапирди. Пишчалкин ҳам Россиянинг келажаги тўғрисида, ҳукуматдан солиқларни улгуржисига сотиб олиш борасида, миллатларнинг мавқеи, ҳаммадан ҳам разолатни ёмон кўриши хусусида гапирди. Бирдан Ворошиловнинг ҳам маҳмадоналиги тутиб кетди. Бир гапга тушганича энтикиб-энтикиб Дрепер, Фирхов, ж-б Шчелгунов, Биш, Гельмгольц, Стар, Струа, Реймонт, физиолог Иоганн Миллер, тарихчи Иоганн Миллер ҳақида гапирди, ҳатто, турган гапки, уларни адаштириб ҳам юборди, Тэн, Ренан, ж-б Шчанов, кейин Томас Наш, Пиль, Гринларни тилга олди... «Бу жаноблар ким бўлди яна?»— дея тўнғиллади Бамбаев ҳайрон бўлиб. «Шекспирнинг ўтмишдошлари, Монбланга қараб тармоқ отган Альп тизмаларидай, ҳаммасининг ҳам унга алоқаси бор!»— деди қўрслик билан Ворошилов, кейин у ҳам Россиянинг келажаги хусусида гапириб ўтди. Бамбаев ҳам Россиянинг келажаги ҳақида гапирди, упи алвон рангли бўёқ-

ларда тасвирлаб берди, айниқса, «келажаги ўта порлоқ» кўринаётган рус музыкаси қаттиқ ҳаяжонга соларди, у ҳатто гапининг исботи учун Варламовнинг романсини куйлаб юборди. Аммо романсини бошлаши билан ҳамма: «Троватордан Miserege ни бузиб куйлаяпти», деб уни бўлиб қўйди. Битта офицерча шовқин-сурон орасида рус адабиётини сўкиб қўйди, бошқаси *Искра*дан шеър мисол келтирди. Тит Биндасов эса ундан ҳам жўнроқ йўл тутди. У бу фирибгарларнинг ҳаммасининг тишини уриб синдириш керак, вассалом, деди, аммо фирибгарлар деганда кимларни назарда тутаётганини аниқ айтгани ҳам йўқ. Сигараларнинг аччиқ тутуши нафасни қисарди. Ҳаммалари исиб, чарчаб, овозлари бўғилиб қолишди, уйқу босиб, қора терга тушиб кетишди. Муздек пиволи шишалар тез-тез олиб кириб турилгани билан, ўша заҳоти бўшаб қоларди. Бир: «Нима тўғрида гапираётувдим ҳозир?» деб сўраса; «Ҳозир мен ким билан нима хусусда тортишаётувдим?»— деб сурштирарди бошқаси. Мана шу шовқин-сурон, тутун босиб кетган хонада ҳамон соқолини сийпалаганча Губарев чарчоқ нималигини билмай хонанинг у бошидан-бу бошига бориб келар, дам йўл-йўлакай битта-яримтанинг мулоҳазасига қулоқ солар, дам бирор сўз қушиб қўярди, шунда бу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳар биттаси беихтиёр ҳар ишнинг бошчиси, ҳал қилувчиси, бу ернинг хўжайини ва ҳаммаларининг сардори Губарев эканлигини яна бир карра аниқ-тиниқ ҳис этарди...

Соат ўнларга бориб Литвиновнинг боши қаттиқ оғрий бошлади, шундан кейин у шовқин-сурон яна ҳам авжга минган бир фурсатдан фойдаланиб астагина чиқиб кетди. Шовқин-сурон авжга минганининг сабабчиси Суханчикова бўлиб, у князь Барнауловнинг яна бир ноҳақ ишини эслаб қолган эди: гўёки князь Барнаулов кимнингдир қулоғини тишлаб узиб олишни буюрганмиш.

Литвиновнинг қизиб кетган юзига тунги тоза ҳаво майин урилди, қуруқшаб кетган лаблари ҳам шу тоза ҳаводан эмди. «Нима ўзи бу,— деб ўйларди йигит қопқоронғи йўлкадан кетиб борар экан,— у ерда нима қилиб юрибман ўзи? Улар нега бу қадар бақришади, уришишади, ғазабга келишади? Буларнинг барчасидан кўзда тутган мақсадлари нима?» Литвинов елкасини қисиб қўйди-да, Вебернинг қаҳвахонаси томон юрди, газета олиб, музқаймоқ сўради. Газетада Рим масаласи хусусидаги гаплар ёзилган бўлиб, музқаймоқ эса ўлар-

дек бадхўр бўлиб чиқди. Литвинов энди уйига жўнамоқчи бўлиб турган эди, соябони кенг шляпа кийган бир нотаниш киши унинг ёнига келди-да, русчалаб: «Мен сизни безовта қилмайманми?» деб сўраб, рўпарасига ўтирди. Литвинов унга сиччиклаб қараган эди, таниди. Губаревнинг уйда бурчакда ўтирган, гап сиёсий қарашлар хусусида кетганда бошини кўтариб, унга диққат билан қараб қўйган бақалоқ жаноб эди. Бу жаноб бутун кеча давомида чурқ этиб огзини очмаган эди, ҳозир бўлса Литвиновнинг ёнига келиб ўтириб, бошидан шляпасини олди-да, унга ийманибгина қараб, дўстона жилмайиб қўйди.

V

— Сизни боя жаноб Губаревникида кўрган эдим,— деб гап бошлади у,— аммо у мени сиз билан тапиштиришни лозим кўрмади. Рухсат этсангиз, ўзимни тапиштирсам: исми-шарифим Потугин, истеъфодаги маслаҳатчинман, Санкт-Петербургда молия министрлигида хизмат қилганман. Ёнишгизга келиб ўтирганим ғалати туюлмасин... менинг умуман бунақа тўсатдан танишиш одатим йўқ... аммо сиз билан...

Потугин шундай деб жим бўлиб қолди, кейин кельнерни чақириб, бир қадаҳ киршвассер¹ олиб келишни сўради. «Дадиллик учун», деб қўшиб қўйди жилмайиб.

Литвинов бугун учратган янги одамларидан энг сўнггиси булган бу жанобга ўта диққат билан тикилди ва ичида: «Буниси уларга ўхшамайди», деб ўйлади.

Бу жаноб чиндан ҳам уларга ўхшамасди. Литвиновнинг рўпарасида ингичка бармоқлари билан стол раҳини черткилаган кўйи елкалари кенг, йўғон гавдали, оёқлари калта, жингалак сочли боши қуйига эгилган, қалин қошлари остидан бағоят ақлли, аммо ўта ғамгин кўзлари журъатсиз боқиб турган, катта, ўхшовсиз оғизли, тишлари хунук, бироқ гирт русча, картошка бурун бир одам ўтирарди. Бу одам кўринишидан қовушиқсизгина, ҳатто бир оз ёввойисифатроқ кўринса ҳам, ўзи анча ўткиргина бўлса керак. Кийимлари ҳам пала-партишгина: эскича сюртуги устида ҳалпиллаб турипти, галстуги бир томонга қийшайиб кетган. Унинг тўсатдан ишонч билдириб ёнига келиб ўтириши Литвиновга шилқимлик бўлиб туюлмади, аксинча, ҳатто хушёқди: бу жанобнинг нотаниш одамларга хиралик қилиш одати йўқлиги шундоққина кўриниб турарди. У Литвиновда

¹ Олча мусалласи.

жуда ғалати таассурот қолдирди: кишида ўзига нисбатан ҳурмат, ачинни ва аллақандай ўкинч туйғусини уй-ютар экан.

— Мен сизни безовта қилмадимми?— деб қайтариб сўради у майин, бир оз бўғиқ, тушкун овозда, бу ҳолат унинг бутун гавдасига жуда мос келарди.

— Нега энди,— дея эътироз билдирди Литвинов,— аксинча, жуда хурсандман.

— Чини билан-а? Ундай бўлса, мен ҳам хурсандман. Мен сизнинг тўғрингизда кўп эшитганман. Сизнинг нима билан шуғулланишингизни, режаларингизни биланман. Дуруст ишнинг бошини тутгансиз. Шунинг учун ҳам сиз бугун гапирмадингиз.

— Назаримда, сиз ҳам кам гапирдингиз чоғи,— деб қўйди Литвинов.

Потугни хўрсиниб қўйди.

— Бошқалар жуда кўп муҳокама юритишди. Мен тингладим. Хўш,— деб қўшиб қўйди у бир зум сукут қилгач, қошларини ғалати чимириб,— бизнинг Вавилонча тўс-тўполонимиз маъқул тушдими сизга?

— Чиндан ҳам тўс-тўполон. Сиз жуда топиб айтдингиз. Бутун ўтириш давомида бу жаноблардан, нега бунчалик жигибийрон бўляпсизлар, деб сўрагим келиб ўтирди.

Потугни яна бир хўрсиниб қўйди.

— Ҳамма гап шунда-да. Бу жанобларнинг ўзлари ҳам нега бунчалик куйиб-пишаётганларини билмайдилар. Илгариги вақтларда булар тўғрисида бундай деса бўларди: «Булар олий мақсадларнинг басир қуроли». Ҳозирги пайтда эса уларга нисбатан қаттиқроқ сифатларни ишлатадигап бўлганмиз. Аммо шунинг билнинг, мен уларни мутлақо қораламоқчи эмасман. Сирасини айтганда, уларнинг ҳаммалари... деярли ҳаммалари ажойиб кишилар. Суханчикова хоним ҳақида, масалан, мен анча яхши гапларни билсам керак: бу хоним ўзининг охириги пулларини икки камбағал жиянига берган. Эшитган одам, ўзини кўз-кўз қилмоқчи, оғизга тушмоқчи бўлса керак, деб ўйлаши мумкин, аслида эса ўзи унчалик бадавлат бўлмаган бир аёлнинг бундай фидо-корлиги чинакам мақтовга лойиқ-ку! Жаноб Пишчалкин тўғрисида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади: мана кўрасиз, вақт-соати келиб деҳқонлари унга тарвуз шаклида кумуш соврин тақдим этадилар ё бўлмаса ўз фаришта-маъбудалари тимсолини тақдим этишлари ҳам мумкин, ана ўшанда у ўзининг миннатдорона нутқида, бундай

қикий қаролнинг ўзгинасимиз! Фуруримиз ҳам қаролларникидака, ўзимизни паст тутишимиз ҳам қаролларча! Янги хўжайин пайдо бўлса, эскисидан дарров кечамиз! Аввал Яков эди, энди эса Сидор. Яковни қулоғига тарсаки қўй, Сидорнинг оёғига бош эг! Бу соҳада бизда қандай кирдикорлар юз берганини бир эсланг! Инкор этиш бизнинг ўзимизга хос хусусият экани ҳақида гапирамиз, аммо шу инкор этишда ҳам эркин одамдек йўл тутмаймиз, аксинча, худди хўжайинининг буйруғи билан савалаётган қулдай, яъни бировнинг хоҳиши билан иш қилаётган одамдек инкор этамиз. Хўш, ўзимиз умуман юмшоқ халқмиз, бизни қўлга олиш сира ҳам қийин эмас. Жаноб Губарев ҳам худди мана шу таълимда хўжайинликка эришган. Бир нуқтага уравеиб уравеиб, ахир тешиб чиққан-да. Одамлар кўриб кўришибди бу одам ўзи ҳақида жуда юқори фикрда, ўзини инволди, буйруқ беради — энг муҳими, буйруқ берди. Демак у ҳақ, ўзининг гапларига қулоқ тутмоқ керак. Ўзининг тартиб инволюцияларимиз, Онуфриевчилиги Ақу инволюция таримиз мана шундай юзага келган. Бизда бу инволюция одам, ўша ўйбонни.

Инволюциянинг юзлари бўлиқиб, кўзлари хира тортди, ақли тавоғи ери шундан, ўзини бу аччиқ, хатто аламли гапларига оғиб кетгани йўқ эди, аксинча, гап оҳангига мўш, ҳаёқни, сиқиланган чиқайган муш бор эди.

Губарев билан қандай танишгансиз?— деб сўради Литвиннов.

Уни кўндан танийман. Яна бир ғалати нарсага эътибор беринг: айтайлик, бир ёзувчи умри давомида шеърый асарида ҳам, насрий асарида ҳам ичкиликбозлик, солиқ тўплашни кўтарасига олишни қоралаб келган... кейин ўша одамнинг ўзи тўсатдан икки вино заводини сотиб олиб, юзлаб қаҳвахоналарни ижарага олса — ҳеч ким ҳеч нарса демайди! Бошқа одам бўлганида уни ер юзидан йўқ қилиб юборишлари мумкин эди, бунга эса, ҳатто таъна ҳам қилишмайди. Жаноб Губарев ҳам шунақа: у ҳам славянофил¹, ҳам демократ, ҳам социалист — хуллас истаганингиз, аммо мулкни ҳозиргача қарашлари эскича (илгарилари дантист деб аталганлардан) акаси бошқариб келади. Бичер-Стоу хоними Тентелеевни шапалоқлашга мажбур этадиган худди ўша Суханчикова хоним ҳам Губаревнинг ҳузурда ер-

¹ Славянпарастилик тарафдори.

ни ўпишга тайёр. Губаревнинг бирдан-бир фазилати — ақлли китобларни ўқийди, олдинга қараб интилади. Унинг қанчалик гапга уста-устамаслигига эса бугун ўзингиз ишонч ҳосил қилдингиз. Худога минг қатла шукурки, кам гапириб, кўпроқ елка қисди. Унинг кайфияти жойида бўлиб, тили ечилиб кетса борми, ҳатто мендай сабр-тоқатли одам ҳам чидолмай қолади. Кишининг қитиқ патига тегиб, ифлос латифалар айтишга тушиб кетади, ҳа, ҳа, бизнинг буюк жаноб Губаревимиз ифлос латифалар айтиб, яна шунақанги жирканч куладики...

— Сиз шунчалик сабр-тоқатлимисиз ҳали? — деди Литвинов. — Мен бунинг акси бўлса керак деб ўйловдим... Кечирасиз, исми-шарифингизни билсам бўладими?

Потугин киршвассеридан бир ҳўплади.

— Менинг исмим Созонт... Созонт Иванич бўламан. Менга бу ажойиб исми архимандрит қариндошим шарафига қўйишган. Камина, агар таъбир жоиз бўлса, руҳонийлар авлодиданман. Менинг бардошлилигимга шубҳа билдиришингиз эса ўринсиз, зотан мен жуда сабр-тоқатли одамман. Мен тувишган амаким статский советник Иринарх Потугиннинг қўлида йигирма икки йил ишладим. Сиз у зотни танимайсизми?

— Йўқ.

— Жуда соз-да. Шундай, мен бардошли одамман. Ўтда куйдирилган маслакдошим, протопоп¹ Аввакум айтмоқчи, «ибтидога қайтайлик». Азизим, ватандошларимга ҳайрон қоламан. Ҳаммалари хафа, кайфлари бузуқ юрадилар, аммо айни чоғда ҳаммалари ҳам нимадандир умидвор, бир гап бўлгудек бўлса, ёқа йиртишдан ҳам тойишмайди. Мана, ҳеч бўлмаса Губарев ўзини алоқадор деб биладиган славянофилларни олайлик: ўзлари ажойиб одамлар, лекин уларда ҳам яна ўша хафақонлигу умидворлик, гурур қоришиб кетган. Ҳаммаси жойида бўлади, дейишади улар ҳам. Аслида эса ҳеч вақо йўқ, Русь ўнлаб асрлар давомида ўзининг бирон нарсасини ишлаб чиққан эмас: на бошқаришда, на судда, на илмда, на санъатда ва на ҳатто ҳунарда... Аммо шошманг, сабр қилинг: ҳаммаси бўлади. Айтинг-чи, қаердан бўлади? Қаердан бўлишини айтсак — биз илмли кишилармизмиш. Бўлмаган гап. Аммо халқ... о, бу улуғ халқ! Мана бу армоқни кўрдингизми? Мана қаер-

¹ Протопоп — олий мансабли руҳоний.

дан пайдо бўлади ҳаммаси. Барча бошқа буту санамлар вайрон қилинган. Эндиликда армоққа шшонамиз. Борди-ю, армоқ ҳам панд бериб қўйса-чи? Йўқ, у панд бермайди, Кохановскийни ўқинг, кузингиз пешонангизга чиқиб кетади. Агар мен рассом бўлганимда, мана бундай манзарани чизган бўлар эдим: илмли бир одам мужикнинг олдида ерга қадар эгилиб, мужик отахон, дарддан адо бўляпман, мени давола, деб илтижо қилиб турарди. Мужик ҳам ўз навбатида илмли одамга ерга қадар таъзим қилиб, отахоним бариш, мени ўқит-ўргат, жаҳолатдан адо бўляпман, деб илтимос қиларди. Турган гапки, иккаласи ҳам жойидан жилмайди. Аслида эса сал ҳаракат қилишса — қуруқ оғиздагина эмас — бир оз жонларини койитишса, ўзларидан хийла олдинга кетган оғалари ўйлаб топган нарсани олишса, қилган ишларини ўрганишса, ёмон бўлмас эди. Кельнер, ноҳ эйн глэзхен кирш!¹ Сиз мени ичкиликбоз экан деб ўйламанг яна, ичимлик тилимни бурро қилади.

— Ҳозирги гапириб берганларингизни эшитганимдан кейин,— деди жилмайиб туриб Литвинов,— қайси партияга мансублигингизни, Европа ҳақида фикрингиз қанақалигини сўраб ўтирмасам ҳам бўлади. Агар руҳсат этсангиз, сизга битта тапбеҳ бермоқчиман. Мана ҳозир сиз, ўзимиздан илгарилаб кетган оғаларимиздан ўрганишимиз, баъзи нарсаларни олишимиз керак, дедингиз. Аммо об-ҳаво шароити, тупроқ, ерли халқ хусусиятларини ҳисобга олмай туриб, улардан қандай фойдаланиш мумкин? Ёдимда, бир вақтлар отам Бутенолардан жуда яхши баҳо олган чўян дон совурғич сотиб олди. Дон совурғич чиндан ҳам ажойиб эди. Хўш, натижа нима бўлди? Чўян совурғич беш йил ишлатилмай омборхонада ётди. Ахир америкаликларнинг ёғоч елпигичини олди-у, кунимизга яради. У Американинг умуман жамики бошқа машиналари каби, бизнинг шароитимизга кўпроқ тўғри келар экан. Йўқ, Созонт Иванович, бировларнинг тажрибасини бекордан-бекорга қабул қилавериш бўлмайди.

Потугин бошини бир оз кўтарди.

— Ҳурматли Григорий Михайлович, сиздан бундай эътирозни кутмаган эдим,— у бир оз сукут қилгач, яна давом этди.— Бировларнинг тажрибасини бекордан-бекорга қабул қилаверишга сизни ким мажбур қилади? Бировнинг тажрибасини сиз бировники бўлгани учун

¹ Яна бир стакан олча мусалласидан! [Нем.]

эмас, сизга керак бўлгани учун қабул қиласиз-ку. Демак, унинг сизга яроқли-яроқсизлиги устида ўзингиз бош қотиришингиз керак. Самараси масаласига келсак, сизнинг боя эслатиб ўтган об-ҳаво шароитингизга унча мос келмаслиги ҳам мумкин. Фақат сиз халққа яроқли овқатни беринг, унинг ошқозони эса уни ўзича ҳазм қилади. Бориб-бориб организм мустаҳкамланганидан кейин, ўз самарасини беради. Ҳеч бўлмаса тилимизни мисолга олинг. Улуғ Пётр тилимизни чет эл сўзлари билан: голланд, француз, немис сўзлари билан қориштириб юборди. Бу кириб келган сўзлар рус халқи танишини лозим бўлган тушунчалар учун керак эди. Пётр келажакни олдиндан кўра билиб, бу сўзларни сира иккилашиб ўтирмасдан, тилимизга ҳисобсиз олиб кираверди. Аввалига буларнинг ҳаммасини ҳазм қилиш қийин, қандайдир даҳшатли бўлди. Кейин, боя мен айтганимдай, бу сўзлар бирин-сирин ҳазм қилина бошланди. Бегона тушунчалар одат тусига кириб, биз уларга ўрганиб кетдик. Бегона формалар аста-секин ҳавога учиб, тилимизда кўпларининг ўрнига мос сўзлар пайдо бўлди, мана энди содиқ қулингиз, яъни камина, ўрта-миёнагила бир стилист, Гегелдан истаган саҳифангизни таржима қилиб бериши мумкин... «ҳа, ҳа, Гегелдан... яна битта ҳам нославян сўзини ишлатмаган ҳолда. Тилимизда юз берган бундай ўзгариш бошқа соҳаларимизда ҳам юз бериши мумкин. Ҳамма гап табиатимиз мустаҳкамми, йўқми, шунда. Бизнинг табиатимиз эса мустаҳкам, кўтаради. Бундан оғирларини кўтарган. Ўз саломатлиги, мустақиллигидан фақат асабий касал ва жисмонан заиф халқларгина қўрқиши мумкин. Бу оғиз кўпиртириб, биз руслар фақат бекор юришни яхши кўрадиган халқмиз, дейишдек гап. Мен саломатлигимни жуда эҳтиёт қиламан, аммо саломатлигим зўр деб мақтанолмайман, уяламан.

— Гапларингиз тўғри, Созонт Иванич,— дея гап бошлади Литвинов,— бироқ бизни албатта бундай сновлардан ўтказишнинг нима кераги бор? Ўзингиз ҳам, аввалига қийин, қандайдир даҳшатли бўлди, дедингиз. Хўш, агарда бу даҳшатлилигича қолган бўлса-чи? Ушандайлигича қолган ҳам, буни ўзингиз ҳам биласиз.

— Фақат тилимизда эмас — бунинг фарқи жуда катта! Халқимизни эса мен яратмаганман. Унга шундай мактабдан ўтиш nasib этган бўлса, бунга мен айбдор эмасман. «Немислар тўғри тараққий этганлар,— деб қичқиришади славянофиллар,— марҳамат қилиб

бизнинг ҳам тўғри тараққий қилишимиз учун имкон яратиб беринг!» Башарти уруғларимизнинг биринчи тарихий қадамнинг ўзиёқ — ўзига князни денгиз ортидан чақириш — нотўғри, ғайритабиий ҳол бўлган бўлса, бу хатони ҳар биримиз ҳалигача давом эттириб келаётган бўлсак, тўғри тараққиёт имконини қайдан топамиз. Ҳаётимизда ҳар биримиз бир марта бўлса ҳам албатта бирон чет элликка, аммо русга эмас: «Бор, уй-жойимга бориб, менга бошчилик қил», деганмиз. Чет эллик моҳият-мағзини танамизга жо қилар эканмиз, аминманки, олдиндан бу танамизга жо қилаётганимиз нонми ё заҳарми, билмаймиз. Ҳаммага ҳам маълум: ёмонликдан яхшиликка яхшилик орқали борилмайди, аксинча, ҳамиша ёмонлик орқали ўтиб борилади. Ахир заҳар ҳам медицинада фойдали бўлади-ку. Фақат тўнқа ёхуд доғули одамларгина тантапали равишда деҳқонларни озодлик олганларидан кейин қашшоқлашиб, солиқларни улгуржи сотиб олиш йўқ бўлгандан кейин ичкиликбозликка ружу қўйдилар, дейишлари мумкин... Яхши кунга ёмон кунларни босиб ўтибгина эришилади!

Потугин қўли билан юзини силади.

— Сиз боя мендан Европа ҳақидаги фикримни сўрадингиз,— дея гап бошлади у яна.— Европа мени ҳайрон қолдиради, унинг асос-қоидаларига ҳаддан ташқари содиқман ва буни яширишни сира ҳам лозим деб билмайман. Мен кўпдан... йўқ, яқин... вақтлардан бери ўз қарашларимни очиқ айтишдан қўрқмайдиган бўлиб қолганман... Мана сизнинг ўзингиз ҳам жаноб Губаревга ўз фикрингизни очиқ-ойдин баён этишдан ҳайиқмадингиз. Мен, худога шукур, суҳбатдошимнинг тушунчалари, қарашлари, одатлари билан ўртоқлашишни йўқ қилганман. Менинг назаримда кераксиз қўрқоқлик, пасткаш лаганбардорликдан ҳам ёмонроқ нарса бўлмас керак. Баъзан шундай бўладики, катта бир амалдорнинг оддийгина бир студент йигитча олдида ялтоқлашиб, кўнглини топишга ҳаракат қилиб, олдида қуёндай ирғишлаб қолганининг гувоҳи бўласан. Хўп, амалдор буни шуҳрат қозониш, оғизга тушиш учун қилади, дейлик. Хўш, биз зиёлилар-чи, биз нега бундай қиламиз? Ҳа, ҳа, мен ғарб тарафдориман, мен Европага содиқман. Агар аниқроқ қилиб гапирадиган бўлсам, мен илмлиликка содиқман, ҳозир бизда буни кулиб цивилизация ҳам деб аташади, аслини олганда бу сўз янаям яхши, ҳа, ҳа, мен илмлиликни бутун қалбим билан яхши кўраман, мен унга ишонаман. Менинг ишонганим шу, бундан

бўлак ишонганим бўлмайди ҳам. Бу сўз: ци-ви-ли-за-ния (Потугин бу сўзни ҳар бўғинига алоҳида урғу бериб такрорлади). Ҳам тушунарли, ҳам тоза, ҳам муқаддас. Бошқа сўзлардан эса, масалан, халқчиллик, шухрат дегандай сўзлардан қон иси келади... буёғи ҳудога ҳавола!

— Созонт Иванич, Россияни, ўз ватанингизни-чи, уни яхши кўрасизми?

Потугин яна юзини силаб қўйди.

— Мен уни ҳам жонимдан ортиқ кўраман, ҳам ҳаддан зиёд ёмон кўраман.

Литвинов елкасини қисди.

— Бу эски, Созонт Иванич, кўп чайналган гап.

— Хўш, нима қипти? Нимаси бор экан? Шумдан кўрқиб кетдингизми?! Чайналган гап эмиш! Мен жуда кўн яхши чайналган гапларни биламан. Мана, масалан: ошодлик ва тартиб — маълуму машҳур кўҳна гап. Нима, сизнингча биздагидек тўраларча мансабпарастилиги тартибсизлик яхшими? Яна бунинг устига устак, қанчадан-қанча ёш каллаларни қотирадиган: лаънати буржуазия, *souverainité du peuple*,¹ ишлаш ҳуқуқи — ахир буларнинг ҳаммаси ҳам умумий гап эмасми? Нафрат билан эгизак муҳаббат масаласига келганда эса...

— Байрончилик,— унинг гапини бўлди Литвинов,— ўттизинчи йиллар романтизми.

— Янглишасиз, узр. Айқаш-уйқаш туйғулар ҳақида биринчи бўлиб Катулл айтган, Рим шоири Катулл иккинчиси йил муқаддам айтган. Лотин тилини бир оз билганим, агар таъбир жоиз бўлса, руҳоний оиласидан чиққанлигим сабабли, мен бунининг китобидан ўқиганман. Ҳа, мен ўз Россиямни, мана шу ғалати, жонажон, драмас, азиз ватанимни ҳам севаман, ҳам жинимдан баттар ёмон кўраман. Мана энди мен уни ташлаб чиқиб кетдим: пошшолик столи ёнида, пошшолик идорасидан ингирма йил қимирламай ишлагандан кейин бир шамоллаб ҳам келиш керак эди-да. Мен Россияни тарк қилдим, бу ер эса менга жуда кўнгилли, димоғим чоғ. Аммо ҳадемай юртимга қайтсам керак, бунининг сезиб турибман. Боғ тупроғи яхши... аммо унда морошкка² ўсмайди-да!

— Кўнглингиз хушнуд, димоғингиз чоғ, менга ҳам яхши бу ерда,— деди Литвинов,— кейин, десангиз, бу

¹ Халқ бошчилиги [франц.].

² Ботқоқликда ўсадиган хушбуй мевали ўсимлик [тарж.].

ерга ўқигани келганман. Аммо бу менга мана бундай иллатларни кўришимга асло халақит бермайди...— Литвинов сал наридан ўтиб кетаётган икки хонимчага, улар атрофида гирдикапалак бўлиб юрган бир неча Жокей-клуб аъзоларининг чучмал тил билан хушомад қилишларига, кун алламаҳал бўлиб қолганига қарамай одам ғиж-ғиж бўлиб ётган қиморхонага ишора қилди.

— Мени буларни кўрмайди, кўзи кўр деб ким айтди сизга?— гапни илиб кетди Потугин.— Кечирасиз-у, сизнинг танбеҳингиз менга бизнинг бечора журналчиларимизнинг Қрим кампанияси даврида Тэймс фош қилган инглиз ҳарбий бошқармасининг камчиликлари ҳақидаги тантанавор ёзувларини эслатди. Мен ўзим оптимист эмасман, шунинг учун ҳам бутун инсоният, бизнинг ҳаётимиз, мана шу ниҳояси фожиали комедия менда ажойиб таассурот қолдирмайди. Бироқ инсоний моҳияти асли ўзимизнинг вужудимизда бўлиши мумкин бўлган нарсаларни айнан Фарбдан кўришимиз жоизмикин? Мана бу қиморхона чиндан ҳам хунук. Хўш, ўзимизнинг хонаки қиморвозларимиз-чи, улар булардан афзалми? Йўқ, азизим Григорий Михайлович, ўзимизни босиб олайлик, ҳовлиқмайлик: яхши шогирд устозининг камчилигини кўради-ю, аммо камтарлик билан сукут сақлайди. Чунки бу камчиликлар унга сабоқ бўлиб, унинг тўғри йўлга тушиб олишига ёрдам беради. Агар чириган Фарб ҳақида гапиргани жуда тилингиз қичиб турган бўлса, ана, бу томонга елдай учиб князь Коко келяпти. У, агар янглишмасам, чорак соатнинг ичида яшил стол ёнида юз эллик оилани қийин-қистоққа солиб тўплаган обрўйини бой бериб чиққан, ҳозир асаблари қақшаб турган бўлса керак, бундан ташқари унинг бугун Марксникида Вельйо брошюрасини варақлаб ўтирганини кўрувдим... У сизга ажойиб суҳбатдош бўлади!

— Э кечирасиз, кечирасиз,— деди Литвинов шошапиша Потугиннинг ўрнидан қўзғалаётганини кўриб.— Мен князь Қокони яхши танийман, бинобарин, сиз билан суҳбатлашишни афзалроқ кўраман...

— Бағоят миннатдорман,— Потугин Литвиновнинг гапини бўлиб ўрнидан турди ва таъзим бажо келтирди,— ҳар қалай сиз билан узоқ суҳбатлашдим, тўғрироғи, асосан мен гапирдим. Ўзингиз ҳам сезган бўлсангиз керак, агар одам — бир ўзи — кўп гапириб юборса у сал хижолат чекади, ўзини ноқулай сезади. Айниқса биринчи сафар шундай бўлади: гўё мана, қараб қўй, мен қанақаман, дегандай! Яна кўришгунча хайр... Мен эса,

қайтараман, сиз билан танишганимдан ғоятда хурсандман.

Шошмасангиз-чи, Созонт Иванич, ҳеч бўлмаса қаерда туришингизни айтинг, ҳали бу ерда яна қанча бўласиз?

Бу Потугинни бир оз ранжитгандек бўлди.

Мен Баденда яна бирор ҳафта бўламан, истасангиз Вебернинг қаҳвахонасида ё бўлмаса Марксникида учрашиб туришимиз мумкин. Истасангиз ҳузурингизга ўзим киришим мумкин.

— Ҳар қалай қаерда туришингизни билишим керак.

— Дуруст. Аммо сизга айтсам, мен бу ерда ёлғиз бўмасман.

— Оилангиз борми?— деб сўради кутилмаганда Литвинов.

— Йўқ, нега энди... ўйламасдан гапиришни нима кераги бор?.. Мен билан бир қизалоқ.

— Ҳа-а!— кечирим сўрагандек хижолатпазлик билан деди Литвинов ва ерга қаради.

— Қизалоқ энди олти ёшга кирган,— гапида давом этди Потугин.— У етим... бир хонимнинг... яхши бир танишимнинг қизи... Яхшиси шу ерда учраша қолайлик. Яхши қолинг.

У шляпасини жингалак сочли бошига қўндирди-да, тез кетиб қолди. Унинг қораси Лихтентал хиёбонига олиб чиқадиган кўчани хирагина ёритиб турган газ фокуслар тагида бир-икки кўзга чалинди-ю, гойиб бўлди.

VI

«Жуда ғалати одам эканми!— дея кўнглидан ўтказди Литвинов ўзи тўхтаган меҳмонхона томон кетиб борар экан.— Ғалати одам! Уни қидириб топиш керак». У ўз хонасига кирди, кўзи стол устидаги хатга тушди. «Ҳа! Танядан бўлса керак!»— деб ўйлади у ва ўқимасиданоқ хурсанд бўлиб кетди. Аммо хат қишлоқдан, отасидан келган экан. Литвинов катта гербли муҳрни синдириб хатни очди ва ўқишга тутинди... Ўткир, жуда ўқимли, таниш бир ҳид уни ҳайратга солди. Уёқ-буёққа аланглаган эди, кўзи дераза рафида стаканда турган каттагина ҳазорангул дастасига тушди. Литвинов ҳайрон бўлиб гулнинг тепасига энгашди, ушлаб кўрди, ҳидлади... Аллақандай узоқ хотира уйғонгандек бўлди... аммо қандай хотиралигини эололмади. У хизматкорни

чақириб, бу гуллар қаёқдан пайдо бўлганини сўради. Хизматкор бу гулни бир аёл олиб келганини, аммо у кимлигини айтмай, «герр Злуитенгоф» бу гулларни кўриб, уларни ким олиб келганини ўзи фаҳмлайди, деганини айтди. Литвинов яна ниманидир хотирлагандай бўлди... У хизматкордан аёлнинг кўриниши қанақалигини сўради. Хизматкор аёлнинг баланд бўйликкина, яхши кийинган, юзига тўр тутганини айтди.

— Афтидан, рус графиня бўлса керак,— деб қўшиб қўйди у.

— Нега бундай деб ўйлайсиз?— сўради Литвинов.

— У менга икки гульден берди,— деди хизматкор тиржайиб.

Литвинов хизматкорга жавоб бериб юборди, кейин деразанинг олдида анчагача хаёл суриб турди. Ниҳоят қўлини силтаб, яна қишлоқдан келган отасининг хатини ўқишга тутинди. Отаси ўз мактубида одатдагидек ҳасрат киларди: донни ҳеч ким сув текинга ҳам олмайди, одамлар мутлақо итоат қилмайдиган бўлиб кетишган, афтидан, охир замон яқинлашиб қолганга ўхшайди. «Ўзинг бир ўйлаб кўр,— деб ёзарди у хатида,— охирги аравакашим қалмоқ бола эсингдами? Ўша болани ҳам бузишди, хароб бўлиб кетиши турган гап эди, унда арвани ҳайдайдиган одамсиз қолардим, худога минг қатла шўкур, одамлар йўл кўрсатиб, беморни Рязандаги руҳонийга, шунақа йўлдан озганларни тузатадиган одамга юборишни маслаҳат беришди. Давоси чиндан ҳам яхши натижа берди, гапимнинг исботи учун хатимнинг ичига отахонимнинг хатларини ҳам солиб юборяпман, бир ҳужжат бўлсин деб». Литвинов ўша ҳужжатга қизиқиб кўз югуртириб чиқди. Унда шулар қайд этилган эди: «Хонадон хизматкори Никанор Дмитриев медицинанинг тиши ўтмайдиган дардга мубтало бўлган экан. Бу дард ёмон одамлардан юққан унга. Бунга сабаб Никанорнинг ўзи У бир қизга берган ваъдасини бажармабли шўннинг учун ҳам ўша киз бировлар орқали Никанорни нокобил қилиб қўйибди. Агар бу соҳада унга ёрдам бермаганимда, бола худди карамга тушган қуртдай хароб бўлиб кетарди: мен яратганининг қудратига инонганим ҳолда унга ҳаётга қайтишига ёрдам бердим. Бу ишни қандай амалга оширганим сир. Аммо сиз жаноби олийларидан илтимосим шуки, у қизга минбаъд бундай иш билан шўғулланмаслигини тайинлаб, бир оз пўписа қилиб қўйсангиз, йўқса йигитчага яна ёмонлик қилиб ўтирмасин». Литвинов ушбу ҳужжат устидан хаёл

суриб кетди. Литвиновнинг кўз олдига қоронги, қолоқ қишлоқ ҳаёти келди ва шундай мактубни худди мана шу Баденда ўқигани ҳам ғалати туюлди унга. Бу орада аллақачон тун яримлаб қолган эди. Литвинов ўрнига ётиб, пуфлаб шамни ўчирди. Аммо ҳадеганда кузига уйқу келавермади: кўрган чехралари, эшитган гаплари тамаки дудидан қизиб, оғриқ турган бошида айқаш-уйқаш бўлиб, тинимсиз айланарди. Кўз олдига дам Губаревнинг «ммм...» деб, маъносиз, ўжар кўзларини ерга қадаши келар, дам кўзига Суханчикова кўриниб кетар, унинг чийилдоқ овози қулоғида қайта жаранглаб, ўзи ҳам гўё: «Бир шапалоқ қўйиб юборди, ҳа, қўйиб юборди», деяётгандек бўларди. Дам кўзи олдига Потугиннинг қовушиқсиз гавдаси келади, шунда у Потугиннинг гапларини ўнинчими, йигирманчими марта хаёлидан ўтказиб кўради; дам тамакидондан чиққан кўғирчоқдай, тор пальтоли Ворошилов пайдо бўлади. Бир қараса Пишчалкин сочи боплаб олинган ва яхши ниятли бошини ақл ва кибри-ҳаво билан силкиб қолади; бир қараса Биндасов бир балолар деб ғўлдираётган, Бамбаев эса кўзлари ёшланиб, нимадандир ҳайратга, ҳаяжонга тушаётган бўлади... Энг муҳими, мама бу димоғига ўрнашиб қолган ёқимли ис борган сарф қоронғида теварак-атрофга ёйилиб, сира эслаб тополмаётгани алланимани эслашга мажбур қиларди... Литвиновнинг хаёлига, кечаси ётадиган уйда гулнинг туриши саломатлик учун зарар бўлса керак, деган фикр келди-да, ўрнидан туриб, пайпаслаганча гулнинг олдига бориб, уни қўшни хонага олиб чиқиб қўйди. Аммо қўшни хонадан ҳам гулнинг бўйи ёстиғи, кўрпаси тагигача етиб келиб тинчлик бермасди, Литвинов эзилиб, дамбадам у ёнидан-бу ёнига ағдариларди. Бора-бора унинг эти қуниша бошлади. Бир вақт «йўлдан озганларни тузатадиган» руҳоний соч-соқоли ўсиқ қуён қиёфасида бир-икки лип этиб кўз олдидан ўтди, катта, генераллар ўтирадиган курсида, худди шохга қўнгандай ўтириб олган Ворошилов булбул бўлиб сайради... кейин Литвинов тўсатдан ётган ўрнида сал қаддини кўтариб: «Наҳотки ўша бўлса, бу мумкин эмас!»—деб ҳайратдан чапак чалиб юборди.

Аммо Литвиновнинг бу ҳайқирғини тушунтириш учун ҳурматли ўқувчимиздан биз билан бирга бир неча йил илгарига қайтишни илтимос қилишимиз керак...

VII

Эллагинчи йилларнинг бошида Москвада князь Осининларнинг каттагина хонадони қийин шароитда, деярли фақирона ҳаёт кечирарди. Улар татар-гуржи эмас, ҳақиқий князлардан, Рюриклар авлодидан эдилар. Уларнинг номлари солномаларимизда рус ерларини бирлаштирувчи Москванинг дастлабки улуғ князлари орасида тез-тез учраб туради. Улар катта-катта вотчиналар, катта ер-сувларга эга бўлишган, неча марталаб «ҳалол меҳнатлари ва тортган жабру жафолари учун» раҳматномаларга сазовор бўлганлар, боярлар думасида мажлисларда қатнашганлар, ҳатто улардан бири «вич» деб ёзилган. Кейин улар душман тўхматига учраганлар. Уларни батамом хонавайрон қилиб, бор буд-шудларини олиб қўйиб, ўзларини кўздан нарига сургун қилиб юборганлар. Осининлар шу билан инқирозга юз тутиб, қайтиб қаддиларини тиклаб ололмаганлар. Кейинроқ бориб улардан бу тамға олиб ташланган, ҳатто Москвадаги «хароба жойлари»ю «қақир-қуқурлари» қайтариб ҳам берилган, ammo буларнинг биронтаси ҳам уларга ёрдам беролмаган. Уруғлари қашшоқ тортиб, «ҳолдан тойиб» қолганлиги туфайли Пётр замонида ҳам, Екатерина замонида ҳам қаддини ростлолмаган, борган сари майдаллашиб, пасайиб бориб, энди қаторларида шахсий бошқарувчилик, вино контораларига бошлиқлик, даҳа ноиб каби вазифаларни адо этадиганлар орта борган. Ҳозир биз сўз юрита бошлаган Осининлар оиласи эр, хотин ва беш фарзанддан иборат эди. Бу оила Собачье майдони ёнидаги кўчага қараган олабайроқ пиллапояли, дарвозага ўрнатилган яшил шерлари ва бошқа-бошқа дворянларга хос безаклари бор бир қаватли ёғоч уйда истиқомат қилар, кунини амал-тақал қилиб ўтказар, сабзавот дўконидан доим қарзи бўлар, кўпинча қишда ўтинсиз, шамсиз қолиб кетарди. Князнинг ўзи, ялқов ва нодонгина одам, бир вақтлар жуда гўзал ва олифта бўлган, ҳозир эса батамом тубанлашиб кетган. Бу одамга ўзининг ҳурмати юзасидан эмас, хотини бир вақтлар фрейлина¹ бўлгани учун ҳам жуда эскидан қолган, кичкинагина маошли, номи улуғу деярли қиладиган иши йўқ бир жойни бериб қўйишган. Князь ҳеч

¹ Фрейлина — Малика, қиролича ҳузурида хизматда бўлган, оқсуяклар оиласидан чиққан аёл.

нарсага аралашмас, шләфрогини¹ ечмай, эрталабдап кечгача чекар, оғир-оғир нафас олиб ўтираверарди. Княгиня хаста ва жаҳли тез аёл, доим рўзгор ишлари ташвиши билан юарди, Петербургдаги эски танишларининг ёрдамида болаларини пошшолик муассасаларига жойлаштириш ҳаракатида эди. Бу аёл саройдан узоқлаштирилгани, ҳозирги аҳволига сира кўниколмасди.

Литвиновнинг отаси бир вақтлар Москвада яшаганида Осининлар оиласи билан танишиб қолган, уларга баъзи яхшиликлар қилган, ҳатто бир марта уч юз сўм қарз ҳам берган. Кейин ўғли, студент чоғида, уларникига тез-тез кириб турар, унинг тураржойи ҳам Осининларникидан унча узоқ эмасди. Аммо йигитчани қизиқтирган нарса уйлариининг яқинлиги, уларнинг ночор туришлари эмасди. Григорий Осининларникига катта қизлари Иринага ошиқи беқарор бўлиб қолганидан кейин серқатнов бўлиб қолган эди.

Ушанда Ирина энди ўн саккизга қадам қўйган эди. Уша кезлари у институтни ташлаб келган, институт бекаси билан бўлиб ўтган кўнгилсиз тўқнашув туфайли онаси уни янгигина уйига олиб қайтган эди. Бу кўнгилсиз тўқнашув мана бундай содир бўлган эди. Ирина катта бир йиғинда институт нозирини француз тилида шеърний мадҳия билан табриклаши лозим эди. Бироқ бу вазифа шундоққина мажлис олдидан бошқа қизга, жуда бадавлат бир ижарачининг қизига топширилди. Княгиня бундай аламга тоқат қилиб туролмади. Иринанинги ўзи ҳам бекасини бу адолатсизлиги учун кечиролмади. У ҳамманинги кўзи олдида ўртага чиқиб, барчанинги диққат-эътиборини ўзига қаратиб нутқ сўзлашини, кейин бутун Москвада тилга тушиб, шов-шув бўлишини кўз олдида келтириб, олдиндан завқланиб юрган эди... Чиндан ҳам бу тун Москвада оғизга тушиши турган гап эди. Ирина баланд бўйли, келишган, кўкси бир оз паст, елкалари ҳали нозиккина, унинг ёшида камдан-кам учрайдиган териси оч-пушти ранг, малла сочлари қалин: орасидаги ранги тўқроқ тутамлари бошқа туси очроқ тутамлари билан шундай чиройли қоришиб турардики, асти қўяверинг. Чехраси нафис, тиниқ, ҳали ўсмирларга хос соддалик ифодасини йўқотганича йўқ эди. Бироқ паришонхотирлик биланми, ҳорғинлик биланми чиройли, нозик бўйнини аста эгишида, паришонхотировами, ҳорғинонами табассумида аллақандай асабият,

¹ Ш л а ф р о к — уйда кийиладиган халат.

ним табассумга мойил ингичка дудоқларию бургут-никига ўхшаш чимдиб қўйгандаккина бурнида аллақандай ўжарлик ва жўшқинлик, ўзгалар ва ўзи учун аллақандай хатар сезиларди. Яшилтоб товланиб турадиган тимқора хумор кўзлари, Миср маъбудалариникига ўхшаш найзасимон узун киприклари, қалдирғоч қошлари ҳайратга соларли даражада гўзал эди. Бу кўзларнинг ифодаси ҳам ғалати: улар узоқ, номаълум тубсизликдан хаёлчанлик ва диққат билан қараб турганга ўхшарди. Институтида Ирииа ақл ва қобилияти жиҳатидан энг яхши ўқувчилардан ҳисобланарди, аммо феъл-атворининг беқарорлиги, бировдан устун туришни яхши кўриши ва шаддодлиги ҳам ҳаммага маълум эди. Муаллималаридан бири унга ҳатто: „vos passions vous perdront“ — сенинг бу феъл-атворинг бир куни бошингга етади, деб башорат ҳам қилган. Бошқа бир муаллимаси эса уни совуқ ва бағритошлиги учун ёмон кўрар, „une jeune fille sans coeur“¹, деб атарди. Дугоналари уни димоғдор, ичимдагини топ дейдиган қиз дейишса, ука ва сингиллари ундаш қўрқишар, онаси у билан ҳасратлашмас, сирли кўзларини тикиб қараганида ҳатто отаси ҳам ўзини ноқулай ҳис этарди. Аммо отаси билан онаси уни ажойиб фазилатлари учун эмас, келажакда ундан нимадир кутганлари, дилларида мубҳам бир умид уйғотгани учунми, беихтиёр ҳурмат қилишарди.

— Мана кўрасан, Прасковья Даниловна, — деди бир куни кекса князь чилим найини оғзидан олиб, — Аринка бизни бир куни яна ёруғликка олиб чиқади.

Эрининг гапидан княгинянинг жаҳли чиқиб кетди, „des expressions insupportables“², деди унга, аммо кейин ўйлаб туриб, тўнгиллади:

— Ҳа... ёруғликка олиб чиқса ёмон бўлмасди.

Ирииа ота-онасининг уйида ниҳоятда эркин эди. Уни уйда ҳеч ким эркаламас, ҳатто ундан ўзларини бир оз олиб қочишса ҳам, лекин ҳеч ким унинг инон-ихтиёрига қарши бормас эди. Ирииага худди шу керак эди... Баъзан бу хонадонда жуда кўнгилсиз воқеа юз бериб қоларди: гоҳ дўкончи келиб, бутун ҳовлини бошига кўтариб, ўз пулимни ундираман деб кетларингдан юравериб чарчаб кетдим, деб бақирар, гоҳ ўз хизматкорлари, очларингдан тиришиб қолай деганларингдан кейин нималаринг князь бўлди ўзи, деб ачитиб қолар, шунда

¹ Ёш, бағритош қиз (франц.).

² Гапингни қара-ю (франц.).

Ирина ғамгин қиёфада истехзоли жилмайганича ўтирган ерида қилт этмай ўтираверарди. Унинг бу истехзоли жилмайиши эса ота-онасига ҳар қандай таънадан огир ботиб кетар эди. Ота-онаси эса қизларини гўёки бойлик, башанглик ва иззат-икромга лойиқ бўлиб тутилган деб билганларидан унинг олдида ўзларини айбдор, айбсиз айбдордек ҳис этардилар.

Литвинов Иринани бир кўргандаёқ яхши кўриб қолган эди (у Ирინадан атиги уч ёшгина катта эди), аммо у анча вақтгача қизнинг илтифоти уёқда турсин, ҳатто эътиборини ҳам қозонолмай юрди. Унинг Литвинов билан муомаласида илиқлик эмас, аллақандай душманлик асорати сезиларди. Литвинов гўё қизни нимагадир хафа қилган-у, энди Ирину йигитга нисбатан кек сақлаб, унинг бу гуноҳини сира кечиролмайдигандек. Литвиновнинг ўзи ҳам ўша вақтларда жуда ёш бўлиб, унинг бу забардаст, зардали қарашлари замирида нима ётганини сира тушунолмасди. Шундай вақтлар бўлардики, Литвинов лекциялару дафтарларини эсдан чиқариб, эртадан-кечгача Осининларнинг ғамбода меҳмонхоналарида ўтириб олиб, Иринани зимдан кузатганикузатган эди. Ана ўшандай кезларда юраги ғашлик билан тепиб, кўксига сиғмай кетарди. Ирина бўлса унга мутлақо эътибор бермай, жаҳли чиқибми ё зерикибми ўрнидан туриб, хонада уёқдан-буёққа бориб келарди, унга худди жонсиз нарсага қарагандай совуқ назар ташлаб, елкасини учириб, қўлларини билагида чалиштириб оларди. Ё бўлмаса бутун оқшом давомида у билан гаплашиб ўтирса ҳам, атайин юзига бирон марта қиё боқмас, гўё йигитга шу садақани ҳам раво кўрмасди. Кўпинча эса қўлига китоб олиб, ўқиса-ўқимаса унга тикилиб ўтираверарди, қовоғини уйиб, лабларини тишлар, ё тўсатдан отасими, ё укасиданми баланд овозда, тоҳатни немис тилида қандай айтилади, деб сўрарди. Литвинов худди тузоққа илинган қушдай ўзини уёқ-буёққа уриб, бирон натижа чиқаролмаётгани бу тузоқдан чиқиб кетишга ҳаракат қилиб ҳам кўрди. Москвадан бир ҳафтага чиқиб кетди. Аммо шу бир ҳафта ичида ақлдан озиб қолаёзди, озиб-тўзиб, ҳасталаниб, яна Осининларникига қайтиб келди... Аммо қизиқ! Ирина ҳам шу кунлар ичида сезиларли озиб, юзлари сарғайиб, чаккалари ич-ичига ботиб кетибди... бироқ у бу гал Литвиновни олдингидан ҳам совуқроқ кутиб олди, назарписанд қилмагандай, уни кўриши билан тескари қаради... Ирина Литвиновни шу тариқа икки ойча қийнади.

Кейин аҳвол бир кунда ўзгарди-қўйди. Худди ўт кетгандай, момақалди роқ тургандай бостириб келди муҳаббат. Бир кун — бу кунни Литвинов анчагача эсидан чиқармай юрди — у одатдагидек Осининларнинг меҳмонхонаси деразасидан кўчага бемаъно қараб ўтирган эди. Диққати ошиб, зерикиб, ўзидан ўзи хафа бўлар, аммо туриб чиқиб кетай деса кўнгли бўлмасди... Унинг шу даражада ҳафсаласи пир эдики, агар дераза тагида дарё оқиб ётган бўлса, сира иккиланмай ўзини ташлаган бўлар эди. Ирина ундан сал нарида индамай ва қимир этмай ўтирарди. Мана, бир печа кундирки Ирина у билан мутлақо гаплашмайди, ундай деса, бошқалар билан ҳам гаплашмайди. У қўлларига таянганча ҳайрон бўлиб ўтирар, баъзи-баъзида атрофга аста назар ташлаб қўярди. Бу совуқ, азобли сукунат ниҳоят Литвиновнинг жонига тегди. У ўрнидан туриб хайрлашди-да, шляпасини қидира бошлади. Шу пайт тўсатдан: «Кетманг», — деган шивирлаган овоз эшитилди. Литвиновнинг юраги шиг этиб кетди. Иринанинг овозини дафъатан таний олмади. Шу бир оғиз сўз аллақандай ноёб маъно касб этган эди унинг учун. Литвинов бошини кўтариб, ҳайратдан қотиб қолди. Ирина унга меҳр тўла кўзлари билан тикилиб турарди. «Кетманг, — дея қайтарди у, — қолинг. Сиз билан ўтирмоқчиман». У овозини яна ҳам пасайтирди. «Кетманг... мен...» Литвинов нима қилаётганини ўзи ҳам идрок этмагани ҳолда Иринага яқинлашди-да, унга қўлларини узатди... Қиз ҳам дарҳол иккала қўлини узатди унга, кейин жилмайди, қип-қизариб тескари қаради, ҳамон жилмайганча хонадан чиқди... Бир неча даққадан кейин меҳмонхонага кичик синглиси билан қайтиб кирди, ўшаундай меҳр тўла кўзлари билан йигитга узоқ қараб турди-да, уни ёнига ўтқизди... Аввалига гапиргани гап тополмай, фақат хўрсиниб, қизариб ўтирди. Кейин тортина-тортина унинг ишларини суриштира бошлади. Илгари у Литвинов нима билан шуғулланиши билан сира қизиқмасди. Ўша оқшом у шу вақтга қадар кўзга илмагани, қадрига етмагани учун Литвиновдан кечирим сўраган бўлди, энди тамоман бошқа бўлишга сўз берди. Унинг бу ҳаракатлари Литвиновнинг назарида республикачиларникига ўхшаб кетди (Литвинов ўша йиллари Робеспьерга қойил қолар, Маратни қаттиқроқ сўкишга журъат қилолмасди), орадан бир ҳафта ўтгач эса Ирина ўзини севиб қолганига ишончи комил эди. Ҳа, ўша биринчи кун анчагача унинг ёдидан чиқмаган эди... аммо ундан кейин-

ги кунлари — ҳамон иккиланиб, ишонишга қўрқиб, ҳаяжон ва даҳшатдан юраги орқасига торта-торта, ниҳоят кутилмаган бахт уни ўз қучоғига олган кунларни ҳам унутмаганди. Илк муҳаббатнинг ёруғ, бир киши тақдирда иккинчи марта қайтарилмайдиган онлари бошланди. Ирина бирдан қўйдайд ювош, ипакдай майин, ҳаддан ташқари меҳрибон бўлиб қолди. У сингилларига дарс бера бошлади — йўқ, фортепьянодан эмас, у музикачи эмасди, — француз, инглиз тилларидан. Улар билан дарсликларини биргалашиб ўқиб, уй-хўжалик ишларига қизиқа бошлади. Ҳамма нарса унинг диққатини тортар, қизиқтирарди. У дам булбулдек тўхтовсиз сайраб кетар, дам ширин хаёллар оғушига берилиб, сукутга толарди. Ирина турли режалар тузиб, Литвиновга турмушга чиққанидан кейин нималар қилиши хусусида беҳисоб мўлжаллар қилиб ўтирарди (ҳар икковлари ҳам бирга турмуш қуришларига сира шубҳа қилишмасди), турмуш қурганимиздан кейин... «биргалашиб ишлаймиз» — деб унинг эсига соларди Литвинов... «Ҳа, ҳа, ишлаймиз, — деб қайтарарди Ирина, — ўқиймиз... энг муҳими — саёҳат қиламиз». Иринанинг тезроқ Москвани тарк этгиси келарди, Литвинов унга, ҳали университет курсларини тугатганимча йўқ-ку, деса, Ирина ҳар сафар бир оз ўйлаб туриб: «Берлиндами ё бошқа бирон жойда тамомлаб олсанг бўлади-ку», деб эътироз билдирарди. Ирина ўз ҳис-туйғуларини ошкор этишда тортиниб-нетиб ўтирмасди, шунинг учун Литвиновга мойиллиги князь ва княгинядан сир бўлмай қолди. Ота-онаси, турган гапки, бу муносабатдан хурсанд бўлишмади, аммо жамики жиҳатларни тарозуга солиб кўришиб, даровдан тақиқлаб қўйишни лозим ҳам топишмади. Литвиновнинг давлати чакки эмасди... «Бироқ фамилия, фамилияси!..» — эътироз билдирарди княгиня. «Тўғри, фамилияси тўғри келмайди, — деб унинг гапини маъқулларди князь, — бироқ у различиелардан эмас, энг муҳими эса: Ирина бари бир бизнинг гапимизни олмайди. Эслаб кўргин-а: кўнглига келган ишни қилмай қолган вақти борми? Vous connaissez sa violence!'. Бундан ташқари, ҳали аниқ бир гал йўқ-ку». Князь шундай деб мулоҳаза юритар, аммо ўша оннинг ўзида хаёлида: «Литвинова хоним — бўлгани шуми? Мен бошқачароқ кутган эдим», деб қўшиб қўяр-

¹ Унинг қанақа ўжарлигини ўзингиз биласиз! [франц.]

ди. Ирина бўлгуси куёвини батамом қўлга олволди. Литвиновнинг ўзи ҳам инон-ихтиёрини бажонидил унинг қўлига топширган эди. У гўё гирдобга йўлиққан, ўзини йўқотиб қўйгандек эди... Ҳам даҳшатли, ҳам ҳузурли эди бу ҳолат, у ҳеч нарсага ачинмас, ҳеч нарсани қизганмас эди. У эр-хотинликнинг аҳамияти, вазифалари хусусида, бу қадар мафтун бўлиб қолиб, яхши эр бўла оладими, йўқми, Ирина қанақа хотин бўлади, уларнинг ўрталаридаги муносабатлари тўғрими, нотўғрими — булар хусусида бош қотиришга, уларни ҳал қилишга қодир эмасди. Унинг қони аланга олиб кетган, у ҳозир фақат бир нарсанигина аниқ биларди: Иринанинг ортидан, Ирина билан бирга олға, тинимсиз олға кетавериш керак. Кейин нима бўлса бўлар! Бироқ Литвинов томонидан ҳеч қандай эътироз йўқлиги, Иринанинг жўш уриб турган меҳр-муҳаббатига қарамай, ораларида унча-мунча тушунмовчиликлар ҳам бўлмай қолмади. Бир куни Литвинов-Иринанинг олдига тўғри университетдан эски сюртукда, қўлларига сиёҳ суйкалган ҳолда кириб қолди. Ирина унинг иқболига одатдагидек шод-хурамлик билан ташланди ва тўсатдан тўхтаб қолди.

— Қўлқопсиз юрибсизми,— деди Ирина ҳар сўзига урғу бериб ва ўша заҳоти қўшиб қўйди:— Фи! Қанақа студент... экансиз!

— Сиз ҳаддан ташқари таъсирчансиз, Ирина,— дея қайд қилиб қўйди Литвинов ҳам.

— Сиз... бирт студент экансиз,— деб қайтарди у яна,— *vous n'êtes pas distingué*¹.

Ирина шундай дея тескари қараб, хонадан чиқиб кетди. Тўғри, орадан бир соат ўтиб, у Литвиновдан кечирим сўради... Умуман Ирина Литвиновнинг олдида астойдил айбини бўйнига олиб, ўзини-ўзи койирди. Фақат қизиғи шундаки, йигламоқдан бери бўлиб ўзининг йўқ камчиликлари учун ўзини айблар, бор камчиликларини эса асло бўйнига олмасди. Бир куни келса, Ирина бошини қўлига тираб йиғлаб ўтирибди, сочлари елкасида паришон сочилган. Литвинов ташвишга тушиб, хафалигининг сабабини суриштирган эди, Ирина кўрсаткич бармоғи билан кўксига ишора қилди. Литвиновнинг юраги шиф этиб кетди. «Сил касал!»— дея кўнглидан ўтди унинг ва ўша заҳоти Иринани қўлидан ушлади.

— Тобинг йўқми?— дея овози қалтираб сўради у (энди улар баъзи зарур ҳолатларда бир-бирлари билан

¹ Кўринишингиз олижаноб эмас [франц.]

«сен»лаб гаплашадиган бўлиб қолишган эди). Ҳозир докторга бориб келаман...

Бироқ Ирина гапни тугатгани қўймай, ер депсинди.

— Мен соппа-согман... аммо мана бу кўйлагим... паҳотки тушунмасангиз?

— Кўйлагингизга... нима бўпти?— ҳайрон бўлиб сўради у.

— Нима бўпти? Ахир бошқа кўйлагим йўқ, бу эскиб кетди, жонимга тегди, шунга қарамай уни ҳар куни кийишга мажбурман... ҳатто сен... ҳатто сиз келганингизда ҳам... Мени шу исқирт ҳолда кўравергапингдан охири ёқтирмай қўясан-ку!

— Тавба, Ирина, нималар деяпсан ўзи? Кўйлагинг жуда ҳам яхши. Кейин, сени биринчи марта шу кўйлагингга кўрганим учун ҳам у менга қимматли.

Ирина қизариб кетди.

— Григорий Михайлович, ўтинаман сиздан, ўша вақтлардаёқ бундан бўлак кўйлагим бўлмаганини эсимга солманг.

— Аммо ишонинг, Ирина Павловна, бу кўйлагингиз ўзингизга жуда ҳам ярашади.

— Йўқ, у эскириб кетган, эскириб кетган,— дерди Ирина ҳадеб ўзининг узун, юмшоққина жингала сочларини асабий тортқилаб.— Камбағаллик, ночорлик жуда жонга тегиб кетди! Бу қашшоқликдан қандай чиқса бўлади-а? Бу жаҳолатдан қандай қутулса бўлади?!

Литвинов нима дейишини билмай, сал четга бурилди...

Ирина тўсатдан ўтирган стулидан ирғиб турди-да, икки қўлини Литвиновнинг елкасига қўйди.

— Ахир сен мени севасанми? Севасан, шундайми?— деди қиз юзини йигитнинг юзига яқинлаштириб, шунда унинг ёш гилқиллаб турган кўзлари қувноқ бахтиёрлик билан чақнаб кетди.— Сен мени шу эски кўйлагимда ҳам яхши кўраверасан-а?

Литвинов унинг рўпарасида тиз чўкди.

— Оҳ, сев мени, сев, жоним, халоскорим,— дея шивирлади Ирина унинг боши узра энгашиб.

Шу тариқа кунлар, ҳафталар ўта бошлади, гарчи шу пайтгача турмуш қуриш ҳақида аниқ бир гап айтилмаган, гарчи Литвинов ҳамон қўлини сўрашга ошқмаётган, Иринанинг ўзи бирон нарса деб қолишини кутаётган бўлса-да (Ирина бир сафар, иккаламиз ҳам ҳали жуда ёшимиз, ёшимизни ҳеч бўлмаганда яна бир неча ҳафтага улгайтириб олайлик, деган эди), энди ҳамма

нарса ечим томон яқинлашиб бормоқда, яқин келажак кўз олдиларига аниқ-таниқ кела бошлаган эдики, тўсатдан бир воқеа юз берди-ю, олдинги барча тахмин ва режаларни тонгги тумандай тарқатди-юборди.

VIII

Ўша қиш сарой аҳли Москвага ташриф буюрди. Байрам тантаналари бир-бирига уланиб кетди. Дворянлар мажлиси биносида бўладиган одатдаги катта бал навбати ҳам етиб келди. Полиция ведомостларида эълон тарзида бу бал ҳақида берилган маълумот, турган гапки, Собачье майдопидаги уйга ҳам етиб келди. Биринчи бўлиб князь гулгулага тушиб қолди. У, бу балга Иринани албатта олиб бориш керак, ўз подшоҳи ва унинг аъёнларини кўриш имконияти туғилиб қолганда уларни бориб кўриш ҳам фарз, ҳам қарз, деган қарорга келди. У ўзининг бу фикрини куйиб-пишиб уқтиришга ҳаракат қиларди. Княгиня бу фикрни бир қадар маъқулласа-да, уни бўлғуси харажатлар ўйлантириб қўймоқда эди. Аммо Ирина уларнинг бу таклифларига тамоман қарши эди. «Керак эмас, бормайман»,— деб туриб олди у отонасининг ҳар қанча тиқилинч қилишларига қарамай. У шу қадар ўжарлик қилиб туриб олдики, ҳатто кекса князь Литвиновдан, балоғатга етган қиз ўзини асилзодалардан олиб қочмаслиги, бахтини бир синаб кўриши лозимлигини айтиб, шундоқ ҳам ҳеч қаерга бормаи, ҳеч кимга қўшилмай, уйда ўтирибсиз, деб йўлга солиб кўришни илтимос қилишга мажбур бўлди. Литвинов Иринани кўндиришга киришди. Ирина Литвиновга қаттиқ, диққат билан тикилиб турди-да (бундан йигит хижолат тортди), белбоғининг учини ўйнаганча, хотиржам деди:

— Сиз шунни истайсизми? Ўзингиз-а?

Литвинов ўзини йўқотиб қўйди.

— Ҳа... мен ўйлайманки,— деди Литвинов тутилатутила,— мен дадангизнинг гапларига қўшиламан... Нега бормас экансиз... Одамларни кўринг, одамлар сизни кўрсин,— кулган бўлиб қўшиб қўйди у.

— Одамлар мени кўрсин,— ҳижжалаб қайтарди у Литвиновнинг гапини.— Яхши, борсам бора қолай... Фақат ёдингизда бўлсин, сиз ўзингиз шунни истадингиз.

— Яъни мен...— дея гап бошлаган эди, Ирина унинг гапини бўлди.

— Сиз ўзингиз шунни истадингиз. Менинг яна битта

шарти м бор: менга ўша балга ўзингиз бормасликка ваъда берасиз.

— Нега энди?

— Менинг истагим шу.

Литвинов нонлож икки қўлини икки ёнига ёзди.

— Розиман... бироқ шуни айтишим керакки, сизни у ерда шундай латофатли, гўзал кўриш, сиз атрофингиздагиларда қолдирадиган ажойиб таассуротнинг гувоҳи бўлиш менга олам-олам қувонч, ҳузур бахш этган бўлар эди... Мен сиз билан фахр қилардим!— деб қўшиб қўйди у хўрсиниб.

Ирина мийиғида кулиб қўйди.

— Сиз айтган латофат, гўзал кўришиш битта оқ кўйлақда бўлади, таассурот масаласига келсак... Хуллас, мен шуни ихтиёр қилдим.

— Ирина, нима, хафа бўляпсанми?

Ирина яна мийиғида кулди.

— Асло! Хафа бўлаётганим йўқ. Фақат сен... (Ирина Литвиновнинг кўзларига қаттиқ қадалиб қаради, Литвинов унинг кўзларида илгари бундай маънони сира кўрмагандек эди.) Балки шундай қилиш керакдир,— наст овозда қўшиб қўйди Ирина.

— Ирина, сен мени севасан-а?.

— Мен сени севаман,— деди у деярли тантанавор бир оҳангда ва эркакчасига Литвиновнинг қўлини қисди.

Шундан кейинги кунлар Ирина ўзининг усти-боши, сочи билан машғул бўлди. Эртага бал деган кун у ўзини носоғ ҳис қила бошлади, бир жойда ўтиролмай қолди, ёлғиз қолганида бир-икки марта йиғлаб ҳам олди. Аммо Литвиновни кўрганда бир хил бўлиб илжайиб қўярди... унга аввалгидай мулойим муомала қилгани билан хаёли паришон, тинмай ойнага қараб қўярди. Бал бўладиган куп эса ранги оқариб, индамай юргани билан хотиржам эди. Кеч соат тўққизларда Литвинов уни кўргани келди. Ирина у ўтирган хонага оқ, янги шоҳи кўйлақда, хиёл кўтариб турмакланган сочига кичкинагина гулчамбар қадаб кириб келганида, оғзи очилиб қолди: Ирина ёшига нисбатан шу қадар гўзал ва улуғвор кўриниб кетди кўзига. «Эрталабдан бери анча улғайибди,— дея кўнглидан ўтказди у,— ана қадду ана қомат! Ҳа, зотда гап кўп!» Ирина унинг рўпарасида қўлларини ёнига туширганча кулмай, ноз қилмай, унга эмас, аллақабёққа — узоққа аллақандай журъат ва далиллик билан қараб турарди.

— Сиз худди эртактлардаги маликаларнинг ўзгинаси бўлибсиз,— деди ниҳоят Литвинов,— йўқ, сиз ҳозир жанг, ғалаба олдидан ўз лашкари бошида турган мағрур лашкарбошига ўхшайсиз... Сиз менга бу балда иштирок этишга рухсат бермадингиз,— дея гапида давом этди Литвинов, Ирина эса унинг рўпарасида ҳамон қилт этмай турар, унинг гапларини эшитмас, дилида бўлаётган гапларга қулоқ тутаётгандек эди,— ҳеч бўлмаса, мана бу гулдастамни олишдан бош тортмасиз?

Литвинов унга бир даста ҳазоранггул тутди.

Ирина ярқ этиб Литвиновга қаради, қўлини узатиб, бошидаги гулдастанинг думидан тутди:

— Истайсанми? Бир оғиз айтсанг бас, мана бу гулни юлиб ташлаб, уйда қоламан. ~

Литвиновнинг юраги шув этиб кетди. Иринанинг қўллари гулни юла бошлади...

— Йўқ, йўқ, нега энди,— деди Литвинов шоша-пиша, қаттиқ ҳаяжонланиб, Иринадан миннатдор бўлиб,— мен фақат ўзини ўйлайдиганлардан эмасман, эркингни бўғмайман... ахир биламан, сенинг юрагинг...

— Унда яқинлашманг, кўйлагимни гижим қиласиз,— деди Ирина шошқалоқлик билан.

Литвинов ўзини йўқотиб қўйди.

— Гулдастамни оласизми?— деб сўради у.

— Албатта: гулдастангиз жуда ажойиб ва мен бу ҳидни яхши кўраман. Merci... Мен уни эсдаликка олиб қўяман...

— Балда биринчи иштирокингиздан, биринчи тантанангиздан эсдалик деб-а?— таъкидлади Литвинов.

Ирина қаддини бир оз букиб, елкаси орқали ойнага қараб қўйди.

— Кўринишим чиндан ҳам латофатлими? Ростини айтяпсизми?

Литвинов Иринани ҳаяжон-ла мақташга, таъриф-тавсифлашга тушиб кетди. Аммо энди унинг гаплари яна Иринанинг қулоқларига кирмай қўйди, у гулдастамни юзига яқин тутганча ўзининг ғалати, гўёки, қорамтир тортиб, кенгайнброқ қолган кўзлари билан аллақачаёқларга — узоққа тикилиб турар, елкасидаги юпқа ленталари енгил шабадада ҳилпираб, худди қанот ёзиб учушга ҳозирланаётгандай қилиб кўрсатарди уни.

Сочларини жингалак қилиб, оқ галстук боғлаб, қора, ранги ўнгиб кетган фрак кийган князь пайдо бўлди, дворянлик нишони қадоғлик Владимир лентасини тақиб олганди. Унинг кетидан эскича, сипо қилиб тикилган

ипак қўйлакли княгиня кирди, ўта талабчанлик билан қизининг кийимига назар ташлаб, уёқ-буёғини тўғрилаб қўйган бўлди. Ҳар қанча яширмасин, унинг ҳаяжонланаётгани бари бир сезилиб турарди. Иккита қирчанги от қўшилган тўрт ўринли эски арава куралмаган қорни ғирчиллатиб босиб келиб, эшиклари тагида тўхтади. Сохта ливрея¹ кийган рамақижонгина хизматкор пиллапойдан югуриб чиқиб, куйиб-пишиб арава келганини маълум қилди... Уйда кечаси ёлғиз қолаётган болаларига тинч-осойишталик тилаб, чол-кампир мўйна пўстинларини кийиб, арава томон юришди. Ҳар қанча ёмон кўрмасин, юпқа, калтагина салопини² кийган Ирина кетларидан эргашди. Уларни кузатиб чиққан Литвинов, Ирина жўнаб кетишдан олдин бир қараб, хайрлашиб қўйса керак, деб умид қилган эди, аммо у бирор марта қайрилиб қарамай, тўғри аравага бориб ўтирди.

Литвинов тун яримлаб қолганда бал ўтаётган бино деразалари тагини айланиб келди. Баҳайбат-баҳайбат қандилларнинг ҳисобсиз чироқлари қизил дарпарда орқали ёруғ нуқта бўлиб чарақлаб кўринар, извошлар босиб кетган бутун майдонни ҳам Штраус вальсининг оҳанглари қамраб олган эди.

Литвинов эртасига соат бирларда Осининларникига қараб йўл олди. Князь уйда ёлғиз эди. У ўша заҳоти Иринанинг боши оғриётганини, кечгача ҳам туролмаслигини, қизларда биринчи балдан кейин бундай ҳолат мутлақо табиийлигини маълум қилди.

— *C'est très naturel, vous savez, dans les jeunes filles.*³

— дея қўшиб қўйди у французчалаб, бу Литвиновни бир оз ҳайрон қолдирди, князнинг ўзи ҳам бугун одатдагидек уй халатида эмас, сюртукда ўти рарди.— Яна бунинг устига,— гапида давом этди Осинин,— кечаги воқеалардан кейин чарчамай иложи ҳам йўк эди-да!

— Воқеалар?— деб ғудранди Литвинов.

— Ҳа, ҳа, воқеалар, воқеалар, *de vrais événements*⁴, Григорий Михайлович, сиз ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсиз, *quel succès elle a eu!*⁵ Уни бутун са-

¹ Л и в р е я — хизматкорлар киядиган заррин уқали камзул.

² XIX аср охирилари ва XX аср бошларида расм бўлган кенг аёллар пальтоси.

³ Бу, мен сизга айтсам, қизларда бўладиган табиий ҳолат [франц.].

⁴ Улай агар, рост [франц.].

⁵ Қандай муваффақият қозонганини билсангиз эди! [франц.].

рой аҳли пайқади! Князь Александр Фёдорович бу ер унга муносиб эмас, қизингиз менга графиня Девонширскаяни эслатди, деди... Ҳаҳ, ўзингиз ҳам биласиз уни... ҳалиги бор-ку... машҳур... Қари граф Блазенкрампф бўлса ҳаммага эшиттириб, Ирина — la reine du bal¹, деди ва унга ўзини танитишни лозим топди. У менга ҳам ўзини танитди, яъни у мени гусарлигимдан танишини айтиб, ҳозир қаерда хизмат қилишимни суриштирди... Бу граф жуда ғалати одам экан, *aborateur du beau sexe*?² Мени қўяверинг! Княгинямга ҳам... сира тинчлик бермай қўйишди: у билан Наталья Никитичнанинг ўзлари ҳам суҳбатлашдилар... бундан ортиқ нима керак бизга? Ирина жамики *avec tous les meilleurs cavaliers*³ билан рақсга тушди. Таклиф қилаверишди, қилаверишди, охири ҳисобини ҳам йўқотиб қўйдим. Ишонасизми, атрофимизда эркаклар тўда-тўда бўлиб ўралашиб юришди. Мазурка чалинса, келиб фақат Иринани таклиф қилишади. Битта чет эллик дипломат Иринанинг москвалик эканини билиб қолиб, давлатпаноҳга: „Sire, décidément c'est Moscou qui est le centre de votre empire!“⁴ деди. Бошқа дипломат бўлса: „C'est une vrole revolution sire“, — révélation ёки révolution...⁵ — деб қўшиб қўйди. Ҳа, ҳа... бу... бу... мен сизга айтсам, ақл бовар қилмайдиган иш бўлди.

— Хўш, Ирина Павловнанинг ўзи-чи?—деб сўради Литвинов, князининг ҳикоясини эшитиб ўтириб, оёқ-қўли муз бўлиб кетган эди унинг,— хурсандми, балдан кўнгли тўлдими?

— Албатта қувнади-да. Нега хурсанд бўлмас экан! Дарвоқе, унинг дилидагини дарров тушуниш ҳам қийин. Ҳамма кеча менга во ажаб, *jamais on ne dirait que mademoiselle votre fille est à son premier bal*,⁶ дейди. Граф Рейзенбах, жумладан...уни ўзингиз ҳам танисангиз керак..

— Йўқ, мен уни танайман, ҳеч қачон таниган ҳам эмасман.

— Хотинимга холавачача бўлади...

— Йўқ, танайман уни.

— Бой, камергер, Петербургда яшайди, жуда ишби-

¹ Балнинг маликаси [Франц.].

² Хотин-қизлар деса улиб қолади[Франц.].

³ Энг сара йигитлар билан [Франц.].

⁴ Давлатпаноҳ, Москва империянгиининг марказилиги аниқ [Франц.].

⁵ Давлатпаноҳ, бу ҳақиқий революция, кашфиёт ё революция [Франц.].

⁶ Ҳеч ким қизингизни биринчи бали деб ўйламайди [Франц.].

лармон одам, Лифляндияда ҳаммага бош-қош. Ҳозир-гача бизни назар-писанд қилмай юрарди... мен ҳам унинг илтифотига зор эмасман. *j'ai l'humeur facile, comme vous savez*¹. Мана энди кўрсангиз. Кеча Ирина-нинг ёнига ўтириб, чорак соат, атиги чорак соат суҳбатлашиб ўтирди, кейин менинг княгинямга: „*Ma cousine, votre fille est une perle; c'est une perfection*“², дейди. Бир вақт қарасам, бир мўътабар хонимнинг ёнига бориб... унга нималардир деяпти, кўзлари эса менинг Иринамда... хонимнинг кўзи ҳам шу томонда...

— Наҳотки Ирина Павловна кuni билан кўринмаса?— яна қайтариб сўради Литвинов.

— Ҳа. Унинг боши қаттиқ оғрияпти. Ирина сизга салом айтиб, гулдастангиз учун, *qu'on a trouvé charmant*³ гулдастангиз учун миннатдорчилик билдириб қўйишни сўраган эди. У дам олиши керак... Княгиням кечаги танишувлардан кейин меҳмондорчиликка кетган эди... мен ҳам ҳозир...

Князь йўталиб, бедана юриш билан уёқдан-буёққа бориб келиб, яна нимани гапириб беришни ўйларди. Литвинов шляпасини қўлига олди ва ортиқ князнинг вақтинги олмоқчи эмаслигини билдириб, Иринанинг соғлигини кечроқ кириб биларман деб, хайрлашиб чиқиб кетди.

У Осининлар уйидан бир неча қадам нарида, полиция будкасининг рўпарасида башанг икки ўринли каретанинг келиб тўхтаганини кўриб қолди. Ливреяли, ўта башанг кийинган лакей от ёнидан энгашиб, чухонлик будкачидан димоғдорлик билан князь Павел Васильевич Осинин қаерда туришини сўради. Литвинов каретанинг ичига назар ташлади: каретада ўрта ёшлардаги, серажин, димоғдор, грекларга ўхшаш қирра бурун, лаблари қаҳрли қимтилган, елкасига сувсар мўйнасидан пўстин ташлаган, бутун кўринишидан эътиборли бир амалдор одам ўтирарди.

IX

Литвинов ўша кuni кейинроқ кирарман деган ваъдасининг устидан чиқмади. У эртага кирган маъқулроқ деган фикрга келди. Эртасига эса соат ўн иккиларда ўзига жуда яхши таниш ўша меҳмонхонага кириб бор-

¹ Ўзингиз биласиз, мен босиқ одамман [франц.].

² Қариндош, қизингиз дур, малика [франц.].

³ Барчага маъқул тушган [франц.].

ганида Иринанинг икки кичик сингилчасигина уйда экан. Викторинька билан Клеопатринька. Литвинов қизлар билан саломлашгач, Иринанинг саломатлигини сўради, кейин иложи бўлса кўриб кетмоқчи эканлигини айтди.

— Ириночка ойижоним билан бир жойга кетишди,— деди Викторинька. Қизчанинг тили сал чучуқроқ бўлса ҳам опасидан дадилроқ эди.

— Бир жойга... кетишди?— деб қайтариб сўради Литвинов ва ўша заҳоти юрагининг қаърида титроқ турганини сизди.— Ахир... бу пайтда... у сизлар билан шуғулланар, сизларга сабоқ берар эди-ку?

— Ириночка энди бизларга сабоқ бермайди,— деб жавоб қилди Викторинька.

— Ҳа, сабоқ бермайди,— деб унинг гапини тасдиқлади Клеопатринька ҳам.

— Дадаларинг уйдами?— деб сўради Литвинов.

— Дадамиз ҳам уйдамаслар,— давом этди Викторинька,— Ириночка бўлса бетоб: кечаси билан йиғлади, йиғлади...

— Йиғлади?

— Ҳа, йиғлади... Менга Егоровна айтди, кўзлариям кип-қизил, мана бундай бўлиб шишиб кетган...— қизча иккала кафтини кўзларига олиб бориб кўрсатди.

Литвинов худди совқотган одамдай эти жунжикиб, бир зум хонанинг у бошидан-бу бошига бориб келди, кейин уйига қайтиб кетди. Ҳозир у ўзини баланд минорага чиқиб қолиб, пастга қараётган одам ҳолатида ҳис этмоқда эди: юраги шувиллаб, боши айланар, кўнгли беҳузур бўлиб, ўқчиворай деб турарди. Уни ғалати ҳайрат қамраб олган, хаёллари худди тезкор шамолдай тутқич бермайди, номаълум бир даҳшат, поаниқ кутиш, қизиқсиниш ҳолати, тўкилмаган ёшнинг ғалати, заҳарли таъми томоғида тош бўлиб қотиб қолган, лабларида бемаъни илжайишга мойиллик, бемаъни, ҳеч кимга аниқ қаратилмаган ўтинч... о, буларнинг барчаси нақадар шафқатсизона, пасткашона бемаънилик! «Ирина мени кўришни истамаяпти,— миясида фақат шу гап чарх урарди,— бу аниқ, бироқ сабаби нимада? Ўша машъум балда қандай воқеа содир бўлган бўлиши мумкин? Тўсатдан... (Одамлар ўлим тўсатдан келишини доим кўрадилар, бироқ унинг тўсатдан келишига сира кўни-колмайдилар ва уни бемаъни деб атайдилар.) Менга бирон нарсани айтиб қўйишни ҳам тайинламабди, нима бўлганини тушунтиришни ҳам истамайди...»

— Григорий Михайлич,— шундоққина қулоғининг тагида кимнингдир қаттиқ овози эшитилди.

Литвинов чўчиб бошини кўтарган эди, кўзи қўлида хат ушлаб турган хизматкорига тушди. Литвинов Ирнининг дастхатини таниди... У хатни ҳали очиб улгурмасиданоқ юраги аллақандай бахтсизликни туйди, боши кўксига қуйи солиниб, елкалари кўтарилди, у гўё ҳозир ўзини аллақандай ҳужумдан ҳимоя қилишга ҳозирланаётгандек эди.

У ниҳоят ўзини қўлга олди, шахт билан конвертнинг ёнини йиртди. Қичкинагина почта қоғозига қуйидагилар битилган эди:

«Мени кечиринг, Григорий Михайлич. Орамиздаги муносабат тугади: мен Петербургга кўчиб кетяпман. Менга ҳозир жуда оғир, бироқ бўлар иш бўлган. Афтидан, менинг тақдирим... йўқ, мен ўзимни оқламоқчи эмасман. Шубҳам тўғри бўлиб чиқди. Мени кечиринг, унутинг мени: мен сизга арзимайман.

Ирина»

«Сиздан ўтинаман: мени кўришга ҳаракат қилманг».

Литвинов шу бир энликкина хатни ўқиб бўлиб, гўё биров кўкрагига мушт тушургандай аста диванга ўтириб қолди. Хат қўлидан тушиб кетди, уни олиб, яна бир ўқиб чиқди-да, шивирлади: «Петербургга», хат тагин қўлидан тушиб кетди. У бирдан тинчиди-қолди. Юқорига узатиқ қўллари билан ёстиғини тўғрилади. «Бир зарб билан ўлдирилган одам тўлганмайди,— дея кўнглидан ўтказди у,— қандай келган бўлса, шундай кетди... Бу ҳаммаси табиий, ўзим ҳам ҳамини шундай бўлади деб ўйлаб юрардим... (У ҳозир ўзига-ўзи ёлғон гапирмоқда эди: у ҳеч қачон бундай бўлади деб ўйламаган.) Йиғлапти? Ирина йиғлапти?.. Хўш, нимага йиғлапти? Ахир у мени севмаган-ку! Аслини олганда, бунинг барчаси тушунарли, унинг феъл-атворига тўғри келади. У, у менга арзимас эмиш... Буни қаранг-а! (Литвинов истеҳзоли илжайиб қўйди.) У ўзининг нималарга қодир эканлигини билмасди, аммо балда ўз қудратини бир синовдан ўтказиб, ишонч ҳосил қилганидан кейин, мендек бир студентни бошига урармиди... барчаси тушунарли».

Литвинов шу пайт тўсатдан Ирнининг мулоғим

гапларини, жилмайишларини, кўзларини, сира унутиб бўлмайдиган, энди қайтиб кўриш сира ҳам насиб этмайдиган кўзларини эслади. Бу кўзлар Григорийнинг кўзлари билан тўқнаш келди дегунча чақнаб, сузилиб кетарди. У яна кутилмаганда журъатсизлик билан олган ўтли, оний ўпичини эслади, эслади-ю, тўсатдан титраб-қақшаб фарёд уриб, ўша лаззат таъмидан қаттиқ маст бўлиб, бирдан ўзини ҳам, ёни-веридаги нарсаларни ҳам ғижимлаб, парча-парча қилиб ташлагиси келиб кетди, алаmidан юз тубан ётиб олиб, йиғидан шишиб кетган юзини ёстиққа босиб, уни алам билан тишлаб олди.

Ҳайхот! Литвинов ҳали яқинда каретада кўрган жаноб ўша княгиня Осининининг холаваччаси, бой ва камергер, граф Рейзенбах эди. У Иринининг юқори табақа аҳлида қандай таассурот қолдирганини кўргач, бир зумда „mit etwas Accuratesse“¹ бу фактдан қандай фойда чиқариш мумкинлигини кўз олдига келтирди, граф чаққон, ҳар ишдан унумли фойдалана биладиган одам бўлганидан, дарров режа ҳам тузиб олди. У тезкорлик билан, наполеончасига ҳаракат қилишга қарор қилди. «Бу ажойиб қизни уйимга олиб кетаман,— деб ўйлади у,— яъни Петербургда. Давлатимнинг ҳаммасига бўлмаса ҳам, бир қисмига ворис қиламан. Сирасини айтганда, фарзандим йўқ, у эса менга жиян бўлади. Графиням ҳам уйда ёлғиз зерикиб ўтиради... Меҳмонхонангда кўҳликкина чеҳрани кўриб туришни ўзи ҳар қалай кўнгилли-ку... Ҳа, ҳа шундай es ist eine Idee, es ist eine Idee“². Ота-онасини ҳайратга солиб, эсанкиратиб қўйиш керак. «Егани овқатлари бўлмаса,— дея муҳокама юритишда давом этди граф каретага ўтириб, уларнинг маҳаллаларига қараб йўл олар экан,— ўжарлик қилиб туриб олишмаса керак. Нафсониятлари ҳам жуда зўр эмасдир. Бир оз пул берса ҳам бўлади. Иринининг ўзичи? У ҳам рози бўлади. Асал ширин... кеча бу асалдан тотиб кўрди у. Бу менинг бир тантилигим дейлик. Тантилигим тутиб турганида бу тентаклар ундан фойдаланиб қолишсин, майли. Мен уларга гап шундай-шундай дейман. Ҳал қилинглр. Йўқ десаларинг, бошқасини оламан — етимчани. Етимни олсам қулайроқ бўлади қайтага. Ҳами ё йўқми, сизларга йигирма тўрт соат муҳлат, und damit Punctum“³

¹ Сал уддабуронроқ бўлса [нем.].

² Ҳа, бу фикр, бу фикр! [Нем.].

³ Шу билан нуқта қўйилади [нем.].

Граф князга рўпара бўлиши билан шу режасини унга тўкиб солди. Кеча балдаёқ, эртага бир кириб чиқарман, деб қулоқ қоқиб ҳам қўйган эди. Бу учрашув қандай натижа билан тугагани хусусида эса ортиқча гапириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Граф ўз мўлжалида янглишмаган эди: князь билан княгиня чиндан ҳам эътироз билдиришмади, берган пулини олишди, Ирина ҳам у белгилаган муддатдан кечиктирмай рози бўлди. Унга Литвинов билан алоқасини узиш осон бўлмади. Ирина Григорийни яхши кўрар эди, унга мактубни жўнатгандан кейин изтиробдан ётиб қолди, тинмай йиғлайвериш озиб, сарғайиб кетди... Бироқ шундай бўлишига қарамай, орадан бир ой ўтиб, княгиня Иринани Петербургга олиб бориб, графникига жойлаштирди-да, тарбиясини жуда меҳрибон, аммо жўжа мия ва жўжа қиёфали графиняга топширди.

Литвинов ўшанда университетни ташлаб, қишлоққа, отасининг ёнига жўнаб кетди. Бора-бора қалбининг жароҳати битди. Аввалига у Ирина тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмай юрди. У Петербург ҳақидаги, Петербург аҳли ҳақидаги суҳбатлардан ўзини олиб қочиб юрди. Кейин бора-бора Ирина тўғрисида ёмон бўлмаса ҳам, ғалати миш-мишлар қулоғига чалина бошлади. У юрт оғзига тушиб қолган эди. Дабдаба ва иззат-икром билан ўралган, ҳамманинг диққат-эътиборини ўзига тортадиган княжия Осипнашнинг номи ҳатто губерня тўғаракларида ҳам тез-тез тилга олинадиган бўлиб қолди. Унинг номи ҳавас билан, ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олинарди. У бир вақтлар графиня Воронинская эришган шуҳратга эришиб келмоқда эди. Ниҳоят унинг турмушга чиқаётгани тўғрисидаги миш-миш гаплар тарқалиб қолди. Бироқ Литвинов ушбу сўнгги янгиликка ортиқча эътибор бермади: бу вақтда у Татьянанинг қайлиғи эди.

Энди ўқувчи Литвинов: «Наҳотки!»— дея ҳайқириб юборганида нимани эслаганини тушунган бўлса керак. Биз ҳам энди Баденга қайтамыз ва ҳикоямизни қолган еридан давом эттирамыз.

Х

Литвинов жуда кеч ухлади, аммо уйқуси узоққа бормади. Урнидан турганида куёш эндигина чиққан эди. Унинг деразасидан қорайиб кўринадиган тоғларнинг учи тиниқ ҳавода намчил қизариб турарди. «У ер-

да дарахтлар ости муздек, салқингина бўлса керак!»— дея кўнглидан ўтказди ва шошилини кийинди, кечаси билан яна ҳам очилган гулларга паришонхотирлик ила бир назар ташлади-да, ҳассасини қўлига олиб, «Кўҳна қаср» томонга, машҳур «Қоялар»га қараб йўл олди. Тонг ҳавоси вужудига ҳузур бағишлади. У тетик нафас олиб, илдам юриб борарди. Унинг бутун вужудидан ёшлик, соғломлик ёгилиб турарди. Енгил қадамларини заминнинг ўзи кўтариб ташлаётгандек эди. Қадам ташлагани сари кўнгли чоғ бўлиб, қувнаб борарди. У арчазор оралаб, йирик қум ётқизилган, шабнам инган соя йўлкадан юриб борар экан, оёғининг тагида ям-яшил шох-шаббалар чуваланиб ётарди. «Нақадар гўзал!»— дея дам-бадам кўнглидан ўтказарди у. Кутилмаганда қулогига таниш овозлар чалингандек бўлди. Қараса, рўпарадан Ворошилов билан Бамбаев келишяпти. Литвинов бирдан хижолатга тушди: худди ўқитувчисидан қочган мактаб талабасидай, шоша-пиша ўзини четга олиб, шохлар орасига яширинди... «Танграм,— дея илтижо қилди у,— шу ватандошларимга мени ҳозир дуч келтирма!» Ватандошлари шу топда уни кўриб қолмасликлари учун Литвинов ҳар қанча пулини ҳам аямайдигандек эди... Улар чиндан ҳам Литвиновни кўришмади. Тангри уларни Литвинов ёнидан олиб ўтиб кетди. Ворошилов кадетларникига ўхшаш димоғдор овози билан готик меъморчилигининг турли «даврлари» хусусида гап уқтириб, Бамбаев эса «иҳ-ҳи»лаб унинг гапларини маъқуллаб борарди. Афтидан, Ворошилов сафсатасини бошлаганига анча бўлган чоғи, Бамбаевнинг зерика бошлагани сезилиб турарди. Лабларини тишлаб, бўйнини чўзганича Литвинов анчагача узоқлашиб бораётган қадам товушларига қулоқ солиб турди. Дам йўғонлашиб, дам димоғ орқали чиқаётган насиҳатомуз овоз анчагача эшитилиб турди. Ниҳоят ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Литвинов хотиржам нафас олиб, яширинган жойидан чиқди-да, яна йўлида давом этди.

Литвинов уч соатча тоғ кезди. У дам йўлкадан чиқиб, тошдан-тошга сакраб, баъзан тош устида ўсган йўсинда оёғи сирпаниб кетарди. Ё бўлмаса эман ёки қорақайни тагидаги харсангтошга ўтириб, атрофини қирққулоқ ўти босиб кетган ариқчанинг бетиним шилдираши, баргларнинг шивир-шивирию ёлғиз қорақушнинг сайроғи остида ширин хаёллар сурарди. Шунда орқасидан оний, ширин бир мудроқ писиб келиб, худди қучоғига олаётгандай кўзи пинакка кетар... кейин яна бир-

дан кўзини очиб, жилмайганича атрофни кузатишга тушарди: олачалпоқ ва ям-яшил ўрмон, ўрмоннинг соф ҳавоси аста кўзига уриб, у яна жилмайганича кўзларини юмиб, пинакка кетарди. Литвиновнинг қорни очди ва у нонушта қилиб олиш учун Кўҳна қаср томон юриб кетди. У ерда уч-тўрт крейцерга бир стакан сут билан қаҳва олиб ичиш мумкин эди. Литвинов уйнинг олдидаги оққа бўялган стол ёнига бориб ўтириб ҳам улгурмаган эдики, отларнинг оғир кишнагани эшитилиб, учта арава пайдо бўлди. Бу учала аравадан беҳисоб йигитлар билан аёллар тушишди... Гарчи уларнинг ҳаммалари француз тилида гаплашаётган бўлишса ҳам, Литвинов уларнинг русликларини дарров пайқади... негаки улар француз тилида гапиришмоқда эди. Аёлларнинг кийимлари ниҳоятда башанг. Йигитларининг ихчам сюртуклари қоматларини қучиб турибди, чолворлари кулранг, ялтироқ, шаҳарликларга хос шляпалари ҳам ялтирюлтур. Қалтагина қора галстук йигитларнинг бўйинини тортиб турибди. Важоҳатлари қандайдир ҳарбийларга хос. Аслида ҳам улар ҳарбий кишилар эдилар. Литвинов ёш генераллар билан юқори табақа хонимлар сайли устидан чиқиб қолган эди. Ҳаммалари ҳам анча эътиборли одамлар эдилар. Уларнинг эътиборли оиладан эканликлари ҳамма хатти-ҳаракатларида: одоб билан ҳаракат қилишларида ҳам, кибри-ҳаво билан мулойим жилмайиб қўйишларида ҳам, бир оз паришонхотир қарашларида ҳам, эркаланиб елка учириб қўйишларида ҳам, қадди-қоматларининг чайқалишию тиззаларини букишларида ҳам аниқ сезилиб турарди. Бу ҳатто уларнинг овозларида ҳам, ўзларидан паст одамларга ясама одоб билан, бироқ жирканиброқ миннатдорчилик билдиришларида ҳам сезилиб турарди. Бу ҳарбий йигитларнинг ҳаммаси ҳам оппа-озода, соқоли қиртишланган; аллақанақа дворянларга ва гвардиячиларга хос ҳид — аъло нав сигара ва тоза атир ҳиди келиб турарди улардан. Ҳаммаларининг қўллари ҳам оқсуякларники: ошпоқ, катта, бақувват, узун ўстирилган тирноқли. Ҳаммаларининг мўйловлари, тишлари ярақлаб турибди, териси нозик бетлари қизил, қиртишланган даҳанлари кўкимтир. Ёш генераллардан баъзилари шўхроқ бўлса, баъзилари сипо. Аммо ҳаммалари ҳам кўринишдан бодоб йигитлар. Уларнинг ҳар бири ўз иззатини, келажакда давлатда эгаллайдиган мавқеини яхши билиши шундоққина кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам улар ўзларини жиддий, бир оз эркин тутишар, буларнинг

барчаси чет элга чиққанда ўз-ўзидан пайдо бўладиган сифатлар эди. Жамоа шовқин-сурон ва дабдаба билан катта стол атрофига жойлашиб олди-да, кейин елиб-югуришиб қолган хизматкорларни ёнига чақирди. Литвинов шоша-пиша стакандаги сутини ичиб бўлиб, ҳақини тўлади, шляпасини бошига қўндириб, бу сайилчиларнинг ёнидан сездирмайгина ўтиб кетаётган эдики...

— Григорий Михайлович,— деган аёл кишининг овози эшитилди,— мени танимадингизми?

Литвинов беихтиёр тўхтади. Бу овоз... илгарилари бу овоз жуда тез-тез унинг юрагини гупиллатиб уришга мажбур қилар эди... У орқасига ўгирилган эди, кўзи Иринага тушди.

Ирина стол ёнида, икки қўлини нари сурилган стулнинг суянчиғига қўйгани, бошини бир ёнига қийшайтириб, жилмайганича дўстона қараб ўтирарди.

Гарчи у ўша ўн йил бурун охирги марта кўрганидигидан анча ўзгарган, беташвиш қизалоқдан аёлга айланиб, катталарнинг нусқи уриб қолган бўлса ҳам, Литвинов уни шу заҳоти таниди. Унинг нозик қадди-қомаги камолга етиб, янада кўркамлашган, бир вақтлардаги увоққина елкалари ҳам энди қадимги итальян саройларининг шифтига ишланадиган маъбудаларнинг елкасини эслатарди. Аммо кўзлари сира ўзгармаган, улар Литвиновнинг назарида худди ўша Москвадаги уйларидагидек муҳаббат билан боқиб тургандек бўлиб туюлди.

— Ирина Павловна...— деди Литвинов журъатсизгина.

— Мени танидингизми? Ҳоятда хурсандман! Мен жуда... (Ирина гапиришдан тўхтади, хиёл қизариб, қаддини ростлади.) Бу жуда кўнгилли учрашув,— дея энди французчалаб гапида давом этди.— Рухсат этинг, сизни эрим билан таништирай. Valérien, мсьё Литвинов, un ami d'enfance¹; Валериан Владимирович Ратмиров, менинг эрим бўладилар.

Ёш генераллардан энг келишгани ўрнидан туриб, Литвиновга одоб билан таъзим қилди. Бу пайт оғайнилари хиёл қовоқларини уйиб, жим бўлиб қолишди, оддий штат кишиси билан яқинлашишга қарши эканликларини бу билан таъкидлаб қўйишди. Сайилда қатнашаётган бошқа хонимлар ҳам кўзларини қисиб, жилмайиб, чехраларида ажабланиш ифодасини акс эттирдилар.

¹ Болаликдаги дўстим [франц.].

— Сизнинг... Баденга келганингизга анча бўлди-ми?— деб сўради генерал Ратмиров, русларга хос бўлмаган одатни қилиб, уёқ-буёғини тўғриларкан, афтидан у хотинининг ёшликдаги дўсти билан қандай суҳбатлашишни билмасди.

— Яқинда, — деб жавоб қилди Литвинов.

— Ҳали бу ерда кўп бўласизми?— яна суҳбатни давом эттирди боодоб генерал.

— Ҳали бир фикрга келганимча йўқ.

— Ҳа! Бу жуда яхши... жуда.

Генерал жим бўлиб қолди. Литвинов ҳам индамай тураверди. Иккалалари ҳам шляпаларини қўллариди тутганча, хиёл олдинга энгашиб, жилмайганча бир-бирларининг қошларига қараб туришарди.

— „Deux gendarmes un beau dimanche“¹, — дея бузиб қўшиқ бошлади, — бузиб куйламайдиган дворян ҳали шу маҳалгача учрамаган, — гўё ўзининг хунуклигини ўзи кечиролмайдигандай доим энсаси қотиб юрадиган сап-сарик, шилпиқнамо генерал. Шунча генералларнинг ичида битта шугина гулдай кўҳлик кўринмасди.

— Григорий Михайлич, нега ўтирмаяпсиз, — деди ниҳоят Ирина.

Литвинов итоаткорлик билдириб, ўтирди.

— I say, Valérin, give me some fire², — деди унча ёш бўлмаган, тўладан келган, кўзлари қаттиқ, қалин чакка соқол қўйган, дам-бадам оппоқ бармоқлари билан ўша чакка соқолларини силаб ўтирган генерал. Ратмиров унга гугурт солинган кумуш қутисини узатди.

— Avez-vous de papiros³, — деб сўради тили чучуқроқ аёллардан бири.

— De vrais papelitos, comtesse⁴.

— „Deux gendarmes un beau dimanche“, — тишларини ғижирлатиб, яна бояғи қўшиғини бошлади шилпиқнамо генерал.

— Сиз албатта бизникига келишингиз керак, — дерди бу орада Ирина Литвиновга. — Биз Hotel de l'Europe⁵ да тўхтаганмиз. Соат тўртдан то олтигача доим уйда бўлман. Сиз билан кўришмаганимизга ҳам анча вақт бўлди.

Литвинов Иринага қараган эди, у ерга қаради.

¹ Якшанбада икки генерал [Франц.]

² Валерьян, ўт беринг менга деяпман [ингл.]

³ Папиросингиз йўқми? [Франц.]

⁴ Энг зўр папирос, графиня [Франц.]

⁵ Европа меҳмонхонасида [Франц.]

— Ҳа, Ирина Павловна, анча бўлди. Уша, Москвадан бери.

— Ҳа, Москвадан, Москвадан бери,— ҳижжалаб қайтарди Ирина.— Келинг, уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирамиз, ўтган-кетганларни эслаймиз. Биласизми, Григорий Михайлович, сиз унчалик ўзгармабсиз.

— Рости биланми? Сиз эса, Ирина Павловна, ўзгарибсиз.

— Мен қаридим.

— Йўқ, мен ундай демоқчи эмасдим...

— *Grève?* — саволомуз мурожаат қилди сариқ сочининг устидан сариқ шляпка кийиб олган хоним ёнида ўтирган йигит билан олдин ҳингиллашиб, кулишиб олгач.— *Grève?*

— Мен қариб қолдим,— гапида давом этди Ирина, хонимнинг саволига эътибор бермай,— аммо ўзим ўзгармаганман. Йўқ, йўқ, мен ҳеч қайси томондан ўзгармаганман.

— „*Deux gendarmes un beau dimanche!*“ — яна бояги овоз эшитилди. Бу асабий генерал машҳур қўшиқнинг фақат бир мисрасинигина ёддан билар эди.

— Ҳали ҳам санчиб турадим, жаноби олийлари,— деб сўради баланд овозда о ҳарфига урғу бериб чакка соқолли генерал (афтидан у бутун бомонд¹ аҳлига маълум бўлган машҳур воқеага ишора қилаётганди), кейин ўзи қуруққина хахолаб қўйиб, яна юқорига тикилди. Улфатларнинг ҳаммаси кулиб юборди.

— *What a sad dog you are, Boris!*² — деб қўйди Ратмиров овозини пасайтириб. У «Борис» исмини ҳам инглиз оҳангида талаффуз этди.

— *Grève?* — учинчи маротаба мурожаат қилди сариқ шляпкали хоним. Ирина ялт этиб ўша томонга ўғирилди.

— *Eh bien, quoi? que me voulez-vous?*³

— *Je vous le bîrai plus tard!*⁴, — ноз билан жавоб қилди хоним. Бу хоним ўта кўримсиз бўлишига қарамай, доим ноз-қарашма билан гапирарди. Бир ҳазилкаш одам унинг тўғрисида: „*mlnaudait dans le vide*“ — «кимсасиз жойда ҳам ноз-истифно қилаверади», деган экан.

¹ Юқори табақа [Франц.].

² Жуда ҳазилкашсиз-да, Борис [Ингл.].

³ Хўш! Мендан нима истайсиз? [Франц.].

⁴ Буни мен сизга кейинроқ айтаман [Франц.].

Ирина қовоғини солиб, эмсаси қотиб, елкасини учириб қўйди.

— Mais que fait donc monsieur Verdier? Pourquoi ne vient-il pas?¹ — дея хитоб қилди хонимлардан бири француз тилида великорус талаффузига хос чўзиб.

— Аҳ, вуй, аҳ, вуй, мсье Вердие, мсье Вердие²,— дея хитоб қилди иккинчи, асли арзамаслик хоним.

— Tranquillisez-vous, mesdames, monsieur Verdier m'a promis de venir se mettre à vos pieds³,— дея гапга аралашди генерал Ратмиров.

— Хи-хи-хи!— хонимлар елпиғичларини еилкита бошлашди.

Кельнер бир неча стаканда пиво олиб келди.

— Байриш бир?⁴— деб сўради чакка соқолли генерал, овозини атайин йўғонлатиб, ўзини ажабланганга солиб.— Гутен морген.

— Нима? Граф Павел ҳали ҳам ўша ерда эканми?— совуққина, эринчоқлик билан сўради ёш генераллардан бири бошқасидан.

— Ўша ерда,— шериги ҳам совуққина жавоб қилди.— Mais c'est provisoire. Унинг ўрнига Serge⁵, дейишади.

— Мен бир нарсага ҳайронман,— деди қўшиқ хиргойи қилиб ўтирган генерал,— мен бир нарсага тушунолмаяман, ўзини оқлаш, ҳалигиндай минг хил сабаб-баҳоналарни қалаштириб ташлаш Полга нима учун керак бўлиб қолдйкин... Хўп, у ўша савдогарга жабр ўтказибди ҳам дейлик, il lui a fait rendre gorge... хўш, нима бўпти? Унинг ҳам ўз кўзлаган нарсаси бордир.

— У журналларда фош қилинишидан... қўрққан,— дея тўнғиллади кимдир.

Асаби бўш генерал лов этиб кетди.

— Бу ўта пасткашлик! Журналлар! Фош бўлиш! Агар бу иш менинг қўлимда бўлганидами, сизнинг ўша журналларингизда фақат гўшт ё ноннинг баҳосини, яна пўстин ва этик сотилиши ҳақдаги эълоннигина босиб чиқаришга рухсат берардим.

¹ Жаноб Вердие нима қияпти ўзи? У нега келмаяпти экан? (Франц.)

² Ҳа, ҳа, жаноб Вердие, жаноб Вердие (Франц.).

³ Хонимлар, хотиржам бўлинглар, жаноб Вердие қошингизда бўлишга менга сўз берган (Франц.).

⁴ Бавар пивосими? (Нем.)

⁵ Бу вақтинча. Сергей (Франц.).

— Аукцион¹ да дворянлар мулки-амлокларининг сотилишини ҳам,— деб қўшиб қўйди Ратмиров.

— Ҳа, ҳозирги шароитда... Бироқ, Баденда бу ҳақда гаплашишнинг нима кераги бор, au Vieuh Château!...²

— Mais pas du tout! pas du tout!³ — дея бидирлади сариқ шляпали хоним.— J'adore les questions politiques⁴

— Madame a raison,⁵ — гапга аралашди аёлларникига ўхшаш ёқимли чеҳрали бошқа бир генерал.— Нега энди бу масалада... Баденда гаплашиб бўлмас экан?— У шундай дея Литвиновга қараб, мулойим жилмайиб қўйди.— Ҳалол ва инсофли одам ҳар қаерда ҳам ўз нуқтаи назаридан чекинмаслиги лозим. Шундай эмасми?

— Албатта,— деди асаби бўш генерал кўз қирини Литвиновга ташлаб, ўзича уни танқид қилган бўлиб,— бироқ мен бунга заруриятни кўрмаяпман...

— Йўқ, йўқ,— ўша мулойимлик билан унинг гапини бўлди юмшоқ генерал.— Мана ҳозир дўстимиз Валериан Владимирович дворян мулкларининг сотилишини эслади. Ҳўш? Бу факт эмасми?

— Эндиликда бу мулкларни сотиб бўлмай ҳам қолди. Ҳеч кимга кераги йўқ уларнинг!— дея хитоб қилди асабий генерал.

— Балки шундайдир... балки. Шунинг учун ҳам бу фактни... бу қайғули фактни ҳар қадамда очиқ-ойдин айтиш керак. Биз синибмиз — жуда соз. Биз оёқ-ости бўлибмиз — жуда соз, бу тўғрида тортишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бироқ биз катта мол-мулк эгаларимиз, истаса-истамаса... un principe⁶... принципнинг боши биздан бошланади. Бу принципни қўллаб-қувватлаш бизнинг вазифамиз. Pardon, madame⁷, рўмолчангизни тушуриб юбордингиз шекилли. Ҳатто энг заковатли ақл эгалари ҳам баъзан тушкунликка тушиб қолганларида биз итоаткорлик билан уларга соф виждонли бир гражданин сифатида (генерал бармоғини пастга қилиб кўрсатди) жаҳаннамга, ҳамма билар-билмас интиляётган жаҳаннамга ишора қилишимиз даркор. Биз огоҳлантиришимиз керак. Биз одоб билан қатъий

¹ Аукцион — кимосди савдоси.

² Кўхна қасрда [Франц.].

³ Асло йўқ! Асло! [Франц.].

⁴ Сиёсий масалаларни жонимдан яхши кўраман [Франц.].

⁵ Хоним ҳақ [Франц.].

⁶ Принцип [Франц.].

⁷ Кечирасиз, хоним [Франц.].

қилиб: «Қайтинглар, кетларингга қайтинглар...» деб айтишимиз керак. Ҳа, худди шундай дейишимиз керак.

— Ҳар қалай мутлақо орқага қайтиш мумкин эмаску,— дея гап қистирди Ратмиров.

Мулойим генерал жилмайиб қўйди.

— Мутлақо, мутлақо орқага, *mon très cher*¹. Қанча орқага қайтилса, шунча яхши.

Генерал яна Литвиновга мулойим назар ташлаб қўйди. У охири чидаб туролмади.

— Ҳар қалай семибояршчинагача қайтилмас, жаноби олийлари?

— Шундай бўлганда нима қипти? Мен ўз кримн сира иккиланмасдан изҳор этипман. Барча яратилганларни... ҳа... қайта яратиш керак.

— Ун тўққизинчи февралниям-а?

— Ун тўққизинчи феврални ҳам — албатта, имкони борича. *On est patriote ou on ne l'est pas*². Эрк-чи?— дейишлари мумкин менга. Сиз бу эрк халқ учун кўнгили деб ўйлайсизми? Ўзидан сўраб кўринг...

— Уриниб кўринг,— гапни Литвинов илиб кетди,— ундан ўша эркини қайтариб олишга бир уриниб кўринг...

— *Comment nommez-vous ce monsieur?*³— дея шивирлади генерал Ратмировга.

— Нима қилиб сафсата сотиб ўтирибсизлар ўзи?— деди тўсатдан семиз генерал, афтидан у бу жамоат ичида тантиққина боладек бўлиб қолганга ўхшарди.— Нуқул гапларинг журналлар, нўноқ ёзувчилар устида бўлиб қолди? Ижозат берсаларинг, мен сизларга бир нўноқ ёзувчи билан бўлган латифани ҳикоя қилиб бераман. Бир куни менга бир *folliculaire*⁴ пашквиль ёзибди, деб қолишди. Мен, турган гапки, уни тезда оёғини ерга тегизмай топиб келинглар, дедим. Зумда топиб келишди... «Хўш, қани айт-чи, азизим *folliculaire*, пашквиль ёзишга қандай журъат этдинг? Ё ватанпарварлигинг тутиб кетдимиз?»— десам: «Тутиб кетди», дейди. «Қани айт-чи, *folliculaire*, пулни яхши кўрасанми?»— десам: «Яхши кўраман», дейди. Шунда мен, азиз биродарлар, ҳассамнинг бошини тумшугига рўпара қилдим. «Буни-чи, буни яхши кўрасанми, биро-

¹ Азизим [франц.].

² Ё ватанпарвар бўлиш, ё бўлмаслик [франц.].

³ У жанобни қандай деб атадингиз? [франц.].

⁴ Фирром қаламқаш [франц.].

⁵ Пашквиль — пасквилни бузиб айтяпти; пасквиль — туҳмат, ҳақорат қилиб ёзилган асар.

дар?»— «Йўқ, буни яхши кўрмайман».— «Сен дурустроқ ҳидлаб кўр, менинг қўлларим тоза».— «Яхши кўрмайман», деб туриб ояса бўладими? «Мен эса, биродари азиз, буни жуда яхши кўраман, фақат ўзим учун эмас. Жигарбандим, сен бу мажозий гапни тушунасанми?»— «Тушунаман»,— дейди. «Ундай бўлса, бундан кейин кўзингни каттароқ очиб юр, энди мана бу бир сўлкавойни ол-да, туёгингни шиқиллат, кечаю кундуз менинг дуойи жонимни қил». Шу гапдан кейин ўша folliculaire гиринг демай кетди.

Генерал хахолаб кулди, бошқалар ҳам унга қўшилишди. Ёлғиз Иринагина кулиш уёқда турсин, ҳатто жилмаймади ҳам, аксинча ўша генералга ўқрайиб қараб қўйди.

Мулойим генерал Бориснинг елкасига эркалаб қоқиб қўйди.

— Буларнинг ҳаммасини ўзинг ичингдан ўйлаб чиқардинг, азиз дўстим... Сен бировга калтак ўқталармидинг... Сенда ҳассанинг ўзи йўқ. *C'est pour faire rire ces dames*¹. Бу шунчаки мақтанчоқлик. Бироқ гап бунда эмас. Мен ҳозиргина бутунлай орқага қайтиш керак, деган эдим. Тушунинглар мени. Мен тараққиёт душмани эмасман. Аммо мана бу университетлару семинариялар, халқ мактаблари, бу студентлару попваччалар, разночинецлар, бу барча чурвақалар, *tout ce fond du sac, la petite propriété, pire que la prolétariat*² (генерал мулойим, деярли паст овозда гапирарди),— *voilà ce qui m'effraie*...³ мана қаерда тўхташ... ва тўхтатиш лозим. (У яна Литвиновга мулойим қараб қўйди.) Ҳа, тўхташ керак. Бир нарса ёдларингда бўлсин, ахир бизда ҳеч ким ҳеч нарса сўрамайди, ҳеч нарсани талаб қилмайди. Масалан, ўз-ўзини идора қилиш,— ким буни сўраяпти? Сиз сўраяпсизми? Ё сенми? Сен сўраяпсанми? Ё сиз сўраяпсизми, хоним? Сиз шундай ҳам ёлғиз ўзингизни эмас, ҳатто ҳаммамизни бошқаряпсиз. (Генералнинг чиройли чеҳрасини ажойиб табассум бежади.) Азиз дўстларим, қуён бўлиб олдинга югуришнинг нима ҳожати бор? Демократия сиздан хурсанд, у сизнинг лаганбардорингиз, сизнинг мақсадингизга хизмат қилишга тайёр... Ахир бу икки юзлама ханжарку. Ҳар қалай эскича, илгариги ҳаёт маъқул...

¹ Бу хонимларни кулдириш учун [франц.].

² Бу барча малъунлар, майда мулкчилар пролетариатдан баттар [франц.].

³ Мени шу қўрқитади [франц.].

У анча ишончли. Қора халқнинг ақл ўргатишига йўл қўйманг, аристократияга ишонинг, ҳамма куч ўшанда... Шундай қилинса дуруст бўлади. Тараққиёт эса... сира-сини айтганда, мен тараққиётга қарши эмасман. Фақат бизга адвокатлару маслаҳатчиларни, аллақандай майда-чуйда жамоа амалдорларини рўпара қилманг, интизомга тегманг, майли, кўприклар, хиёбонлар, госпиталлар қуринг, кучаларни газ билан ёритинг, бунинг нима-си ёмон?

— Петербургни тўрт томонидан ёритдилар, мана сизга тараққиёт!— дея тўнғиллади асаби бўш генерал.

— Қараб турсам, анча аламзада кўринсан, — деди семиз генерал ўтирган ерида эринчоқлик билан қўзғалиб, — сени обер-прокурор қилиб тайинлашса дуруст бўлар экан, менимча, *aves Orphee aux enfers le progrès a dit son dernier mot*¹.

— *Vous dites toujours des bêtises*², — дея ҳингиллади арзамаслик хоним.

Генерал қаддини ростлади.

— *je ne suis jamais plus serieux, madame, que quand je dis de bêtises*³.

— Мсьё Вердис бу жумлани аллақачон бир неча марта қайтарган, — деди Ирина секин.

— *D. la poigne et des formes!*⁴ — хитоб қилди семиз генерал. — *de la poigne surtout!*⁵ Бу гапни шундай деб таржима қилса булади: одоб билан, аммо тишига сол!

— Сира шўхлигинг қолмади-қолмади-да! — унинг гапини илиб кетди мулоғим генерал. — Хонимлар, унинг гапига қулоқ солманглар, илтимос. Узи чивинни улди-ролмайти. У қалбларни мафтун этолгани билан хурсанд бўлиб юраверади.

— Аммо, Борис, энди етар, — дея гап бошлади Ратмиров хотини билан кўз уриштириб олиб, — шўхлик ҳам ўз йўлига. Бироқ жуда ошириб юбординг. Тараққиёт — жамият ҳаётининг кўриниши, буни унутмаслик лозим. Бу белги, аломат. Уни кузатиб бориш керак.

— Бўлмаган гап, — деб эътироз билдирди семиз ге-

¹ Орфей дўзахда — тараққиётнинг сўнги сузи [франц.].

² Сиз доим бемаъни гап гапирасиз [франц.].

³ Хоним, мен бемаъни гап гапираётганимда айниқса жиддий бўламан [франц.].

⁴ Кучли ҳокимият ва четлаб утиш [франц.].

⁵ Айниқса кучли ҳокимият [франц.].

нерал ва буринни жийирди.— Ҳаммага маълум, сен давлат арбоби бўлиш ҳаракатидасан!

— Ундай ҳаракат менда мутлақо йўқ... Давлат арбоби эмиш! Ҳақиқатни тан олмай илож йўқ.

Борис яна чакка соқолини тутамлаб, кузини юқорига тикди.

— Ижтимоий ҳаёт, бу муҳим масала, нега десангиз, халқ тарққиётида, агар таъбир жонз бўлса, ватан тақдирида...

— Valerjen, — дея унинг гапини зарда билан бўлди „Boris“, — il y a de d'amesticl.¹ Мен сендан буни кутмаган эдим. Ё сен комитетга тушмоқчимисан?

— Худога шукурки, у жойларнинг ҳаммаси энди беркилган,— яна гапни илиб кетди семиз генерал ва яна ўша қўшиғини такрорлади: „Deuh gendarmes un beau dimanche...“

Ратмиров бурнига батист рўмолчасини тутиб, виқор билан жим қолди. Мулойим генерал яна қайтариб: «Шўхсан, шўх!» деб қўйди. „Boris“ бўлса ёнида нозкарашма қилиб ўтирган хоним томон ўгирилиб, овозини ҳам пасайтирмай, юз ифодасини ҳам ўзгартирмай, «қалбидаги оловга қачон малҳам қўйишини», чунки у хонимни ажойиб муҳаббат-ла севиб, антиқа ўтида куйиб адо бўлиб юрганини изҳор эта бошлади.

Литвинов бутун суҳбат давомида, дақиқа сайин ўзини тобора ноқулай ҳис қила бошлади. Унинг ғурури, ўта ҳалол ғурури ҳаддан зиёд ғазабга келмоқда эди. Унингдек майда амалдор ўғли билан Петербург ҳарбий оқсуяклари ўртасида қандай умумийлик бўлиши мумкин? Литвинов улар ёмон кўрган нарсаларнинг барчасини севар эди, улар севган нарсаларни эса кўргани кўзи йўқ эди. Литвинов буларнинг барини яхши тушунар, бутун вужуди билан ҳис қилиб турарди. Уларнинг ҳазилларини қўпол деб билар, гап оҳангларига тоқат қилолмас, ҳар бир ҳаракатлари соҳта бўлиб туюларди йнгитга. Уларнинг мулойимгина бўлиб гапиришларида ҳам бадбин нафрат туйғуси сезилиб турарди. Аммо шуларга қарамай, Литвинов шу одамлар, шу душманлари олдида ҳайиқиб турарди... «Фу, минг лаънат-э! Мен буларга халақит беряпман, уларга кулгили туюляпман,— деган хаёл миясида чарх урарди,— нима қилиб ўтирибман бу ерда? Қетиш керак, ҳозирнинг ўзида кетиш керак!» Ирнининг бу ердалиги ҳам уни ушлаб

¹ Хонимлар бор-а бу ерда [франц.].

қололмасди. Иринанинг ўзи ҳам унда похуш туйғуларни уйготмоқда эди. Литвинов ўрнидан туриб, хайрлаша бошлади.

— Қетяпсизми?— деб сўради Ирина, бироқ бир оз ўйлаб туриб, қолишга қистамади, фақат меҳмонхонасига боришга ундан қатъий сўз олди. Генарал Ратмиров боягидек ўта мулозамат билан хайрлашиб, қўлини қисди ва қаҳвахона олдидаги саҳнанинг охиригача кузатиб қўйди... Аммо Литвинов биринчи муюлишдан қайтилиши биланоқ, кетидан ҳаммалари бараварига кула бошладди. Уларнинг бу кулгилари Литвиновга эмас, анчадан бери кутиб ўтиришган мсьё Верднега қаратилган эди. Литвинов кетиши билан қаҳвахона саҳнида тўсатдан эшакка миниб, бошига тиролликлар шляпасини кийган кўк кўйлакли мсьё Вердне пайдо бўлган эди. Аммо буни эшитиб, воқеадан беҳабар Литвиновнинг қоши қайнаб, қип-қизариб кетди, алами ошди, лаблари бир-бирига қапишиб, тили калимага келмай қолди. «Ярамас, малъунлар!»— дея шивирлади лаблари аранг, бу одамлар билан бирпасгина суҳбатда бўлиб, қанақаликлари ни ҳали яхши билмай туриб, улар ҳақида бундай фикр билдириши мумкин эмаслиги ҳозир хаёлига ҳам келмасди. Унинг Ириnasi, собиқ Ириnasi шундай одамларнинг орасига тушиб қолганми-а? Ирина шулар орасида юриб, шулар орасида яшайди, шуларни деб ўз қадридан, қалбининг энг яхши туйғуларидан кечдими?.. Балки шундай бўлиш лозимдир. Балки у бундан ортигига лойиқ эмасдир! Режаларини суриштириш Иринанинг хаёлига келмаганидан у шундай. хурсанд эдики, қўяверасиз! Агар суриштира, Литвинов «ўшаларнинг» олдида бор гапларини гапириб беришга мажбур бўлармиди... «Йўқ, асло!»— дея шивирларди Литвиновнинг лаблари, Баденга олиб борадиган йўлакдан пастга югуриб тушар экан. Энди у ўз қайлиғи, меҳрибон, очиқкўнгил, софдил Татьянаси ҳақида, унинг нақадар тозаллиги, олижаноблиги, ҳақгўйлиги ҳақида ўйлай бошлади. Ҳозир у Татьянананинг юз тузилиши, гаплари, одатларини... ҳузур қилиб эслай бошлади... Татьянанинг қайтишини у қандай бесабрлик билан кутмоқда ахир!

Тез юрганидан асаблари анча тинчиди. Ётоғига қайтиб, стол ёнига ўтирди-да, қўлига китоб олди, аммо тўсатдан китобни қўлидан тушириб юбориб, ўзи ҳам чушиб кетди... Унга нима бўлди? Унга ҳеч нарса бўлгани йўқ, бироқ Ирина... Ирина... Ирина билан ҳозирги учрашуви жуда ғалати бўлиб туюлди унга... Наҳотки

шу рост бўлса? Ахир у ўша Иринаси билан учрашди, суҳбатлашди... Нега Ирина ўша юқори табақа кишилари, оқсуяклар каби похуш туюлмади унга? Нега у наزاریда анавилар орасида зерикаётгандек, ўшалар орасида юрганидан помус қилаётгандек бўлиб туюлди экан? Ирина ўшалар тўдасида-ю, аммо душман эмас. Кўрганида хурсанд бўлишга, ёнига чақиринишга уни нима мажбур қилди экан?

Литвинов бир сесканиб тушди.

— О, Таня, Таня!— дея хитоб қилди у ҳаяжон билан.— Сен менинг жону жаҳонимсан, фариштамсан, мен ёлғиз сени севаман, ўла-ўлгунимча севаман. Унинг олдига бормайман. Унинг менга кераги йўқ! У ўзининг генераллари билан кўнгул хушлаб юраверсин!

Литвинов яна китобини қўлига олди.

XI

Литвинов китобини қўлига олгани билан ўқигиси келмади. У бинодан чиқиб, бир оз айлаңди, музика тинглади, ўйин томоша қилди, кейин хонасига қайтиб келиб, яна китоб ўқишга тутишди, бироқ бари бир ўқий олмади. Вақтнинг ўтиши ҳам қийин бўлди. Майда воқитачи Пишчалкин келиб, уч соатча ўтириб кетди. Уёқ-буёқдан суҳбатлашиб ўтирди, аллақандай масалаларни кўндаланг қўйди, ўзича ҳал қилди, фойдали, фойдасиз нарсалар ҳақида гапирди, охири Литвиновни шу қадар зериктириб юбордики, чидолмаганидан дод деб юборишига сал қолди. Киши юрагини сиқиб юборадиган, совуқдан-совуқ, маза-матрасиз, бемаъни, жонни ҳалқумга келтириб, хуноб қиладиган зерикарли суҳбат қуриш санъати бобида Пишчалкиннинг олдига тушадиган зот йўқ эди. Сочи қиртиншлаб олинган, сип-силлиқ боши, мошранг жонсиз кўзлари, бўлиқ бурнининг ўзиёқ кишида андуҳли кайфият кўзғар, ўртача салмоқдор, янгигина уйқудан тургандек бир оз хирилдоқ овози эса гўё уёқ-буёқдан гап келтириб, насиҳат қилиш, икки карра икки беш ёки уч эмас, тўрт, сув ҳўл нарса, яхшилик эса мақтовга сазовор экаплигини тушунтириш учун яратилгандек; хусусий одамга худди давлатга керак бўлганидек, давлатга эса хусусий одамга зарур бўлганидек пул муомаласи учун ҳисоб-китоб бўлиши зарур, дейиш учун керакдек эди. Аммо буларнинг ҳаммасидан қатъи назар, Пишчалкин жуда ажойиб одам эди. Россияда тақдирлар тақозоси ўзи шунақа: ажойиб одамлар кўпинча зерикарли бўладилар. Пишчалкин кетди. Пиш-

чалкин кетиши билан Биндасов кириб келди ва ута сўр-бетлик билан Литвиновдан қарзга юз гульден бериб туришини талаб қилди. Литвинов Биндасов билан қизиқиш уёқда турсин, уни ёқтирмаса ҳам ва гарчи бераётган қарзини икки дунёда қайтариб ола билишига асло кўзи етмаса ҳам, бунинг устига-устак ўзи пулга муҳтож бўлса ҳам, сўраган қарзини бериб юборди. Нега шунча пулни унга қарз берди?— деб сўраши мумкин ўқувчи. Нега берганини ким билади дейсиз. Бу ишда ҳам руслар мақтовга сазоворлар. Ўқувчи икки қўлини кўксига қўйиб бир ўйлаб кўрсин: ҳаётида қанча воқеалар шу пул билан боғлиқ бўлган. Биндасов эса ҳатто миннатдорчилик билдиришни ҳам лозим топмади Литвиновга. Бунинг устига-устак бир стакап аффенталер (Бадел қизил виноси) қўйиб беришни талаб қилди. Винони ичиб олгач эса, лабларини ҳам артмай, этигини сурбетларча дўқиллатиб чиқиб кетди. Литвинов бу сурбетнинг орқасидан қип-қизил гарданига қараб қолар экан, ўз-ўзидан хафа бўлди. У кечга томон Татьянадан хат олди. Татьяна хатида холасининг бетоблиги туфайли беш-олти кундан олдин Баденга келолмаслигини хабар қилган эди. Бу хабар Литвиновга ёқмади: кайфияти бузилиб, ухлагани барвақт ётиб олди. Ундан кейинги кун баттар оғир келса келдики, енгил бўлмади. Литвиновнинг уйи эрталабданоқ ватандошлари билан тўлди: Бамбаев, Ворошилов, Пишчалкин, икки офицер, икки гейдельберглик студент кетма-кет кириб келишса бўладими. Улар шу келганларича пешингача кетишмади, гарчи тезда ҳамма гапларини гаплашиб бўлиб, уёғига зерикиб ўтиришган бўлишса ҳам. Улар ўзларини қаерга уришни билишмасди, Литвиновнинг хонасига келиб қолиб, шу ерда ўтириб қолишди. Аввалига улар Губаревнинг Гейдельбергга кетиб қолганини, унинг олдига бориш лозимлигини гаплашишди. Кейин бир оз фалсафа сўқишди, Польша масаласини тилга олишди. Кейин ўйинлар, хонимчалар муҳокамасига ўтишди, ҳар хил бемаъни латифалар айтишга тутинишди. Ниҳоят, полвонлар ҳақида, семиз кишилару нафси бузуқлар тўғрисида ҳам гаплашишди. Охири бориб Лукин, басма-басига ўттиз учта тузланган балиқни еган дьякон, ўзининг семизлиги билан машҳур бўлган уланлик полковник Изъединов, молнинг суягини пешонасига уриб синдирган солдат ҳақидаги саргузаштларни эслашди, уёғига қип-қизил ёлғонни тўқишга киришишди. Пишчалкин эснаб ўтириб Малороссияда ўлганидан кейин йигирма етти пуддан ошиқ-

роқ чиққан бир аёлни ва бир утиришида уч урдak билан битта осетрни еб қўядиган помешчикни кўрганини гапириб берди. Бу гаплардан Бамбаев ҳам таъсирланиб кетиб, «шубҳасизки, зираворлари» бўлса, бир ўзиёқ битта қўйни еб қўйиши мумкинлигини эълон қилди. Ворошилов ҳам ўзининг бир полвон кадет оғайниси тўғрисида нималардир деб ёлдираган бўлди, шундан кейин ҳаммалари индамай ўтиришди-ўтиришди-да, бир-бирларига қараб қўйишиб, шапкаларини олиб, тарқаб кетишди. Ёлғиз қолганидан кейин Литвинов бирон иш билан машғул бўлмоқчи эди, боши оғриб ҳеч нарса қиллолмади. Хуллас, оқшом ҳам бекор ўтди. Эртасига эрта билан туриб, энди нонушта қилмоқчи бўлиб турган эди, кимдир эшигини тақиллатиб қолди. «Ё тангрим,— дея кўнглидан ўтказди у,— яна кечаги оғайнилардан бирон-таси келган бўлса-я!»,— юраги орқасига тортиб овоз берди:

— Herein!¹

Эшик аста очилиб, хонага Потугин кириб келди.

Потугинни кўриб Литвинов хурсанд бўлиб кетди.

— Буни қаранг-а!— кутилмаган меҳмонининг қўлини қаттиқ қисиб кўришар экан қувончини яширолмади,— раҳмат-э! Мен ўзим сизни бир зиёрат қилмоқчи эдим, ўзингиз тураржойингизни айтмадингиз. Утиринг, марҳамат. Шляпангизни қўйинг. Утирсангиз-чи, ахир.

Потугин Литвиновнинг илтифотли гапларига жавобан ҳеч нарса демай, хонанинг ўртасида оғирлигини у оёғидан-бу оёғига солиб, илжайганича бошини чайқаб турарди. Литвиновнинг хурсанд кутиб олиши таъсир қилган бўлса ҳам, Потугиннинг чеҳрасида хижолатпазлик акс этиб турарди.

— Бир... англашилмовчилик юз берди...— дея гап бошлади у дудуқланиб.— Мен сизникига ўзим ҳам жон деб... бироқ, сирасини айтганда... мени сизникига иш билан юборишди.

— Яъни демоқчисизки...— хафа бўлиб сўради Литвинов,— менинг ҳузуримга ўз ихтиёрингиз билан келгингиз йўқ экан-да, шундайми?

— Йўғ-э, унчалик эмас!.. Мен... балки ўзим... агар мендан бугун ҳузурингизга кириб чиқишни илтимос қилишмаганда... бугун сизни безовта қилишга журъат этмаган бўлардим. Хуллас, ҳузурингизга топшириқ билан келдим.

¹ Кирингі (Нем.)

— Билсам бўладими, кимнинг топшириғи билан?

— Ўзингизга таниш бўлган бир хоним, яъни Ирина Павловна Ратмирович. Уч кун бурун бориб кўришга ваъда берган экансиз, аммо бормабсиз.

Литвинов Потугинга ҳайрат билан тикилиб қолди.

— Сиз Ратмирова хоним билан танишмисиз?

— Ҳа.

— Кўпдан танишмисиз?

— Ўртада озми-кўпми дўстлигимиз бор.

Литвинов жим бўлиб қолди.

— Рухсат этсангиз, сиздан бир нарсани сўрасам,— дея яна гап бошлади у,— Ирина Павловна мени нега кўрмоқчи бўлаётганини биласизми?

Потугин дераза ёнига борди.

— Ҳар қалай бир оз хабарим бор. Ирина Павловна, билишимча, сизни учратганидан хурсанд, энди эски дўстлигини яна тикламоқчи.

— Тикламоқчи,— дея такрорлади Литвинов.— Нокамтарона гапим учун мени кечиринг-у, ижозатингиз билан яна бир нарсани сўрасам. Бизнинг муносабатимиз қандай бўлгани сизга маълумми?

— Ростини айтсам, йўқ, билмайман. Аммо ўйлайманки,— дея қўшиб қўйди Потугин тўсатдан Литвиновга ўгирилиб ва унга дўстона тикилиб,— мен ўйлайманки, сизлар яхши маънода дўст бўлгансизлар. Ирина Павловна сизни жуда мақтади, мен сизни ҳузурига бошлаб боришга унга сўз беришга мажбур бўлдим. Борасизми?

— Қачон?

— Мана... ҳозир.

Литвинов икки қўлини ёнига ёзди.

— Ирина Павловна,— Потугин гапида давом этди,— ўша... сиз бундан уч кун бурун бирга учратган муҳит... нима десам экан... сизни ортиқча ачинтирмаслиги керак экан. Аммо у кишига айтинг, шайтон — одамлар таърифлаганчалик қора эмас, деди.

— Ҳм... Бу нақл хусусан ўша муҳитга алоқадор... гап эканми?

— Шундай деса ҳам бўлади.

— Ҳм... Хўш, ўзингиз-чи, ўзингиз шайтон ҳақида қандай фикрдасиз?

— Мен ҳам ҳар қалай, Григорий Михайлович, шайтон — одамлар таърифлаганчалик ёмон бўламса керак, деб ўйлайман.

— Одамлар таърифлагандан дурустроқмикан?

— Яхшироқми, ёмонроқми, буни ҳал қилиш қийин, ҳар қалай одамлар таърифлаганчалик эмас. Хўш, кетдикми энди?

— Аввал бир оз ўтиришг. Менга, ростини айтсам, бир оз ғалати туюляпти...

— Нима ғалати туюляпти?

— Қандай қилиб сиз Ириша Павловнанинг дўсти бўлиб қолгансиз?

Потугин ўзини-ўзи кўздан кечирди.

— Менинг қиёфам, жамиятда тутган мавқеимга қараганда, бу чиндан ҳам ғалати бўлиб туюлиши мумкин. Аммо сиз Шекспирнинг бир гапини биласиз: «Дўстим Гораций, дунёда кўп нарсалар бор!» ва ҳоказо. Ҳаёт ҳам ҳазилни ёқтирмайди. Мана сизга бир мисол: рўпарангизда бир дарахт турибди, қилт этган шамол йўқ. Паст шохдаги япроқ қандай қилиб юқори шохдаги баргига тегсин? Сира ҳам теголмайди. Бўрон турса борми, ҳаммаёқ айқаш-уйқаш бўлиб кетади, бояги барглар ҳам бир-бирига тегади.

— Э-ҳа! Бундан чиқди, бўронлар бўлган экан-да?

— Албатта-да! Бўронларсиз яшаб бўладими? Ёироқ, энди фалсафани бас қилайлик.. Бориш керак.

Литвинов ҳамон иккиланимоқда эди.

— Ё тапгрим!— масхарабозларга хос қилиқ қилиб ҳайқирди Потугин.— Йигитлар ҳозир қанчалик ўзгариб кетишган-а! Малоҳатли бир аёл уйига таклиф қилса, елиб кел деб кетидан одам юборса-ю, улар яна ноз қилишса! Марҳаматли жаноб, уялинг. Мана шляпангиз. Шляпангизни қўлингизга олдинг-да, жушқин немис дўстларимиз деганидек — «форвертс!»¹

Литвинов яна бир зум иккиланиб турди-да, кейин шляпасини қўлига олиб, Потугин билан бирга хонадан чиқди.

XII

Улар Бадендаги энг яхши меҳмонхоналардан бирига келиб, генералнинг хоними Ратмировани суриштиришди. Швейцар аввал уларнинг исми-шарифларини сўради, кейин дарҳол „die Frau Fürstin ist zu Hause“², деб жавоб қилди, ўзи уларни зина билан юқорига бошлаб чиқиб, хона эшигини ҳам ўзи тақиллатди ва уларнинг келган-

¹ Олғал (Нем.)

² Княгиня уйдалар (нем.)

ларини хабар қилди. „Die Frau Fürstin“ уларни ўша заҳоти қабул қилди. Ирина Павловна уйда ёлғиз экан. Эри Карлсруэга, шу ердан ўтиб кетаётган «ташқили» бир амалдор билан учрашиб қолиш учун жўнаб кетган экан.

Потугин билан Литвинов хонага кириб борганларида Ирина гардишда кашта тикиб ўтирар эди. Ирина буларни кўриши билан каштани бир чеккага улоқтириб, олдида турган мўъжазгина столни нари суриб, ўрнидан турди. Астойдил хурсанд бўлиб кетгани чеҳрасидан шундоққина кўриниб турарди. Эғнида эрталабки томоғигача ёпиқ кўйлак. Юпқа матонинг тагидан чиройли елкалари билан қўллари кўриниб турибди. Пала-партиш бураб қўйилган сочи турмагидан бўшаб, елкаси оша орқасига тушиб кетган. Ирина шошиб Потугинга қаради-да, „mercé“ деб шивирлади, кейин Литвиновга қўлини узатиб, эркаланиб, хотираси ёмонлигидан шикоят қилди. «Яна эски дўст эмиш»,— деб қўшиб қўйди.

Литвинов кечирим сўрашга тутинди. „C'est bien, c'est bien“¹, — деди Ирина, меҳрибонона бир зўравонлик билан шляпасини тортиб олиб, ўтиришга мажбур қилар экан. Потугин ҳам ўтирди, аммо ўша заҳоти яна ўрнидан туриб, зарур иши борлигини, пешиндан кейин киришини айтиб, хайрлаша бошлади. Ирина унга яна ялт этиб қаради-да, дўстона бош чайқаб қўйди, аммо қолишга қистамади. Потугин остона ҳатлаб чиқди дегунча Ирина сабрсизлик билан Литвиновга мурожаат қилди.

— Григорий Михайлович,— дея гап бошлади у русчалаб ўзининг майин, қўнғироқдек овози билан,— мана ниҳоят иккимиз ёлғиз қолдик ва мен бу учрашувимиздан ниҳоятда хурсанд эканлигимни айтиш шарафига муяссарман, негаки... бу учрашув менга... (Ирина Григорийнинг юзига тик қаради) сиздан кечирим сўрашимга имкон беради.

Литвинов беихтиёр сесканди. У бундай тезқорона ҳамлани кутмаган эди. Ўтмишдан Иринанинг ўзи гап очади деб сира ўйламаган эди.

— Нима учун... кечирим сўрайсиз...— дея ғўлдиради у.

Ирина қизариб кетди.

— Нима учун?.. Нима учунлигини ўзингиз биласиз,— деди у ва хиёл четга қаради...— Мен сизнинг олдингизда гуноҳкор эдим, Григорий Михайлович... гарчи

¹ Яхши, яхши [франц.].

пешонамга ёзилган қисматим шундай бўлса ҳам. (Литвинов унинг мактубини эслади.) Мен пушаймон эмасман... Ҳозир пушаймон ейиш албатта кеч бўларди. Бироқ кутилмаганда бу ерда учратиб қолиб, ўз-ўзимча, биз албатта дўст бўлиб қолишимиз керак, деган фикрга келдим. Агар шунга эришолмасам, дилим ниҳоятда оғриб қолган бўлар эди. Бунинг учун ишни сира ҳам орқага сурмай, бир йўла гаплашиб олишимиз керак, Григорий Михайлович. Токи бундан кейин бир-биримизга дуч келганимизда ўртада ҳеч қанақа... *gène*¹, ноқулайлик бўлмасин. Ниҳоят сиз менга мени кечирганингизни айтишингиз лозим, йўқса мен сизни... *de la gancupe. Voilà!*² — деб ўйлаб юраман. Балки мен сизнинг олдингизга катта талаб қўйиб юбораётгандирман, негаки сиз, эҳтимол, аллақачонлар ҳаммасини унутиб юборгандирсиз, лекин бари бир, айтинг-чи, мени кечирдингизми?

Ирина бу гапларнинг ҳаммасини бир йўла, бир зум тўхтамай тўкиб солди, шуларни деётганида Литвинов унинг кўзларида ҳатто ёш ҳалқаланганини сезмай иложи йўқ эди.

— Ирина Павловна, нималар деяпсиз,— деди Литвинов шоша-пиша,— мендан кечирим сўрагани уялмай-сизми... Бу гаплар ҳаммаси ўтиб кетган, эсдан ҳам чиқиб кетган гаплар. Фақат мен бир нарсасага ҳайронман. Сиз шундай шоҳона шаронтда яшаб туриб, ёшлигингиздаги мендек бир ғариб дўстингиз ҳақидаги хотираларни қандай қилиб эсингиздан чиқариб юбормадингиз?

— Бунга ҳайрон бўляпсизми?

— Йўқ, менга таъсир қиляпти,— деди ҳаяжон билан Литвинов,— чунки мен сира ҳам...

— Бироқ сиз, ҳар қалай, мени кечирган-кечирмаганингизни айтмадингиз,— дея унинг гапини бўлди Ирина.

— Мен сизни бахтли кўрганимдан ниҳоятда хурсандман, Ирина Павловна, сизга чип кўнглимдан энг яхши тилакларимни билдираман...

— Менга нисбатан ҳеч қанақа кудуратингиз йўқми?

— Менинг ёдимда фақат бир вақтлар сиз билан ўтказган тотли онларгина қолган.

Ирина унга иккала қўлини узатди. Литвинов Иринанинг қўлларини қаттиқ қисди ва дарҳол қўйиб юбормади... Иринанинг қўлларини тутганида аллақачон унут

¹ Тортинчоқлик (Франц.).

² Кекчи. Билдингизми! (Франц.)

бўлиб кетган аллақандай тотли туйғу яна қилт эгиб кўзгалгандек бўлди вужудида, Ирина яна унинг юзларига тик қараб турарди. Бироқ бу сафар у жилмайиб турарди... Шунда Литвинов ҳам биринчи бор унга диққат билан тик қаради... У бир вақтлар ниҳоятда қадрдон бўлган чеҳрани, киприклари узун-узун чуқур кўзларни, юзидаги холни, пешонаси устига чиройли қилиб тараб қўйиладиган сочларни, одатдагидек қандайдир ёқимли ва антиқа бир тарзда хиёлгина қийшайтирилган лаблару салгина учиб турган қошларни — ҳамма-ҳаммасини таниди... Аммо энди нақадар очилиб кетган! Нақадар гўзал, нақадар латофатли аёл! Юзига на қизил, на упа-элик сургану, на кўзларига сурма тортган... оппоқ, момиқ чеҳрасида бирон-бир сунъий нарса йўқ... Ҳа, у чиндан ҳам ўта малоҳатли эди!

Литвинов хаёлга толди... Гарчи у ҳамон Иринага тикилиб турган бўлса ҳам, хаёли энди узоқда эди... Ирина буни пайқади.

— Бу жуда ҳам соз бўлди,— деди у қаттиқ,— мана энди мени виждоним қийнамайди, энди ўзимни қизиқтирган нарсаларни сўраб-истаб олсам ҳам бўлади...

— Қизиқтирган нарсаларни,— ҳайрон бўлиб такрорлади Литвинов.

— Ҳа, ҳа... Мен сиз шу вақтлар ичида нималар қилганингизни, режаларингизни билишни истайман. Мен ҳаммасини: қандай қилиб, қачон, қаерда... ҳамма-ҳаммасини. Сиз менга бор гапни айтиб беришингиз керак, чунки, огоҳлантириб қўяй, иложи борича... мен сизни назардан қочирган эмасман.

— Сиз мени... Петербургда яшаб туриб... назарингиздан... қочирмадингизми?

— Ҳозир ўзингиз айтганингиздай, шоҳона бир шароитда яшаб туриб ҳам. Улай агар, назардан қочирмадим. У шоҳона ҳаёт ҳақида ҳали алоҳида гаплашамиз. Ҳозир бўлса сиз гапириб берасиз, кўп, узоқ ҳикоя қиласиз, бизга ҳеч ким халақит бермайди. Эҳ, бу қандай ажойиб дам бўлади-я!— деб қўшиб қўйди Ирина уёқ-буёғини тўғрилаб, креслога жойлашиб ўтираркан.— Қани, бошланг энди.

— Ҳикоямни бошлашдан олдин, сизга миннатдорчилик изҳор қилишим керак,— деди Литвичов.

— Нима учун?

— Уйимда пайдо бўлиб қолган гулдаста учун.

— Қанақа гулдаста? Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

— Қандай қилиб?

— Айтдим-ку, менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ деб... Кутяпман... Ҳикоянгизни кутяпман... Сизни бу ерга бошлаб келган Потугинга минг раҳмат.

Литвиновнинг қулоқлари динг бўлди.

— Сиз жапоб Потугин билан кўпдан танишмисиз?— деб сўради.

— Кўпдан бери... қани, ҳикоянгизни бошланг.

— Уни яқиндан танийсизми?

— Ҳа, ҳа!— Ирина уҳ тортди.— Бунинг ўзига хос сабаблари бор... Сиз Элиза Бельская тўғрисида эшитган бўлсангиз керак... Утган йили оғир касалдан қазо топган аёл-да?.. Айтгандай, сизга бизнинг саргузаштларимиз маълум эмаслиги ёдидан кўтарилибди... Бахтимизга беҳабарсиз. Oh, quelle chance!¹ Ниҳоят бизнинг саргузаштларимиздан хабар топмаган бир кимсани учратибман-а! Кейин, у билан рус тилида, гарчи унчалик чиройли бўлмаса ҳам рус тилида гаплашиш мумкин, мана бу димоғ билан гапириладиган петербургча француз тилида эмас!

— Шу Потугин ўша аёл билан... демоқчимисиз?

— Мен учун буни ҳатто эслаш ҳам ниҳоятда оғир,— дея унинг гапини бўлди Ирина.— Элиза менинг институтдаги энг яқин дугонам эди, кейин биз Петербургда тез-тез учрашиб турардик. У менга ишониб ҳамма сирларини айтиб берган: у жуда бахтсиз, жуда кўп жабр кўрган аёл эди. Потугин бу саргузаштда ўзини жуда мард, ҳақиқий эркакдай тутди. У ўзини қурбон қилди. Мен ана ўшанда унга қойил қолдим. Аммо биз яна ўз суҳбатимиздан чалғиб кетдик. Григорий Михайлович, мен ҳикоянгизни кутяпман.

— Менинг ҳикоямнинг сизга сира ҳам қизиғи бўлмаса керак деб ўйлайман, Ирина Павловна.

— Буёғи билан ишингиз бўлмасин.

— Бир эсланг-а, Ирина Павловна, биз сиз билан ўн йил кўришмадик, ўн йил. Ушандан бери қанча сувлар оқиб кетди.

— Ҳа, озмунча эмас, озмунчамас!— жўшқин, аламли қиёфада эътироф этди у.— Шунинг учун ҳам ҳикоянгизга муштоқман.

— Кейин, ҳикоямни нимадан бошлашни ҳам билолмаяпман.

— Бошидан... Уша сиз... ўша мен Петербургга кўчиб

¹ О, омадни қаранг-а! (Франц.)

кетганимдан бошлаб. Сиз ўшандан кейин Москвадан кетиб қолдингиз... Биласизми, мен ўшандан бери Москвага борган эмасман!

— Чини биланми?

— Аввалига имконият бўлмади, турмушга чиққанымдан кейин эса...

— Турмушга чиққанингизга анча бўлдими?

— Тўрт йил бўляпти.

— Болаларингиз борми?

— Йўқ,— дея қуруққина жавоб қилди у.

Литвинов бир зум жим қолди.

— То турмушга чиққунингизча ўша... оти нима эди, граф Рейзенбахникида турдингизми?

Ирина унинг буни нима мақсадда сўраётганини билмоқчидай, диққат билан тикилди...

— Йўқ...— деди ниҳоят.

— Бундан чиқди, ота-онангиз... Айтгандай, мен уларнинг тўғриларида сўрамабман ҳам. Нима, улар...

— Иккалалари ҳам саломатлар.

— Ҳали ҳам Москвада туришадими?

— Ҳали ҳам Москвада туришади.

— Ука-сингилларингиз-чи?

— Аҳволлари дуруст. Мен уларга ёрдам бердим.

— Ҳа-а!— Литвинов Иринага ер остидан қараб қўйди.— Аслини олганда, Ирина Павловна, мен эмас, агар лозим топсангиз... сиз ҳикоя қилишингиз лозим эди.

Литвинов бирдан ҳуши ўзига келиб, жим бўлиб қолди.

Ирина қўлини юзига яқин олиб борди-да, бармоғидаги пинчоқ узугини бураб ўйнай бошлади.

— Майли, мен бундан бош товламайман,— деди ниҳоят.— Бари бир... қачон бўлмасин... Бироқ аввал сиз... чунки, кўрдингизми, гарчи орқангиздан кузатиб юрган бўлсам ҳам, бари бир сиз тўғрингизда ҳеч нарсани билмайман. Менинг тўғримда эса... менинг тўғримда, ҳар қалай, эшитиб юрган бўлсангиз керак. Тўғри эмасми? Эшитгансиз, тўғрими?

— Сиз, Ирина Павловна, оқсуяклар табақасидагилар орасида шундай ўринни тутар эдингизки, оғизга тушишингиз ҳеч гап эмасди, айниқса миш-мишларга тез ишонадиган бизникига ўхшаш қишлоқларда.

— Сиз ўша миш-мишларга ишонарминдигиз? Уша сиз эшитган миш-мишлар қанақа эди?

— Гапнинг ростини айтсам, Ирина Павловна, миш-

мишлар менинг қулоғимга камдан-кам етиб келар эди. Мен ёлғизликни маъқул кўрардим.

— Қандай? Ахир сиз Қримда кўнгиллилар қисмида хизмат қилгансиз-ку?

— Сизнинг бундан ҳам хабарингиз борми?

— Шунақа. Орқаңгиздан кузатиб юрардим, дедим-ку.

Литвинов яна ажабланиб қолди.

— Шундай ҳам ўзингизга маълум бўлган нарсаларни ҳикоя қилиб ўтиришимдан нима наф?— деди Литвинов шивирлаб.

— Менинг илтимосимни бажариш учун... билдингизми. Ахир мен илтимос қиляпман сиздан, Григорий Михайлович.

Литвинов бошини қўйи солганича ҳикоясини бошлади... сал тугилиброқ, умумийроқ тарзда Иринага ўзининг соддагина саргузаштларини ҳикоя қила бошлади. Ҳикояси орасида тез-тез тўхтаб, буёғига етар энди дегандек, Иринага саволомуз қараб қўярди. Бироқ Ирина қатъий туриб, ҳикоясини давом эттиришни талаб қилар, сочларини қулоғи орқасига суриб қўйиб, креслонинг суянчиғига ўзини ташлаганича бутун вужуди қулоқ бўлиб, унинг оғзидан чиқаётган ҳар бир сўзни диққат билан эшитиб ўтирарди. Гарчи унинг синчков назаридан қизариб-бўзариб ҳикоя қилаётган бўлса ҳам, Ирина ҳозир Литвиновни эмас, бошқа бир оламни кўз олдига келтирмоқда эди. Ҳозир унинг кўзи олдида Литвиновнинг эмас, ўзининг ҳаёти намоён бўлмоқда эди.

Литвинов ҳикоясини тугатмади, ўзини борган сари ноқулай ҳис қилаётгани учун тўхтади. Ирина бу гал унга ҳеч нарса демади, кафтини кўзларига босганча, худди ҳориган одамдек аста креслонинг орқасига суянди-да, кимириб этмай ўтириб қолди. Литвинов бир зум индамай сабр қилди, кейин келганига икки соатдан ошиб кетганини эслаб, энди қўлини шляпасига узатган эди, қўшни хонадан юмшоқ, лоқланган этикли одамнинг қадам товуши эшитилди, дам ўтмай хонага ўзи билан бирга гвардиячи дворянларга хос ис таратиб Валериан Владимирович Ратмиров кириб келди.

Литвинов ўрнидан туриб, сумбати келишган генерал билан саломлашди.

Ирина шошмай қўлини кўзидан олди, кейин эрига совуққина назар ташлаб, французчалаб:

— Ҳа, бориб келдингизми! Соат неча бўбди экан?— деди.

— Соат тўртга яқинлашиб қолди, та сhere amje¹, сен эса ҳалигача кийиниб олмабсан — ахир бизни княгиня кутади,— деди генерал ва адл қомати билан Литвинов томонга чиройли эгилди, ўзига хос мулойим, қувноқ овози билан қўшиб қўйди:— Қадрли меҳмонимиз сенга вақтнинг қандай ўтганини сездирмабдими дейман.

Уқувчи, гап шу ерга келганда, генерал Ратмиров ҳақида бир-икки оғиз маълумот беришга ижозат этса. Ратмировнинг отаси Александр замонасининг машҳур амалдорларидан бирининг табиий... Сиз нима деб ўйладингиз? Сиз янглишмадингиз — бироқ биз бошқа нарса-ни айтмоқчи эдик... табиий ўғли, онаси дурустгина француз актрисаси. Амалдор ўғлини тарбиялаб катта қилади, юзага чиқаради-ю, бироқ унга давлат қолдирмайди. Ана шу ўғил (қаҳрамонимизнинг отаси) ҳам давлат орттириб улгурмади: у полковник даражасида, полицмейстер унвонида ўлиб кетди. Улимидан бир йил олдин унинг раҳнамолигига муҳтож бўлиб қолган кўҳликкина бир бева аёлга уйланган. Ушалардан пайдо бўлган Валериан Александрович ҳомийлари қўллови билан Пажлар корпусига жойлашиб, билим бобидаги ютуқлари билан эмас, ўзини ҳарбийчасига тута билиши, яхши одоб-хулқи, диди билан (гарчи давлат ҳарбий ўқув юртларининг талабалари қатори у ҳам барча қийинчиликларни босиб ўтган бўлса-да) катталарнинг диққат-эътиборини қозонди ва шу йўсинда гвардияга ўтиб олди. Ўзининг камсуқумона қувноқлиги, рақсга усталлиги, ҳарбий намойишларда (кўпинча бировларнинг отида бўлса ҳам) ординарец сифатида отда моҳирона юриши ва ниҳоят, катталарга журъат-ла, илло иззатини жойига қўйиб, гози йўқ юзаки либералликни аралаштириб, ғамгину эркаланганнамо, деярли ғарибларча муомала қила бошлаш санъати шарофати билан хизмат поғонасидан тез юқорилай борди. Белорус қишлоғида деҳқонлар бош кўтарганда ғалаёини тинчитиш учун уни юборишганда бу либераллик эллик нафар деҳқонни ўласи қилиб қамчидан утказишида халақит бермаган эди. Ташқи қиёфаси ёқимтой, ҳамиша навқирон: сип-силлиқ кийинган, икки юзи нимпушти, чаққон, одамохун бу йигитнинг аёллар орасида ҳам шуҳрати зўр эди. Асилзода кампирлар шу йигит деса ўлиб қоли-

¹ Азиз дўстим [франц.]

шар эди. Табиатан эҳтиёткор, атайлаб камгап генерал Ратмиров, худди энг яроқсиз гуллардан ҳам шарбат йиға биладиган миришкор асаларидек, бунга на маънавий, на моддий асос-мавқен бўлмаса-да, ҳамиша киборлар даврасида ўралашиб юрар, ўзини ишбилармон, одамларга нисбатан сезгиру шароит-аҳволни тез пайқайдиган кишилардай тутар, энг асосийси — ўзига-ўзи яхшилик қилиш истагида бўлиб, ўзига-ўзи йўл очар ва олдинда ҳамма йўлларни очиқ кўрарди ҳам...

Литвинов зўраки жилмайди, Ирина бўлса елкасини учириб қўя қолди.

— Қалай,— деди у ҳамон ўша совуқ оҳангда,— графни кўрдингизми?

— Албатта, кўрдим. Сенга салом айтишимни буюрди.

— Ҳа! Раҳнамойингиз ҳамон ўша-ўша тентаклигича қолиптими?

Генерал Ратмиров унинг бу саволига шидамади, фақат аёлларнинг чуқур ўйламай гапиришларидан кулгандай, мийиғида кулиб қўйди. Илтифотли катталар, одатда, болаларнинг ўйламай гапиришларига шундай мийиғларида кулиб қўйишади.

— Ҳа,— деб қўшиб қўйди Ирина,— сизнинг графнингиз анча-мунчагина тентак, буни ўзим жуда кўп кўрганман.

— Ушнинг ҳузурига мени ўзлари юборгандилар чоғи,— деди генерал хиёл ачитиб, кейин Литвинов томон ўгирилиб, русчалаб:— Баденнинг сувларидан фойдаланяпсизми?— деб сўради.

— Худога шукур, мен соппа-соғман,— деб жавоб қилди Литвинов.

— Бу жуда соз,— дея давом этди генерал, назокат билан жилмайиб,— тўғри, аслида киши Баденга довланиш учун келмайди. Аммо бу ернинг сувлари бағоят таъсирли, je veux dire efficaces¹; айниқса мендака асабий йўтал дардига дучор бўлганларга...

Ирина дик этиб ўрнидан турди.

— Ҳали сиз билан яна учрашамиз, Григорий Михайлович, яқин орада яна кўришамиз деб умид қиламан,— деди у французчалаб, энсаси қотиб эрининг галини бўлиб,— ҳозир эса, отланишим керак. Бу қари княгиня parties de plaisir² жонимга тегиб кетди, зерикиб ўлишдан бошқа нарса эмас бу.

¹ Мен шифобахш демоқчиман [франц.].

² Кунгилочар сайрлари билан [франц.].

— Бугун сизга негадир ҳеч ким ёқмай турибди,— деди тўнғиллаб эри ва бошқа хонага чиқиб кетди.

Литвинов эшик томон юрди... аммо Ирина уни тўхтатди.

— Сиз менга ҳаммасини айтиб бердингиз-у,— деди у,— аммо энг муҳимини яширдингиз.

— Масалан, нимани?

— Эшитишимга қараганда уйланаётган эмишсиз?

Литвинов қулоғигача қизариб кетди... У чиндан ҳам Таяни атайлаб тилга олмаган эди. Аммо биринчидан, Ирина унинг тўйдан хабардорлигидан, иккинчидан, уни уйланишини яширяпти деган гумонга борганидан қаттиқ хафа бўлиб кетди. У ҳозир нима дейишини мутлақо билмас, Ирина эса ундан кўзларини узмай тикилиб турарди.

— Ҳа, уйланыпман,— деди у ниҳоят ва ўша заҳоти чиқиб кетди.

Хонага Ратмиров қайтиб кирди.

— Нега отланмаяпсиз?— деб сўради у.

— Узингиз кетаверинг. Менинг бошим оғрияпти.

— Бироқ княгиня...

Ирина эрига бошидан-оёғигача ўқрайиб қаради-да, чирт ўгирилиб, ўз хонасига кириб кетди.

XIII

Литвинов қиморда бой бериб қўйган ё сўзининг устидан чиқолмаган одамдай, ўзидан-ўзи хафа бўлиб кетди. Унга ички бир овоз ёш бола эмас, қаллиқли, ўзини тутиб олган одам бўлсанг-у, қизиқсиниш, эски хотиралар таъсирига берилиш муносибми сенга, дерди. «Уша ерга бориш шунчалик зарурми!— баҳслашарди ўзи билан ўзи.— Унга ноз-карашма, эркалик, тантиқлик... одат бўлиб қолган. Зерикади, ҳамма нарса кўнглига уриб кетган, шуни-чун мени кўрибоқ ёпишиб олди-да... Баъзи ширинтомоқнинг бирдан кўнгли қора нонни тусаб қолади... жуда соз. Нега энди чопиб бора қолдим? Ахир, мен ундан... нафратланишим лозим эмасми?— сўнгги гални ҳатто ичида ҳам зўр-базўр айтди.— Тўғри, бу ерда ҳеч қанақа хавф-хатар йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас,— дея мулоҳазасини давом эттирди у.— Ахир мен ким билан муносабатда бўлаётганимни биламан-ку. Лекин ҳар қалай ўт билан ўйнашиб бўлмайди... Қайтиб, у ерга қадам босмаслигим керак». Бироқ Литвинов шу

топда ҳатто ўзи олдида ҳам Иринанинг унга қанчалик гўзал куринганини, ҳиссиётини уйғотиб юборганини тан олишга қодир эмасди.

Литвиновнинг бугунги куни ҳам бемаъни ва зерикарли ўтди. Тушлик овқат маҳалида у елкаси чиққан, сохта мўйловли бельомнинг рўпарасида ўтириб қолди. Бу хўппасемиз одам индамай, пишиллаб, кўзларини лўқ қилиб ўтирарди... аммо тўсатдан ҳиқичоқ тутганда маълум бўлдики, у ҳам ватандоши экан, зотан ўша заҳотиёқ хижолатпазлик билан: «Қовунни ейиш керак эмас деган эдим-а!»— деб қўйди. Кечқурун ҳам кўнгилга хуш-ёқадиган бирон иш бўлмади: Биндасов Литвиновнинг кўзи олдида олган қарзига тўрт баробар келадиган пул ютди, бироқ олган қарзини қайтариб бериш уёқда турсин, шу ишнинг гувоҳи бўлиб қолгани учун жазолаш мақсади бор кишидек, унга қаттиқ ўқрайиб қараб қўйди. Эртасига эрталаб эса уйини яна ватандошлари босиб кетди. Литвинов улардан бир амаллаб қутулиб, тоққа чиқиб кетди. Йўлда аввал Иринага дуч келди, ўзини уни танимаганга олиб, ёнидан тез-тез юриб ўтиб кетди, салдан кейин эса Потугинга рўпара келди. Потугин билан гаплашмоқчи бўлган эди, у истар-истамас жавоб қилди. У башанг кийинган, сөчлари деярли оппоқ ва жингалак, рангпар, касалмапд чеҳрасида талтайтириб юборилган болаларга хос ўжарлик, бетоқатлик акс этиб турган, тимқора кўзлари катта-катта бир қизалоқни етаклаб келар эди. Литвинов тоғда икки соатча сайр қилиб юриди-да, Лихтенталь хиёбони орқали кетига қайтди. Скамейкада ўтирган юзига мовий тўр тутган аёл дик этиб ўрнидан туриб, унинг ёнига келди... Литвинов Иринани таниди.

— Нега мендан ўзингизни олиб қочяпсиз, Григорий Михайлович,— деди Ирина журъатсизгина овоз билан, одатда ғам-андухга тўлган одамгина шундай овозда гапиради.

Литвинов хижолат чекди.

— Мен ўзимни олиб қочяпманми, Ирина Павловна?

— Ҳа, сиз... сиз...

Ирина ҳаяжонланган, ҳатто бир оз жаҳли чиққан кўринарди.

— Улай агар, сиз янглишяпсиз.

— Йўқ, янглишаётганим йўқ. Бугун эрталаб,— боя сизни учратганимда,— таниганингизни сезмадим деб

¹ Бақалоқ (франц.).

ўйлайсизми? Айтинг, наҳотки мени танимаган бўлсангиз? Айтинг?

— Мен; ростини айтсам... Ирина Павловна...

— Григорий Михайлович, сиз тўғрисиўз, ҳамиша рост гапирадиган одамсиз: айтинг, тўғрисиини айтинг, ахир мени танидингиз-ку? Атайлаб тескари қараб кетдингиз-а?

Литвинов Иринага қаради. Унинг кўзлари галати порлаб турар, юзлари, лаблари эса қалин тўр тагидан ҳам докадек оқариб кўринарди. Унинг юз ифодасида, ҳаяжонли шивирлаётган овозида чидаб бўлмас мушг, ўтинч бор эди... Литвинов ортиқ муғамбирлик қилолмай қолди.

— Ҳа... сизни танидим,— деди у ноилож.

Ирина бир тўлғаниб, қўлини ёнига туширди.

— Нега ёнимга келмадингиз?— дея шивирлади у.

— Нега... нега!— Литвинов йўлкадан четга чиқди, Ирина унинг кетидан эргашди.— Нега?— дея такрорлади у яна, бирдан қип-қизарди-ю, аламга ўхшаш бир нарса кўксини қисиб, томоғини ғиппа бўғди.— Сиз... Сиз ўртамизда бўлиб ўтган воқеадан кейин мендан яна шунини сўраяпсизми? Ҳозир эмас, албатта ҳозир эмас, у ерда... Москвада ўртамизда бўлиб ўтган воқеалардан кейин?

— Ахир сиз билан келишган эдик, ахир сиз сўз берган эдингиз...— дея гап бошлаган эди Ирина, Литвинов унинг гапини бўлди:

— Мен сизга ҳеч нарса ваъда қилган эмасман! Қаттиқ гапирганим учун мени кечиринг-у, бироқ ўзингиз ҳақиқатни гапиришимни илтимос қиляпсиз. Ўзингиз ўйлаб кўринг: сизнинг... нима десам экан... сизнинг ўжарлик билан яқинлашишга уринишингизни нимага йўйишимни ҳам билмай қолдим: тушунмадим, бу эркалингизми ё менга таъсирингиз ҳамон қанақалигини бир синовдан ўтказиб кўрмоқчимисиз? Бизнинг йўлларимиз бир-биридан айри тушиб кетган! Ҳаммасини эсимдан чиқариб, эзилиб бўлганман, мен энди тамоман бошқа одамман. Сиз турмушга чиққансиз, бахтлисиз, ҳар қалай ташқаридан қараган одамга шундай бўлиб туюлади. Киборлар орасида ўзингизга яраша обрўга эгасиз. Бу яқинликнинг сизга нима кераги бор? Мен сизга, сиз менга нимага керакмиз? Энди биз бир-биримизни тушунолмаймиз, ўртамизда на ўтмишни боғлайдиган, на ҳозир керак бўладиган ҳеч қанақа умумийлик йўқ! Айниқса... айниқса ўтмишда!

Литвинов бу гапларнинг ҳаммасини шошилиб, калтакулга қилиб, ҳатто бошини ҳам бурмай гапириб ташлади. Ирина буларнинг ҳаммасини қилт этмай туриб эшитди, фақат вақт-вақти билан қўлини у томонга узатиб қўярди. У афтидан Литвиновдан тўхташни, гапларини эшитишни илтижо қилмоқчи бўларди, аммо йигитнинг сўнгги сўзларини эшитиб беихтиёр пастки лабини тишлади, вужудида кўтарилиб келаётган алам туйғусини босишга уринди.

— Григорий Михайлович,— дея гап бошлади у ниҳоят хийла хотиржам овозда ва онда-сонда бўлса ҳам одамлар ўтиб турган йўлқадан яна бир оз нари юрди...

Литвинов ҳам ўз навбатида унинг кетидан эргашди.

— Григорий Михайлович, ишонинг: агар сизга озгина бўлса ҳам таъсирим сақланиб қолган, деб ўйлаганимда, ўзимоқ биринчи бўлиб сиздан ўзимни олиб қочган бўлардим. Агар мен шундай қилмаган эканман, сизнинг олдингизда... ўтмишда айбдор бўла туриб, яна сиз билан эски танишликни тиклашга ҳаракат қилаётган эканман, ҳар қалай мен...

— Ҳуш?— деярли қўполлик билан сўради Литвинов.

— Ҳар қалай,— Ирина яна шиддат билан гапни илиб кетди,— ўша киборлар орасида, ўша сиз айтган беқиёс обрўга эга даврада яшаш мен учун оғир, нафас олиш чидаб бўлмайдиган даражада мушкул бўлиб қолгандирки... сизни, тирик бир одамни учратиб,— ўша жонсиз қўғирчоқларни тўрт кун бурун ўзингиз ҳам кўришга мушарраф бўлган эдингиз,— аи Vieux Châteа да,— суюнганимдан ўзимни қўйгани жой тополмай қолсам-у, сиз мени эркатойликда айблаб, гумонсираб, мени сизнинг олдингизда, айниқса ўз-ўзи олдида ундан ҳам баттарроқ айбдор деган баҳона билан кўкрагимдан итаряпсиз-а!

— Сиз бу қисматни ўзингиз таплагансиз, Ирина Павловна,— деди қовоғини уйиб Литвинов, ҳамон унинг томонига қарамаганича.

— Ўзим... ўзим танлаганман... шикоят қилмайман ҳам, шикоят қилишга ҳақим йўқ,— шоша-пиша такрорлади Ирина, Литвиновнинг қовоғини уйиши унга яширин бир ҳузур бахш этаётгандек эди,— мени қоралашга ҳақингиз бор, биламан, мен ўзимни оқламоқчимасман, мен сизга фақат ўз туйғумни тушунтирмоқчиман, сизни ҳозир юрагимга эркалик, тантиқлик сиғмаслигига ишонтирмоқчиман! Бунда нима маъно бор! Сизни кўрдим-у, қалбимдаги бор яхши ҳисларим, ёшликдаги туй-

ғуларим уйғониб кетди... ўша, бу қисматни ҳали тап-ла-маган ўн йил муқаддамги — ёруғ чизиқ ортидаги туйғу-ларим уйғониб кетди.

— Қечирасиз, Ирина Павловна! Агар янглишмасам, сизнинг ҳаётингиздаги ёруғ кунлар ўша биз ажралиш-ган вақтдан бошланган бўлса керак...

Ирина рўмолчасини лабларига олиб борди.

— Григорий Михайлович, сиз гапираётган бу гаплар ниҳоятда оғир. Бироқ мен сиздан хафа бўлмайман. О, йўқ, бу кунлар ёруғ кунлар эмас эди, Москвани тарк этиб бахтли бўлганим йўқ, бир он, бир дақиқагина бахт нималигини билганим йўқ... сизга нималар дейишган бўлмасин, гапларимга инонинг. Агар мен бахтли бўлган-нимда, ҳозир сиз билан шундай гаплашиб турган бўлар-мидим... Қайтараман, сиз бу одамларнинг қанақалиги-ни билмайсиз... Улар ҳеч нарсани тушунишмайди, ҳеч нарсага ачинишмайди, уларда ҳатто ақлнинг ўзи йўқ, *ni esprit, ni intelligence*¹, билганларни маккорлиғу устомонлик. Аслида уларга музика ҳам, шеърият ҳам, санъат ҳам бирдай бегона... Сиз, ўзинг ҳам буларнинг барчаси билан унча қизиқмас эдинг, дейишингиз мум-кин. Бироқ мен уларчалик лоқайд эмасман, Григорий Михайлович! Сизнинг рўпарангизда турган бу аёл ки-бор ё бизни атаб ўрганишганидек ҳукумдор бека эмас, аҳволига ачинсангиз арзийдиган бечора бир аёл. Ме-нинг гапларимдан ҳайрон бўлманг... мағрурликка бало борми ҳозир! Мен сизга бир тиланчидай қўл узатяп-ман, тушунсангиз-чи, ахир, тиланчидай... Мен садақа сўраяпман,— деди у тўсатдан қаттиқ ҳаяжон билан,— мен сиздан садақа сўраяпман, сиз бўлсангиз...

Иринанинг овози титраб кетди. Литвинов бошини кўтариб, Иринага қаради. У тез-тез нафас олар, лабла-ри титрарди. Бирдан Литвиновнинг юраги гупиллаб уриб кетди, аламли туйғулари ҳам йўқ бўлди-қўйди.

— Сиз бизнинг йўлларимиз айри тушиб кетган, де-дингиз,— давом этди Ирина,— биламан, сиз ўз майлин-гиз билан уйланыйсиз, ҳатто бир умрга режа тузиб қўй-гансиз, ҳаммаси тўғри, бироқ биз бир-биримиздан бего-налашиб кетган эмасмиз-ку, Григорий Михайлович, биз ҳали бир-биримизни тушунишимиз мумкин. Ёки сиз ме-ни бутунлай ўтмаслашиб, шу ботқоққа ботиб қолган деб ҳисоблайсизми? Мутлақо бундай эмас, ўтинаман, бундай деб ўйлай кўрманг! Бир оз юрагимнинг чигили-

¹ На ақл, на фаросат (Франц.).

ни ёзишга ёрдам беринг, илтимоc қиламан, ўша бирга ўтган кунларимиз ҳаққи, агар уларни унутишни истамасангиз. Шундай қилингики, бизнинг бу учрашувимиз зое кетмасин, ўзи шундай ҳам узоқ чўзилмайдиган бу кунлар зое кетса, қишига жуда алам қилади... Мен тушунтириб гапиролмайман, бироқ сиз мени тушуна-сиз, чунки мен сиздан кўп нарса талаб қилаётганим йўқ, жуда озгина... озгина шафқат қилсангиз бас, мени ўзингиздан итарманг, юрагимни бўшатиб олишимга им-кон беринг...

Ирина жим бўлиб қолди, унинг овозидан йиғлаётгани сезиларди. Ирина хўрсиниб, шафқат истаб Литвиновга қаради, унга қўлларини узатди...

Литвинов унинг қўлларини қўлига олиб, аста қисиб қўйди.

— Дўст бўлайлик,— дея шивирлади Ирина.

— Дўст,— дея такрорлади Литвинов хаёлчанлик билан.

— Ҳа, дўст бўлайлик... борди-ю бу жуда катта талаб бўлса, унда ақалли яхши таниш бўлиб қолайлик... Ур-тамизда ҳеч қачон, ҳеч нарса бўлмагандай, оддий муло-қотда бўлайлик...

— Ҳеч қачон, ҳеч нарса бўлмагандай...— дея яна такрорлади Литвинов.— Сиз ҳозир, Ирина Павловна, менга ҳозир, агар ўша эски кунларни унутишни истама-сангиз, дедингиз... Борди-ю мен ўша кунларни унутол-масам-чи?

Иринанинг чеҳрасига бахтиёр табассум балқди ва ўша заҳоти унинг ўрнини ташвиш, қўрқув ифодаси эгаллади.

— Григорий Михайлович, сиз ҳам менга ўхшанг, фақат яхши гапларни сақланг ёдингизда. Энг муҳими эса, энди менга сўз беринг... чин сўзингизни беринг...

— Нимага?

— Мендан ўзингизни олиб қочмасликка... мени бе-кордан-бекорга хафа қилмасликка... Сўз берасизми? Айтинг!

— Ҳа.

— Миянгиздан ҳар хил бўлмағур фикрларни ҳайдаб юборасизми?

— Ҳа... бироқ сизни тушунишдан бош тортаман.

— Буни кераги ҳам йўқ... бироқ шошилманг, мени тушуна-сиз ҳам. Сўз берасиз-а?

— Айтдим-ку, ҳа деб.

— Раҳмат сизга. Билиб қўйинг, мен сизга ишониб

ўрганганман. Мен сизни бугун, эрта ҳеч қаяққа чиқмай кутаман. Энди мен кетишим керак. Йўлқадан герцогиня келяпти... Менга кўзи тушди, энди ёнига бормасам бўлмайди... Хайр... Менга қўлингизни беринг, vite, vite¹. Хайр.

Ирина Литвиновнинг қўлини қаттиқ қисиб, ўрта ёшлардаги, катта амалдорнинг хотини эканлиги қиёфасидан кўришиб турган, қум йўлқадан оғир юриб келаётган аёл томон юриб кетди. Аёл икки хоним ва анча истараси иссиққина хизматкор йигит ҳамроҳлигида келмоқда эди.

— Ex bonjour, chère madame², — деди аёл Ирина қошига бориб, таъзим қилаётганида.— Comment allez-vous aujourd'hui? Venez un peu avec moi³.

— Votre Altesse a trop de bonté⁴,— деган тилёглама овози эшитилди Иринанинг.

XIV

Литвинов герцогинянинг ўз мулозимлари билан сал узоқлаб кетишини кутиб турди-да, кейин у ҳам йўлкага тушиб олди. Ҳозир у нималарни ҳис қилаётганини ўзи ҳам аниқ билмасди. Уни бир оз уятли, бир оз даҳшатли туйғулар қамраб олгандек, иззат-нафси ҳам сал қаноат ҳосил қилгандек эди... Ирина билан туйқусдан бўлган бу суҳбат боши узра шаррос ёмғирдек қуйилиб ўтди. «Бу кибор аёлларнинг ўзи қизик бўлади,— деб ўйларди у,— гапларида бир тайин йўқ... Ўзлари яшаб, ўзлари разиллигини сезиб турадиган муҳит нақадар бузиб юборади уларни!..» Аслини олганда Литвинов ҳозир бутунлай бошқа нарсани ўйларди. Ўйлаш даҳшатли бўлган бўлак фикрлардан қочиш мақсадида ҳозир беихтиёр бошқалардан эшитиб юрадиган сийқа жумлаларни хаёлидан ўтказмоқда эди. У ҳозир жиддий муҳокама юритиши лозим эмаслигини, агар жиддий муҳокама юритгудек бўлса, биринчи навбатда ўзини айблашга тўғри келишини тушунарди, шунинг учун ҳам у қаддини секинлатиб, йўлида дуч келган нарсага диққат билан тикилиб, разм солиб келарди... У тўсатдан бир скамейка ёнига бориб қолиб, кўзи кимнингдир оёғига

¹ Тезроқ, тезроқ [франц.].

² Саломатмисиз, азизим [франц.].

³ Бугун қандай ҳис қиляпсиз ўзингизни? Юринг, бир оз бирга айланайлик [франц.].

⁴ Зоти олиялари жуда ҳам меҳрибонлар-да [франц.].

тушди, беихтиёр оёқнинг эгасига қаради... Оёқ эгаси скамейкада газета ўқиб ўтирарди. Газета ўқиб ўтирган одам эса Потугин бўлиб чиқди. Литвинов хурсанд бўлганини билдириб овоз чиқарди. Потугин газетани тиззасига қўйиб, диққат билан, кулмай Литвиновга қаради. Литвинов ҳам Потугинга диққат билан, кулмай тикилди.

— Ёнингизга ўтирсам майлими?— деб сўради ниҳоят.

— Утиринг, марҳамат. Бироқ сизни огоҳлантириб қўяй: агар мен билан суҳбатлашиш ниятида бўлсангиз, кайфиятим ҳозир ниҳоятда ёмон, ҳамма нарса кўзимга ҳаддан зиёд хунук кўриниб турибди.

— Бунинг зарари йўқ, Созонт Иванич,— деди Литвинов унинг ёнига ўтира туриб,— жуда кўнгилдагидек бўпти-да... Бироқ айтинг-чи, бу қадар койинишингизнинг бойиси нимада?

— Аслини олганда, жаҳлим чиқмаслиги керак эди,— дея гап бошлади Потугин.— Ҳозир газетадан Россияда суд ўзгаришлари ҳақидаги лойиҳани ўқиб қолдим. Бизникиларга ҳам ниҳоят ақл кириб, мустақиллик, халқчиллик ё оригинал бўлсин учун очиқ-ойдин кўриниб турган Европа мантиқига бир ҳолатдаги думни улаб ўтирмай, аксинча, ўша бегона фикрни тўлалигича қабул қиладиган бўлишганини билиб чинакамига ҳузур қилиб ўтирибман. Деҳқонлар масаласида қилинган битта чекинишнинг ўзи етади... Умумхалқ, жамоатчилик эгалигидан қутулиб кўринг-чи бир!.. Рос! айтаман, жаҳлим чиқмаслиги лозим эди. Аммо, бахтга қарши, ўзи ўқиб етишган бир рус олимга дуч келиб қолдим, у билан суҳбатлашдим, вой бу қўлбола олиму билимдонлар-э, булар мени гўримда ҳам тинч қўйишмайди ҳали!

— Қанақанги қўлбола олим бўлди у?— деб сўради Литвинов.

— Э, шу ерда бир жаноб изғиб юради, ўзини беқиёс истеъдодли музикачи деб ҳисоблайди. «Тўғри, дейди, турган гап, мен ҳечман, пулман, негаки ўқиган эмасман, лекин менда куй ҳамда ғоялар Мейерберникига қараганда беҳисоб кўп». Биринчидан, мен ундан, нега ўқимадинг, деб сўрадим. Иккинчидан, Мейерберни бир ёққа қўйиб турайлиг-у, энг оёқдан қолган немис оркестрида индамайгина ўз партиясини ижро этадиган оддий найчида ҳам бизнинг ана шунақанги жамики туғма талантларимизга қараганда йигирма карра ортиқроқ ғоя бор. Бироқ ўша найчи ўз ғояларини ичида

сақлайди, Моцартлар ва Гайднлар ватанида ғояларини гапиравериб кишининг жонига тегмайди. Аммо бизнинг туғма талаптимиз эса «тиң-тиң» қилиб вальсми, романсми яратган бўлади-да, кейин икки қўли шимининг чўнтагида, лабда истеҳзолли табассум: мен генийман, деб юраверади. Рассомликда ҳам, бошқа соҳада ҳам аҳвол шу. О, бу туғма талантлар! Бундайлар кишиларнинг қонию жонига сингиб кетган на ҳақиқий илм, на чинакам санъат йўқ жойдагина гердаишларини ким билмайди дейсиз. Наҳотки бундай гердаишу олифтарчиликларни, ана шу пасткашона қилиқларни бизда, Россияда, ҳеч ким очидан ўлмайди, энг тез юриладиган йўллар ҳам бизда, истасак ҳаммани бир чўқишда қочиришимиз мумкин, деган маълуму машҳур ибораларга қўшиб улоқтириб ташлашнинг фурсати етмаган бўлса? Рус шахсининг иқтидорлиги, беқиёс инстинкт, Кулибинга ўхшаш тадбиркорлиги тўғрисидаги гаплар жуда жонимга тегиб кетди... Жаноблар, ўзингиз айтинг, шу ҳам иқтидор бўптими? Бу уйқудаги довдираш ё бўлмаса яримҳайвоний топағонлик. Инстинкт! Мақтангани топган нарсаларини қаранг! Урмондан битта чумолини тутишда, уни уясидан бир чақирим нарига олиб бориб қўйинг, у бари бир уясига йўлни топиб олади. Аммо инсон бунни қилолмайди. Сабаб? Нима, инсон чумолидан идроксизми? Инстинкт ҳар қанча юксак бўлмасин, инсонга номуносиб: ақл, оддий, соғлом катта ақл — мана бизнинг бойлигимиз, ғуруримиз. Ақл бемаъни ишларни қилишга йўл қўймайди. Шунинг учун ҳам ҳамма нарса ақлга суянади. Агар Кулибин механикадан беҳабар бўлгани ҳолда аллақандай бемаъни соатни ясаган экан, менга қолса: барака топгур одамлар, нима қилиш керак эмаслигини бир кўриб қўйинглар, деб бу соатни шармандалик устунига осиб қўйишни буюрган бўлар эдим. Бу ерда Кулибин айбдор эмас, аммо унинг қилган иши икки пулга қиммат. Адмиралтейство минораси найзасига чиққан Телушқинни довьюрак ва чаққонлиги учун мақтаса бўлади. Нега мақтамаслик керак экан? Бироқ, немис архитекторларининг бурнини ерга ишқади, деб бақирининг ҳожати йўқ. Уларнинг нима керакликлари бор, фақат пул олишни биладилар, холос, деган гапнинг нима даркори бор?.. Уларнинг бурунларини сира ҳам ерга ишқалаган эмас-да. Ахир кейин минора найзасининг атрофига ёғочдан бағазлар қўйиб, уни оддий йўл билан тузатишга тўғри келди-ку. Худо ҳақи, Россияда ўқимай туриб ҳам бирон нарсага эри-

шиш мумкин, деган ғояни асти маъқуллай кўрманг! Йўқ, пешананг ақл билан тиқилиб кетган тақдирда ҳам ҳар нарсани бошидан ўқи! Уқимаган бўлсанг, ғинг демай, думингни қисиб ўтиравер! Фу! Ҳатто қизиб ҳам кетдим-а!

Потугин бошидан шляпасини олиб, рўмолчаси билан елпинди.

— Рус рассомчилиги,— дея гап бошлади у яна,— рус санъати!.. Рус кучаниғиниям, рус ожизлигиниям биламан, аммо рус рассомчилиги билан, кечирасиз-у, учрашмадим. Йигирма йил сурункасига бақ-бақалоқ ночор бир кимсага таъзим қилиб келишди, яъни Брюлловга, бизда ҳам мактаб яратилди, бу бопқа мактаблардан софроқ бўлади, деб ўйлашди... Рус рассомчилиги, ха-ха-ха! Хо-хо!

— Аммо, кечирасиз-у, Созонт Иванич,— дея гап қистирди Литвинов.— Сиз, афтидан, Глинкани ҳам тан олмасангиз керак?

Потугин қулоғининг орқасини қашлади.

— Мустаснолар ҳам, ўзингиз биласиз, ўша қондани фақат тасдиқлайди, аммо бу ўринда ҳам чиранмай қолмаганмиз! Масалан, Глинка ҳақиқатан ҳам ажойиб музикачи эди, аммо ташқи ва ички шарт-шароитлар унга рус операсининг асосчиси бўлиб етишишига халақит берди, дейилса, ҳеч ким тортишиб ўтирмасди, аммо ким бундай қиларди. Ҳозир эса уни музика соҳасида генерал-аншеф, обер-гофмаршал даражасига кўтариш, бошқа халқларни оғзинга уриш: бундай зоглар сизларда йўқ, дейиш керак. Шундай деб туриб сизга асарлари чет эллик иккинчи даражали, ҳа, худди шундай, иккинчи даражали арбобларга тақлид қиладиган, ҳа, иккинчи даражали арбобларга тақлид қилиш осонроқ бўлади-да, хонаки бир музикачини мисол қилиб келтиришади. Йўқ, дейсизми? О, апойи-ваҳшийлар, сизлар учун санъатда тақлиднинг ўзи йўқ, Раппога ўхшаган рус рассомлар эса: чет эллик бир қўли билан олти пудлик тошни кўтарса, бизники эса ўн икки пудини кўтаради, дейишади. Йўқ, бўлиши мумкинмас, дейсизми?! Сизга айтишга журъат қиламан, менинг миямдан битта хотира сира кўтарилмайди: шу йил баҳорда Лондон яқинидаги Биллур саройни кўргани борган эдим. Бу саройда, ўзингизга маълум, инсон кашфиёти нимага эришган бўлса, барчаси қўйилган, уни инсоният энциклопедияси деб атаса ҳам бўлади. Хўш, мен ўша машиналар, асбоблар, машҳур кишиларнинг ҳайкалчалари атрофида айланиб юрдим-

юрдим-да, ўша вақтда шундай фикр хаёлимдан ўтди: борди-ю бирон-бир халқ ер юзидан йўқ бўлиб кетгудек бўлса, Биллур саройдан ўша халқ ўйлаб топган, яъни яратган нарсалар ҳам йўқ бўлиши керак, деган буйруқ бўлса, бизнинг православ Русимиз ер ёрилса, ерга кириб кетгудек бўларди, негаки йўқотадиган нарсасининг ўзи йўқ: бизнинг машҳур маҳсулотларимиз самовар, чипта кавуш, эгар-жабдуқ, қамчин ҳам ўзимиз ўйлаб топган нарсалар эмас. Бу мақсалада Сандвич ороли билан ҳам мусобақалаша олмаймиз. Бу орол аҳолиси ҳам қандайдир қайиқ, пайза ўйлаб топган экан. Акс ҳолда сайёҳлар бу нарсаларнинг йўқлигини дарҳол сезишарди. «Бу тўхмат! Бу ҳаддан ташқари шафқатсиз муҳокама», дейишингиз мумкин... Мен эса бундай дейман: биринчидан, мақтаб туриб қоралашни билмайман; иккинчидан эса, ҳеч ким шайтонинггина эмас, ўзининг кўзига ҳам тик қарашга журъат қилолмайди, кейин аллани ёлғиз болаларгина хуш кўришмайди. Барча эски одатлар бизга Шарқдан кириб келган, янгиларини эса қош қўйиб, кўз чиқариб Ғарбдан олиб ўтганмиз-у, ўзимиз эса ҳамон мустақил рус санъати ҳақида сафсата сотамиз! Баъзи ёшлар ҳатто рус илмини кашф этишган, бизда ҳам икки карра икки тўрт-у, фақат қулоққа жаранглироқ эшитилади, дейишади улар.

— Шошманг, Созонт Иванович,— дея хитоб қилди Литвинов.— Тўхтанг! Ахир биз ҳам жаҳон кўргазмасига нималардир юборамиз, Европа ҳам биздан нималарнидир олади-ку.

— Ҳа, хом ашъё билан, маҳсулотлар билан. Бир нарсага эътибор беринг, муҳтарам зот: бизнинг хом ашъёмиз кўпинча шароитнинг ноқулайлиги туфайли яхши бўлиб қолади: биздаги чўчқа қили чўчқаларимизнинг яроқсизлиги туфайли қаттиқ ва узун. Терининг пишиқ ва қалинлигининг сабаби сигирларимизнинг ориқлиги. Ёғимиз мойлироқ бўлса, бунинг сабаби мол гўшти билан бирга ярмининг пишиб кетиши... Айтгандай, нега энди буларнинг ҳаммасини сизга эзмаланиб гапириб ўтирибман, ахир сизнинг ўзингиз бунинг технологияси билан шуғулланасиз, буларнинг ҳаммасини мендан кўра яхшироқ билишингиз керак-ку. Менга, ихтирочилик, дейишади! Рус ихтирочилиги! Мана бизнинг жаноб помешчикларимиз туззуккина дон қуритадиган машинанинг йўқлигидан куйиб-пишиб шикоят қилишади, катта зиён кўришади. Агар шундай машина бўлганида, Рюрик замонидагидай дон боғларини мах-

сус биноларда қуришиб утиришмасди: бу махсус бинолар чипта кавуш ё чиптанинг ўзига ўхшаб чидамсиз, пулига куйишгани-куйишган. Помешчиклар шикоят қилишгани-қилишган, аммо дон қуритадиган машиналар ҳамон йўқ. Нега йўқ? Негаки, немисга бу машинанинг кераги йўқ, у донни намлигида янчади, шунинг учун ҳам дон қуритадиган машинани кашф этишга ҳаракат ҳам қилмайди. Биз муҳтожмиз-у, аммо уни кашф этиш қўлимиздан келмайди. Қўлимиздан келмайди — тамом! Ҳар қанча дод-вой қилганинг билан йўқ, вассалом. Бугундан эътиборан сўз бераман, боягиндай ноёб истеъдод ёки устозсиз олимни учратиб қолдим дегунча, тўхта, ҳурматли жаноб, дейман, дон қуритадиган машина қани, тезроқ ихтиро қил уни, дейман. Бироқ, йўл бўлсин уларга! Бувам замонда Сен-Симон ё Фурие оёғидан тушиб қолган, эски, пошнаси ейилиб кетган кавушни олиб, худди муқаддас бир нарсадай уни бошга кўтариб юриш қўлимиздан келади. Ё бўлмаса Франциянинг йирик шаҳарларида пролетариатнинг тарихий ва ҳозирги замондаги мавқеи ҳақида мақола ёзиб ташлаш ҳам қўлимиздан келади. Сизнинг жаноб Ворошиловингизга ўхшаган ёзишга уста, сиёсий-иқтисодчи бир одамга, ўша Франциядаги йигирмата шаҳарнинг номини айтиб берчи, деб кўрган эдим, бундан қандай натижа чиққанини биласизми? Натижа шу бўлдики, ўша сиёсий-иқтисодчи жаъаваси тутиб кетганидан, охирида, Франция шаҳарлари қаторида Монфермель шаҳрини ҳам сапаб юборди, афтидан у Поль де Кок романини эслаган бўлса керак. Унинг гапини эшитиб ўтириб бир латифа эсимга тушиб кетди. Бир куни милтиғимни елкамга осиб, този итим билан ўрмонда кетаётган эдим...

— Ҳали сиз овчи ҳаммисиз?— деб сўради Литвинов.

— Сал-пал ов ҳам қилиб тураман. Ботқоқликка лойхўрак овлагани кетаётгандим. Ўша ботқоқликни менга роса таърифини келтиришган эди-да бошқа овчилар. Бир вақт қарасам, бир уйнинг олдида савдогарнинг гумаштаси ўтирипти. Икки юзи қип-қизил, арчилган тумдаккина. Менга қараб ишшайди, нимагалигини билмайман. Мен ундан: «Ботқоқлик қаерда, унда лойхўраклар борми?»— деб сўрадим. «Марҳамат, марҳамат,— деди у ўша заҳоти худди мен унга бир сўм ҳадя этгандек, оғзи қулоғида ишшайиб, юмшоқлик билан,— бахтимизга десангиз, олий навли ботқоқлик, ёввойи парранда десангиз, ҳисоби йўқ». Мен унинг гапи билан ботқоқликни қидириб кетдим, биронта ёввойи қушни

ўчратмиш уёқда турсин, ботқоқликнинг ўзи аллақачон қуриб қолган экан. Қани менга айтинг-чи, рус кишиси нега ёлғон гапиради? Сиёсий иқтисодчи нега ёлғон гапиради, нима, у ҳам худди ўшанақанги ёввойи қуш ҳақида гапиряптими ё?

Литвинов унинг бу саволига жавобан индамади, фақат ачиниш уҳ тортиб қўя қолди.

— Сиз ўша иқтисодчи билан фактсиз, бошқасиз, шунчаки умумий тарзда, ижтимоий фанларнинг энг қийин масалалари хусусида гаплашиб кўринг-а... Қуш бўлиб, бургут бўлиб париллаб учади! Аммо мен бир куни шундай қушлардан бирини ушлаб олишга муяссар бўлдим: усталик билан қармоқ ташлаб кўрдим. Биз бир «йигитча» билан, уларнинг таъбири билан айтганда, турли масалалардан гаплашиб ўтирган эдик. Турган гапки, у одатдагидек фиғон бўлаверди, болаларча ўжарлик билан никоҳни инкор эта бошлади. Мен ундай деб, бундай деб никоҳнинг зарурлигини исботлашга ҳаракат қилдим, бироқ... қаёқда дейсиз! Қарасам, сира гап уқтириб бўлмайдиган. Кўққисдан хаёлимга бир ажойиб фикр келиб қолди. «Мен сизга айтсам,— дея гап бошладим,— «йигитчалар» билан ҳамиша шундай ҳурмат билан гаплашиш керак, муҳтарам зот, мен сизга ҳайрон қоляпман. Сиз табиий фанлар билан шуғулланасиз-у, ҳалигача битта фактга, яъни барча йиртқич, ваҳший ҳайвонлар, қушлар, яъни барча овга чиқадиган, болаларига ҳам, ўзига ҳам тирик емниш ахтарадиган ҳайвонлар... ахир сиз одамларни ҳам шу ҳайвонлар сирасига қўшасиз, шундайми?»— «Албатта ўшалар сирасига қўшаман,— дея гапимни маъқуллади «йигитча»,— одам ҳам худди ўшандай гўштхўр ҳайвон».— «Йиртқич ҳам»,— деб қўшиб қўйдим мен. ««Йиртқич ҳам»,— дея тасдиқлади у ҳам. «Чиройли айтдингиз,— дея тасдиқладим мен.— Шундай қилиб, сизнинг бундай ҳайвонларнинг бир марта оила қуришларини билмаслигингизга ҳайронман?» «Йигитча» ҳайрон бўлди. «Бу нима деганингиз?»— «Шундай деганим-да. Шер, бўри, тулки, қирғий, калхатни эсланг. Хўш, бундан бўлакча қандай йўл тутишлари мумкин, қани ўзингиз айтинг-чи? Икки киши бўлиб, болани аранг боқилади-ю». Йигитча ўйланиб қолди. «Ундай бўлса, ҳайвон одамга ўрناق бўлолмайди». Шунда мен уни идеалистсан дедим. Болафақир шундай хафа бўлдики, йиғлаб юборишига сал қолди. Мен уни, сиришги оғайнилариингга очмайман, деб хотиржам қилиб қўйишим керак бўлиб қолди. Идеалист

деган ном орттириш осон гап эмас. Ҳамма гап шундаки, ҳозирги ёшлар ҳисобда янглишадилар. Ҳозирги ёшлар, илгариги қоронғи, ер остида ишлаш замонлари ўтиб кетган, ота-боболаримиз учун каламуш мисол ер тагида ишлаш кўнгли эди, аммо бундай иш биз учун ҳақоратли туюлади, биз очиқ ҳавода ҳаракат қиламиз, ҳа, ҳаракат қиламиз, деб ўйлашади... азизларим! Сизнинг ҳатто болаларингиз ҳам ҳаракат қилишмайди ҳали. Сизларга ҳам ота-боболарингиз орқасидан кавакка кириш маъқул эмасмикин?

Орага бир оз жимлик чўкди.

— Мен, марҳаматли жаноб, шундай фикрдаман,— яна сафсатасида давом этди Потугин,— цивилизация ёлғиз билим, санъат, ҳуқуқ туфайлигина юзага келмайди, гўзалликни ҳис қила билиш керак, шеърият ҳам ўша цивилизация таъсирида кучга киради, онгсиз, содда халқ ижоди эса бемаънигарчиликдан бошқа нарса эмас. Нозик ва бой цивилизациянинг излари Гомернинг ўзида ҳам кўзга ташланади. Унда муҳаббат олижаноб бир тусга киради. Славянофиллар агар шунчалик кўнгли бўш бўлмаганларида, мени бу сафсатам учун жон деб осиб юборган бўлар эдилар. Бироқ мен ўз фикримда қаттиқ тураман, мени ҳар қанча Кохановская хоним ва хилқатдаги Рой билан кўнглимни овламоқчи бўлганлари билан, мен бу *trip'e extrait de mougik russe*¹ни ҳидлаб бўпман, негаки мен юқори табақага мансуб эмасман, бу табақа эса вақт-вақти билан ўзини жуда ҳам французлашиб кетмаганига, *cuir de Russie*² дан битилган адабиёт ўзи учун яратилишига ишонтириб туриши керак. Сиз ҳақиқий оми бир одамга Ройдан энг ўткир, энг халқчил жойларидан бир ўқиб бериб кўринг-а, буни у албатта алдам-қалдамлик ё ичкиликбозликдан янгича қайтариқ деб тушунади. Такроран айтаман, цивилизация бўлмаса, шеърият ҳам бўлмайди. Цивилизацияга эришмаган рус кишисининг поэтик идеали қанақалигини билишни истайсизми? Эртаки, афсоналаримизни бир варақлаб кўринг-а. Уларда муҳаббат ҳаммиша жодугарлик, сеҳргарлик меваси қилиб кўрсатилишини гапирмайман, бизнинг эпик адабиётимиз бошқа Европа ва Осиё адабиётлари орасида биронта ҳам, Ванька билан Танькани ҳисобга олмаганда, ошиқ-маъшуқларнинг биронта ҳам типик жуфтини яратолмага-

¹ Рус мужигининг уч ҳисса экстракти (франц.).

² Рус терисидан (франц.).

нини айтиб ҳам утирмайман. Святорус баҳодирӣ ўз қаллиги билан танишишни унинг оппоқ баданига «нежалуха» билан уришдан бошлайди — шунинг учун ҳам «аёл зоти узоқ умр кўради», — мен буларнинг барчасини гапириб ўтирмайман. Бироқ сизнинг эътиборингизни ибтидоий, маданийлашмаган славянининг тасавури, ҳаёлида нозик йигит, жён-премье¹ образи қандай гавдаланганига тортмоқчиман. Мана, бир назар ташланг-а: жён-премье кетяпти. Эғнида савсар терисидан майда чок пўстин, белида (қўлтиғига қадар) қават-қават шоҳи белбоғ, қўлларида қўлпайпоқ, пўстинининг ёқаси бошидан баланд қилиб тикилган, олдидан қизилмағиз юзи, орқасидан оппоққина бўйи кўринмайди. Қалпоғи чаккасига дол қўндирилган. Оёғида саҳтиён тери этик, тумшуғи — бигиз, товони ўткир. Этигининг бурни билан тухумни ғилдиратиб ўйнаса, товонининг тағида чумчуқлар пириллаб қанот қоқса ҳам бўлаверади. Йигитча бизнинг Алкивиад, Чурило Пленковичнинг ёшу қари қизжувонларнинг юрагига ғулғула солган, ҳозирги кунда ҳам олифта жазманлар, рус олифталарнинг қаймоғи, ўша нес plus ultra² рус олифталари ҳам тақлид этаётган бедана юриш қилиб келяпти. Мен бу гапларни ҳазил учун гапираётганчм йўқ: бесўнақай йигитча — бизнинг адабий идеалимиз шунақа. Қалай, образ дурустми? Рассомлик, ҳайкалтарошлик учун материал етарли, шундайми? Йигитни ошиқи-беқарор қиладиган, юзлари ширмойинон соҳибжамол-чи? Сиз, назаримда, гапларимга қулоқ солмаясиз чоғи?

Литвинов сесканиб кетди. У чиндан ҳам Потугиннинг гапларини эшитмаётганди: яккаш Ирина тўғрисида, унинг билан сўнги учрашуви тўғрисида ўйлаб ўтирарди...

— Мени кечиринг, Созонт Иванич, — деди у, — сизга яна бояги саволим... Ратмирова хоним хусусида мурожат қилмоқчи эдим.

Потугин газетасини тахлаб, чўнтагига солиб қўйди.

— Сизни яна у билан қандай танишганим қизиқтиряпти, шундайми?

— Йўқ, ундаймас. Мен сизнинг у ҳақдаги фикрингизни эшитишни истардим... яъни у Петербургда қандай роль ўйнаган. Хуллас, Петербургда қандай ўрин тутган?

¹ Биринчи жазман (франц.).

² Чўққисига чиққан (лот.).

— Мен, ростини айтсам, Григорий Михайлович, сизга нима дейишимни ҳам билмайман. Ратмирова хоним билан тасодифан жуда яқинлашиб қолдим, аммо бу узоқ давом этмади. Мен унинг оламига назар ташламасдим, у ерда нималар бўлиши мен учун номаълум қолган. У-бу деган миш-мишлар қулоғимга чалинади, бироқ миш-мишлар бизда қайси демократик тўғаракларда бўлмайди дейсиз. Аслини олганда, ўзим ҳам қизиқмаганман. Аммо қараб турсам,— деди у бир оз жим қолгач,— сиз у билан қизиқаётганга ўхшайсиз.

— Ҳа, биз бир-икки марта анча очиқчасига гаплашиб олдик. У мен билан чиндан ҳам очиқ-ойдин гаплашдимикин, деб ўйлаяпман.

Потугин қовоғини уйди.

— Мафтун бўлган чоғларида, бошқа жўшқин аёллар сингари у ҳам самимий бўлади. Кейин, баъзан гурури ҳам ёлғон гапиришга йўл қўймайди.

— У мағрур аёлми? Менимча кўпроқ инжиққа ўхшайди.

— У шайтондай мағрур. Бироқ бунинг зарари йўқ.

— Назаримда, у баъзан муболаға қилиб юборадиган кўринади...

— Бунинг ҳам зарари йўқ, ҳар қалай у самимий. Лекин, умуман олганда, кимдан ҳақиқатни билишни истайсиз? Бу хонимларнинг энг яхшисиям батамом бузилиб битган.

— Созонт Иванич, бир эслаб кўринг-а, ахир ўзингиз, унинг дўсти бўламан, демовмидингиз? Мени унинг ҳузурига деярли зўрлаб олиб борган ҳам ўзингиз эмасмидингиз?

— Нима бўпти? Ратмирова хоним сизни олиб келишимни илтимос қилди. Мен ҳам, олиб келсам олиб кела қолай, нима бўпти, деб ўйладим. Мен эса чиндан ҳам унинг дўсти бўламан. Бу аёлнинг ўзига хос фазилатлари бор. Жуда меҳрибон, яъни сахий, ўзига керак бўлмаган нарсаларни бошқаларга бериб юбораверади. Аслини олганда, уни сиз мендан кам билмасангиз керак.

— Мен Ирина Павловнани бундан ўн йил муқаддам билар эдим, ундан бери эса...

— Эҳ, Григорий Михайлович, нималар деярсиз? Одамнинг феъл-атвори ўзгарармиди? Сут билан кирган жон билан чиқади. Яна ким билади дейсиз...— Потугин бошини яна ҳам қуйи солди,— балки унинг қўлига тушишдан қўрқаётгандирсиз? Шунақага ўхшайди... Ахир, бари бир кимнингдир қўлига тушасиз-ку.

Литвинов зўрма-зўраки кулди.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми?

— Ҳа, бари бир қўлга тушасиз. Эркак киши бўш, аёллар кучли, тасодиф ҳамма нарсадан қудратли, тус-сиз ҳаётга кўникиш қийин, ўзининг бутунлай унутиб юборишинг мумкин эмас, албатта... аммо латофаг, меҳр, ширин сўз, эркалаш — буларнинг барчасидан юз ўғириб бўлармиди? Энагасининг қучоғига ташланган боладек, ҳузурига югурасан. Кейин эса совуқлик, дилхиралик, ҳамма нарсадан кўнгил қолш... бу табиий. Охири шу билан тугайдик, ҳамма нарсадан ҳафсаланг пир бўлади, ҳеч вақони тушунмай қоласан. Аввалига қандай севиш мумкинлигини тушунмайсан, кейин эса қандай яшаш мумкинлигини тушунмай қоласан.

Литвинов Потугинга назар ташлади, назарида бундан ёлғиз, бундан ҳам эътибордан қолган одамни учратмагандек... ўта бахтсиз одамдек туюлди у... Бу сафар у унчалик журъатсиз эмасди, димоғдорлиги ҳам йўқ. Қайфияти тушқун, рангида қон йўқ, боши кўксига эгилиб, икки қўли тиззасида қимир этмай ўтирар, фақат маҳзун бир кайфиятда жилмайиб қўярди. Литвиновнинг бу бечора, заҳар одамга раҳми келиб кетди.

— Менга Ирина Павловна гаг орасида ўзининг яхши бир таниши бўлганини шунчаки шама қилган эди,— дея шивирлаб гап бошлади у.— Бельскаями ёки Дольскаямиди...

Потугин мунгли кўзларини Литвиновга тикди.

— Ҳа!— дея тўнғиллади Потугин.— Шама қилувди... хўш, нима бўпти? Сирасини айтганда,— деб қўшиб қўйди у аллақандай нотабиий эснаб,— мен уйга кетишим керак, овқатланадиган вақтим бўлди. Кечиринингизни сўрайман.

У ирғиб скамейкадан турди-да, Литвинов ҳали бир нарса деб оғзини очиб улгурмай, тез-тез юриб нари кетди... Литвиновдаги ачиниш туйғусини ўкипч эгаллади. У ҳозир ўзидан ўкипмоқда эди. Ҳар қандай покамтарлик унга ёт эди. У Потугинга ҳамдардлик билдирмоқчи эди, бунинг ўрнига гўё аллақандай кўнгилсиз бир нарсага ишора қилгандай бўлиб қолди. Литвинов меҳмонхонага кўнгли хира бўлиб қайтди.

«Бу хонимларнинг энг яхшиям батамом бузрилиб битган,— деб кўнглидан ўтказди у бир оздан кейин...— аммо шайтондай мағрур! Шу, сал бўлмаса олдимда тиз чўкишга ҳам тайёр турган аёл-а? Инжиқ эмас, мағрур эмиш!»

Литвинов хаёлидан Ирина тимсолини қувишга ҳаракат қилди. Аммо бунинг уддасидан чиқолмади. Ахир ўша туфайли у ўз қайлиғини ўйламай қўйган эди. Бу тимсол бугун қайлиғига ўрин бермаслигини у тушуниб турарди. У бу «ғалати воқеа»нинг охири нима билан тугашини кутишга қарор қилди. Ҳар қалай якуни кечик-маса керак. Бу «ғалати воқеа»нинг жўнгина, табиий ҳал бўлишига сира шубҳа қилмасди. У шундай деб ўйлагани билан Иринанинг қиёфасигина эмас, унинг ҳар бир айтган сўзи хаёлидан кетмай қолганди.

Меҳмонхона хизматкори унга хат келтирди: хат худди ўша Иринадан эди.

«Агар бугун кечқурун қиладиган ишингиз бўлмаса, келинг: мен ёлғиз бўлмайман. Меҳмонларим бўлади, атрофимдаги одамлар билан яқинроқ танишиб оласиз. Мен уларни кўришингизни жуда-жуда истайман: фаҳимча, улар ўзларининг қандай эканликларини шундоққина намоён қилиб қўя қолишади. Ахир мен қандай ҳаводан нафас олишимни билишингиз керак-ку. Келинг, сизни кўришдан ғоятда хурсанд бўламан, ўзингиз ҳам зерикиб қолмайсиз (Ирина зерикиб кетасиз демоқчи эди). Бугунги суҳбатимиз ўртамиздаги ҳар қандай тушунмовчиликка чек қўйганини амалда исбот қилинг. Сизга содиқ И.»

Литвинов фрак кийиб, оқ галстук боғлади-да, Иринанинг ҳузурига йўл олди. «Буларнинг аҳамияти йўқ, — йўл-йўлакай хаёлида қайтариб борарди у, — уларни бир кўрсам кўрибман... нега кўрмаслигим керак экан? Ахир бу қизиқ-ку». Бир неча кун илгари бу одамлар унда бошқача туйғу уйғотган эдилар: улардан жаҳли чиққан эди.

У шляпасини бостириб кийиб, зўрма-зўраки жилмайганича, тез-тез одимлаб борарди. Вебернинг қаҳвахонаси ташқарисида ўтирган Бамбаевнинг Литвиновга кўзи тушиб, узоқдан уни Ворошилов билан Пишчалкинга кўрсатиб, ҳаяжон билан қичқирди: «Анави одамни кўряпсизларми? У тош! У қоя! У гранит!!!»

XV

Литвинов Иринаникида талай меҳмоннинг устидан чиқди. Бурчакда, қарта ўйналадиган стол ёнида ўша сайилда учраган уч генерал ўтирарди: семиз, сержаҳил, юмшоқ генераллар. Улар қартада ким аҳмоққа ўйнашаётганди. Уларнинг бу ўйинни қандай жиддийлик би-

лан ўйнашларини таърифлашга тил ожизлик қилади. Қарта тарқатишларини, пора олишларини, чиллин, ғиш-тишга юришларини кўрсангиз эди... чинакам давлат арбоблари-я! Ўйин чоғида айтиладиган одатдаги топишмоқ, ҳазилларни различинец, аух bourgeois¹ларга қўйиб бериб, жаноб генералларнинг ўзлари фақат зарур сўзларнигина айтишарди. Бироқ семиз генерал қарта сузиш оралиғида шахт билан: “Ce satané as de pique!”²деб юборди. Литвинов хонимлар орасидан ўша сайлда қатнашган аёлларни таниди; лекин меҳмонлар орасида бошқа, ҳали у танимайдиган аёллар ҳам бор эди. Ўша аёллардан биттаси ҳаддан ташқари қари эди, гўё ҳозир тўкилиб кетадими, дейсиз. Кампир тўқ-кўкиштоб елкаларини кўз-кўз қилиб, оғзини елпиғич билан бекитиб ҳадеб Ратмировга нурсиз кўзларини сузарди. Ратмиров ҳам унинг кўнглини овлашга ҳаракат қиларди. Уни юқори табақа аҳли императрица Екатерианинг сўнги фрейлинаси-канизаги деб ҳурмат қилишарди. Дерезанинг тағида подачи қиз удумида кийинган «арилар маликаси» бўлмиш графиня Ш. йигитлар қуршовида ўтирипти. Улар орасида димоғдор, бош суяги мутлақо япасқи, башарасида Бухоро амири ёхуд Рим Гелиогабалга ярашиқли бағритош-ваҳшиёна ифода акс этган машҳур бой ва гўзал йигит Фиников айниқса ажралиб турибди. Қисқа Lise исми билан танилган бошқа бир аёл (бу ҳам графиня) малла сочлари узун, рангпар «спирит» билан суҳбатлашяпти. Унинг ёнида яна бир рангпар, сочлари узун бир жаноб илжайиб турибди. Бу жаноб ҳам спиритизмга ишонар, бунинг устига десангиз, пайғамбарлик ҳам қилар, Апокалипсис ва Талмуд³га қараб турли қизиқ ҳодисаларни олдиндан айтиб бера оларди; башорат қилган ҳодисаларининг биронтаси ҳам содир бўлмас,— у эса хижолат тортарди-ю шунга қарамай, башорат қилишини қўймасди. Фортепьянонинг ёнида Потугиннинг жигибийронини чиқарган ўша туғма талант ўтирарди. У паришонхотир қўллари билан аккордларни олар, d'une main distraite ва атрофга беларволик билан қараб қўярди. Ирина диванда князь Коко билан Х. хоним ўртасида ўтирарди. Х. хоним бир вақтлар гўзал ва Россиядаги энг ақлли аёллардан бири ҳисобла-

¹ Буржуа [франц.].

² Бу лаънати қарға туз [франц.].

³ Апокалипсис — христианларнинг муқаддас китоби.

Талмуд — яҳудийларнинг дин, маишат, ҳуқуқ йўллари ва шу каби-ларни ўргатувчи муқаддас китоби [Таврот].

парди. Энди қариб, сўлиб, шоптолиқоқининг ўзгинаси бўлиб қолган. Ирина Литвиновни кўриб қип-қизариб кетди ва ўрнидан турди, ёнига келганида унинг қўлини қаттиқ қисиб қўйди. Устида билинар-билимас заррин гуллари бор қора крепдан кўйлак, елкалари сутдай оппоқ, бир лаҳза қизиллик юрган рангпар чехрасида гўзаллик, латофат барқ уриб турар, айни чоғда нафақат латофат, балки сузик кўзларида, титраб турган лаб ва бурун карраклари теграсида пинҳоний бир қувонч жилва қиларди...

Ратмиров Литвиновнинг ёнига келди, одатдагидек хазил-ҳузул қилмай, шунчаки сўрашди, уни икки-уч хонимга таништирган бўлди: кекса кампирга, арилар маликаси ва графиня Лизага... Аёллар Литвиновни анча хуш қабул қилдилар. Литвинов уларнинг давраларига мансуб эмасди... бироқ истараси иссиққина, ёқимтойгина ёш йигит бўлгани учун уларнинг эътиборларига молик бўлди. Аммо уларнинг эътиборлари Литвиновни ортиқча қизиқтирмади. У киборлар орасида юришдан чиқиб қолган ва бу одамлар орасида ўзини поқулай ҳис этмоқда эди. Бунинг устига-устак бақалоқ генерал ундан кўзини узмасди. Литвиновнинг назарида бақадай тикилиб қолган генерал унга: «Ҳа, қушча, шаккок йигитча, ахир ҳузуримизга ўрмалаб келибсан-да, бизга кўлингни чўзмоқчи бўлибсан-да», деётгандек бўларди. Буни пайқаган Ирина унга ёрдамга келди. Жувон шундай усталик билан йўл тутдики, натижада Литвинов унинг орқароғида, эшикка яқин бурчакда бўлиб қолди. Ирина ҳар гал у билан гаплашганда орқасига бир оз ўгирилишга мажбур эди. Шунда Литвинов унинг хиёл эгилган бўйинини жон деб томоша қилиб, сочларининг бўйини димоғида ҳис этарди. Ирининг чехрасида чуқур ва сокин миннатдорчилик ифодаси тинмай барқ уриб турарди. Бу табассум, бу қарашлар худди шундай миннатдорчилик ифодасини акс этдираётганига Литвинов сира шубҳа қилмасди, чунки ўзининг вужуди ҳам шу туйғу билан маст эди. Бу, туйғу бир томондан юрагига қувонч бахш этса, бир томондан ғулув ҳам солмоқда эди. Кейин, назарида, Ирина унга нуқул: «Хўш? Қалай?» деб савол бераётгандай бўларди. Айниқса бу ерда hozir бўлганлардан бироқтаси бир бемаъни гап қилиб қўйганида Ирина унга шундай саволли назар солаётгандай бўлаверарди. Бундай бемаъни гаплар эса кеча давомида жуда кўп булди. Бир гал эса Ирина ўзини тутолмай, қаттиқ кулиб ҳам юборди.

Жуда иримчи, фавқулодда парсаларни яхши кўради-ган хоним — графиня Лиза малласоч спирт йигит билан Юм, айланадиган столлар, ўзи чалшар гармоникалар ва шунга ўхшаш парсалар ҳақида тўйиб гаплашиб бўлгач, Литвиновдан, магнитизм таъсир қиладиган ҳайвонлар ҳам бўладими, деб сўраб қолди.

— Аммо-лекин бундай ҳайвон ҳар қалай бўлса керак,— дея узоқдан гапга аралашди князь Коко.— Сиз Мильвановскийни танийсиз-а? Уни менинг олдимда ухлатиб қўйишди, у ҳатто хуррак ҳам оғди, ўлай агар!

— Сиз жуда бағритош одамсиз, mon prince¹, мен ҳақиқий ҳайвонларни назарда тутяпман, je parle des bêtes².

— Mais moi aussi, madame, je parle d'une bête³...

— Ҳақиқийлари ҳам бор,— гапга аралашди спирт,— масалаи қисқичбақалар. Қисқичбақалар жуда асабий бўлишади, осонгина каталепсия⁴га тушишади.

Буни эшитиб графиня ҳайрон бўлиб қолди.

— Қисқичбақалар-а? Наҳотки? Вуй, бу жуда қизиқ-ку! Мен бу манзарани жон деб томоша қилган бўлардим. Мсьё Лужин, — деб қўшиб қўйди хоним башараси ва кўйлагининг ёқаси худди янги қўғирчоқларникидек қотиб турган йигитчага мурожаат қилиб. (Йигит ёқаси ва башарасига Ниагара ва Нубия Нили сувидан пуркаб олган бўлиб, хотираси суст, саёҳати давомида кўрганларининг биронтаси эсида турмас, аммо рус қочирқиқлари ва сўз ўйинларини яхши кўрар эди...)— Мсьё Лужин, сиздан илтимос, бизга қисқичбақа топиб беринг.

Мсьё Лужин тиржайди.

— Тиригиними ё ўлиб-тирилиб бўлса ҳамми?

Графиня уни тушунмади.

— Mais oui, қисқичбақа,— деб қайтарди у,— une écrevisse⁵.

— Яъни қандай қилиб? Қисқичбақа? Қисқичбақа дедингизми?— жиддий туриб гапга аралашди графиня: Ш. Мсьё Вердиеннинг зиёфатда йўқлиги унга алам қилиб турган эди. Графиня Ирнининг шундай ажойиб

¹ Князь [франц.].

² Мен ҳайвонларни айтяпман [франц.].

³ Аммо мен ҳам, хоним, бир ҳайвон ҳақида гапиряпман. [франц.].

⁴ Каталепсия — гавда ёки аъзонинг ихтиёрий ҳаракатларини бажара олмай қотиб қолиши.

⁵ Ҳа-да, қисқичбақани [франц.].

французни таклиф этмаганини тушунолмайд гаранг эди. Кўпдан бери ҳеч нарсани тушунмайдиган, энди эса қулоқлари ҳам том бита бошлаган кампиршо бошини сарак-сарак қилиб қўя қолди.

— Oui, oui, vous allez voir¹. Мсье Лужин, марҳамат...

Сайёҳ йнгит таъзим қилиб ташқарига чиқиб кетди ва орадан сал вақт ўтмай қайтиб кирди. Йнгитнинг кетидан жилмайганича кириб келаётган кельнернинг қўлидаги тақсимчада катта қора қисқичбақа бор эди.

— Voici, madame, — дея хитоб қилди Лужин, — мана энди қисқичбақа операциясига киришса бўлади. Ҳа, ҳа, ҳа! (Руслар ўз қочириқларига биринчи бўлиб ўзлари куладилар.)

— Хе, ҳе, ҳе! — жопажон юртининг жамики маҳсулотларининг ҳимоячиси ва садоқатли ватанпарвар сифатида князь Қоко биринчи бўлиб такаббурона кулиб қўйди.

(Ўқувчимизнинг ҳайрон ва дарғазаб бўлмаслигини сўраймиз: Александр театри партериди ўтириб, муҳит ва атрофидагилар таъсирида бундан ҳам бемаъни ҳазилга чапак чалмаганман, деб ким сўз бера олади?)

— Merci, merci, — деди графня. — Allons, allons monsieur Fox, montrez nous ça².

Кельнер тақсимчани юмалоқ столчага олиб келиб қўйди. Меҳмонлар орасида енгил жонланиш пайдо бўлди. Бир неча киши ўша томонга қараб, бўйинини чўзди. Фақат қарта ўйналаётган стол атрофидаги генералларгина қизгин, тантанавор ҳолатларини ўзгартирмадилар. Спирит сочларини тўзғитиб, қовоғини уйди-да, столчага яқинлашиб, қўлларини ҳавода ўйната бошлади. Қисқичбақа ҳурпайиб орқага чекина бошлади ва қисқиччларини кўтарди. Спирит бояги ҳаракатларини қайтариб, қўл ҳаракатларини тезлаштирди: қисқичбақа ҳамон ҳурпайишини қўймасди.

— Mais que doit elle donc faire?³ — деб сўради графиня.

— Elle doâ rester immobile et se dresser sur sa quiou⁴, — деди тилида америкача акцент кучли булган ж. Фокс, ҳамон тақсимча устида жон-жаҳди билан қўлларини силкитар экан. Бироқ қисқичбақага магнитизм таъсир қилмас, у ҳамон қимирлашда давом этарди. Спирит бугун

¹ Ҳа, ҳа, мана ҳозир кўрасиз [франц.]

² Мана, хоним [франц.]

³ Раҳмат, раҳмат. Қани, қани, жаноб Фокс, бир кўрайликчи [франц.]

⁴ У нима қилиши керак [франц.]

⁵ У ҳаракатдан тўхтаб, думида туриши керак [франц.]

унчалик кайфим чоғ эмас, деб баҳона қилди-да, столчадан нари кетди. Графиня, ҳатто мсьё Юм билан ҳам шунга ўхшаш воқеалар содир бўлган, деб уни юпатишга тутинди... Князь Коко ҳам унинг гапини маъқуллади. Апокалипсис ва Талмуд билимдони ҳам секин стол ёнига яқинлашди ва қўллари билан қисқичбақага қараб тез-тез ва қаттиқ ҳаракат қилиб бахтини синаб кўрмоқчи бўлди, бироқ у ҳам бирон натижа чиқара олмади. Қисқичбақа улар кўтгандай ҳаракат қилишдан тўхтамади. Шундан сўнг кельнерни чақириб, қисқичбақани олиб чиқиб кетишни буюришди. Кельнер тиржайганича кириб, қисқичбақани олиб чиқиб кетди, аммо эшикдан чиқиши билан унинг пиқиллаб кулиб юборгани эшитилди... Кейин ошхонада ҳам über diese Russen¹ роса кулишди. Қисқичбақа устидан тажриба олиб борилаётганда авж пардаларини олаётган «туғма» талант эгаси қисқичбақага қандай таъсир қилишини билмай, ўзининг доим чалиб юрадиган вальсини чалиб берди ва кўпчиликнинг мақтовига сазовор бўлди. Мусобақага қизиқиб кетган қиёси йўқ олифта граф Х. Офенбахдан ўғирланган «ўз» шансонеткасини ижро этиб берди. Унинг „Quel oeuf? quel boeuf?“² деган уйноқи нақорати бу ерда ҳозир бўлган барча аёллари бошларини сарак-сарак қилишга мажбур этди. Улардан бири ҳатто оҳ уриб: „Charmant! charmant“³ деганда, бошқалари ҳам унинг оғзидан чиққан бу гапни илб кетишди. Ирина Литвинов билан кўз уриштириб олди, унинг лаблари учуда яна яширин, истеҳзоли ифода акс этиб ўтди... Дворянлар вакили ва ўшалар манфаатининг ҳимоячиси бўлмиш князь Коко ўша спирит олдида ўз дунёқарашини тўкиб солмоқчи бўлиб, Россияда хусусий мулкчилик ларзага келган деган машҳур пборасини ишлатганида ва бунинг устига-устак демократларни сўкишга тушиб кетганида Иринанинг лабларидаги истеҳзо кучайиб, ҳатто ғазабга айланди. Спиритнинг вужудидаги америкалик қони жунбушга келди ва у баҳслаша кетди. Князь гапларига далиллар келтириш ўрнига овози борича қичқириб, c'est absurde! cela n'a pas la sens commun!⁴ дея такрорлайверди. Бой Фиников гаплари кимга қаратилиши кераклигини ўйлаб ҳам ўтирмай, ўзидан-ўзи тўн-

1 Бу ғалати руслардан (нем.)

2 Қанақа тухум? Қанақа ҳўкиз? (Франц.)

3 Қойил! Қойил! (Франц.)

4 Бўлмаган гап! Бу гапда мантиқ йўқ! (Франц.)

ғиллай бошлади. Талмудчи чинқирнишга тутинди, графиня Ш. ҳам безгак тутгандай қалтирай бошлади... Қисқаси, худди Губаревникидагидай, боши-кетини тушуниб бўлмайдиган бақириқ-чақириқ бошланиб кетди. Фақат фарқи шундаки, бу ерда пиво билан тамаки тутини йўқ эди, одамларнинг устларидаги кийимлари ҳам дурустроқ эди. Ратмиров уларни тинчителишга уриниб кўрди (генераллар ўзларининг норози экаликларини билдирдилар, Бориснинг: „Encore cette satanée politique!“¹ деган хитоби эшитилди), бироқ унинг бу ҳаракати самарасиз бўлди. Секин таъсирли қилиб гапирадиган меҳмонлардан бири le résumé de la question en peu de mots² тушунтиришга уриниб кўрган эди, унинг ҳаракати ҳам бесамар бўлди. Чунки у ҳам тутила-тутила бир гапни чайналаверишидан, бировнинг даъвосини эшитиб, ўшанга яраша эътироз билдирилмаслигидан, кейин la question³ нимадалигини ўзи ҳам етарлича тушуниб етолмаслигидан мағлубиятга учраши турган гап эди. Яна бунинг устига Ирина зимдан тортишаётганларни бир-бирга баттар гиж-гижлатиб, дам-бадам Литвиновга қараб, имлаб ҳам қўярди... Литвинов эса маҳлиё бўлиб, ҳеч нарсани эшитмай, фақат унга қараб бу сеҳрли кўзларнинг яна бир чарақлашини, оппоқ, мулойим, дарғазаб, гўзал чеҳранинг ўзига ўгирилишини кутиб ўтирарди, холос... Охири шу билан тугадик, аёллар тўполон қилиб, мунозарани тўхтатишни талаб қилиб туриб олишди... Ратмиров ҳаваскор санъаткордан яна ўз шансонеткасини чалиб беришини илтимос қилди, «туғма талант» яна ўз вальсини ижро этишга тушди...

Литвинов ярим тунгача қолди ва ҳаммадан кейин кетди. Қизиқарли ҳангомалардан андаккина бўлса ҳам қоча-қоча, жуда кўп нарсалар ҳақида гаплашишди. Генераллар ўзларининг улуғвор ўйинларини тугаллаб, виқор билан келиб уларнинг суҳбатларига қўшилдилар. Бу давлат кишиларининг таъсирлари дарров билиндиқўйди. Гап Парижнинг чала оқсуяклардан чиққан машҳур кишиларига бориб тақалди, бу одамларнинг номларию талантлари кўпчиликларига озми-кўпми маълум эди. Улар Сардунинг сўнгги пьесаси, Лбунинг романи, Паттнинг «Травиата»да ўйнаши ҳақида суҳбатлашишди. Аллаким, «котиб» ўйнай қолайлик, деб таклиф қилди: **au secrétaire.** Аммо бу маъқул тушмади.

¹ Яна уша лаънати сиёсат! [Франц.]

² Масаланинг моҳиятини лунда қилиб [Франц.].

³ Масаланинг моҳияти [Франц.].

Жавоблари қўпол, хато чиқаверди. Бақалоқ генерал бир куни: „Qu'est ce que l'amour?“¹ деган саволга: „Une collique remontée au coeur“², деб жавоб берганини ҳикоя қилиб берди ва биринчи бўлиб ўзи қалдираб кула бошлади. Кампиршо елпиғичи билан унинг қўлига тарс этиб туширди; кескин ҳаракат қилганидан, пешонасидаги упа-эликнинг бир нарчаси кўчиб тушди. Тарашадек қурган жиккак одам славян князликлари ва Дунай ортида православ динини ташвиқот қилиш зарурлиги ҳақида гап очиб кўрди-ю, гапни маъқуллайдиганлар топилмагач, тўнғиллаганича овозини ўчириб қўя қолди. Суҳбат давомида айниқса Юм тўғрисида кўп гаплашилди. Ҳатто «қовоғарилар маликаси» ҳам суҳбатга аралашиб, уни аллақандай қўллар тимирскилаганини ўз кўзи билан кўрганини, ўша тимирскилаётган қўлнинг бармоқларидан бирига ўз узугини тақиб қўйганини ҳам гапириб берди. Ирина чиндан ҳам тантана килмоқда эди: борди-ю Литвинов атрофида гапириляётган гапларга жиддийроқ эътибор берганида ҳам, бу узук-юлуқ, қовушиқсиз ва қуруқ сафсатадан биронта самимий сўз, фойдали фикр, бирорта янги далил олмаган бўлар эди. Уларнинг бу ҳайқирӣқ, ундовларида астойдил қизиқсинишу иштиёқнинг ўзи йўқ эди. Бир нарсани қоралаганларида ҳам заррача куюниш сезилмасди. Фақат баъзи-баъзида соҳта гражданча норозиликларида, соҳта бефарқликларида, йиғламсираб, кўрадиган зиёнлари ва келажак авлод унутмаслиги лозим бўлган бир қанча исмларни тилга олганларидагина тишлари ғичирлаб кетарди уларнинг... Шунча эски, туски, ахлат орасида бир томчи тоза сув бўлса-я! Ҳаммаси эски, кераксиз гаплар, бу одамларнинг бошлари, қалбларини нақадар кераксиз, бўлмағур нарсалар қамраб олган-а! Қошки эди уларнинг ўй-хаёлларини бу бўлмағур, кераксиз нарсалар фақат шу кечагина банд қилса! Бу ўй-хаёл, бўлмағур нарсалар уларнинг бош ва юракларини зиёфатдагина эмас, кечасиру кундузи, уйда ҳам, кўчада ҳам; юрганда ҳам, турганда ҳам — кўзларини очганларидан то юмгунларига қадар банд этар эди. Шу қадар ҳам жоҳиллик бўладими-я! Инсон нима билан тирик, уни нималар безаб туради, наҳотки шуларнинг ҳаммасини улар тушунишга қодир бўлмасалар-а!

Ирина Литвинов билан хайрлаша туриб унинг қўлини қаттиқ қисиб қўйди ва тантанавор шивирлади: «Қа-

¹ Муҳаббат нима? [Франц.]

² Юракда турган санчиқ [Франц.]

лай? Хурсандмисиз? Яхшилаб кўрволдингизми? Дуруст бўлдими?» Литвинов унга чурқ этиб жавоб қилмади, индамай таъзим қилиб қўя қолди.

Эри билан ёлғиз қолганидан кейин, Ирина индамай ётоғига кириб кетаётган эди... Эри уни тўхтатиб қолди.

— Je vous ai beaucoup admirée ce soir, madame¹, — деди эри каминга суяниб папирос чекиб турар экан, — vous êtes parfaitement moquée de vous tous².

— Pas plus cette fois-ci que les autres³, — деди бамай-лихотирлик билан Ирина.

— Бу гапингизни нима деб тушунишим керак? — деб сўради Ратмиров.

— Қандай истасангиз шундай.

— Ҳм. C'est clair⁴. — Ратмиров аста, эҳтиёткорлик билан жимжилоғининг узун тирноғи билан папиросининг учигаги кулини туширди. — Ҳа, айтгандай! Сизнинг янги танишингиз — исми нима ҳам эди?.. жаноб Литвинов, — анча ақлли одам деб танилган шекилли.

Литвиновнинг исмини эшитиши билан Ирина ярқ этиб кетига ўгирилди.

— Ҳўш, нима демоқчисиз?

Генерал истехзоли жилмайди.

— Сира гапирмайди... Обрўсини кетказиб қўйишдан кўрқадими дейман.

Ирина ҳам мийғида кулиб қўйди, бироқ унинг бу кулиши эриникидан фарқ қиларди.

— Баъзиларга ўхшаб гапиргандан кўра... сукут сақлаган маъқул бўлса керак.

— Attrapé!⁵ — деди Ратмиров ўзини босган бўлиб. — Ҳазилни қўя туринг. Унинг юз кўриниши жуда диққатга молик. Яъни... ҳамма нарсага диққат билан қарайди... умуман қад-қомати... Ҳа. — Генерал галстугини тўғрилаб қўйди ва бошини орқага ташлаб, ўз мўйлабларини кўздан кечирди. — У, ўйлашимча анави бошқа танишингиз, жаноб Потугинга ўхшаган республикачи бўлса керак. Ахир у ҳам индамас донишмандлардан-ку.

Иринанинг қошлари аста чимирилди, мовий кўзлари катта-катта очилиб, лаблари истехзоли қимтилди.

— Валерьян Владимирович, бу гапни нима мақсад-

¹ Бугун кечкурун мени мафтун этиб қўйдингиз, хоним [Франц.].

² Ҳузур, қилиб, устимиздан роса кулиб олдингиз [Франц.].

³ Бу сафар ҳам одатдагидек, холос [Франц.].

⁴ Тушунарли [Франц.].

⁵ Қўлга тушдингми! [Франц.]

да гапирясиз?— деди Ирина алам билан.— Аммо айтиб қўяй, бу бемаъни гап... Биз Россияда эмасмиз, гапингизни ҳеч ким эшитмайди.

Ратмиров аламдан титраб кетди.

— Ирина Павловна, бу ёлғиз мелинг фикримгина эмас,— деди у тўсатдан дўриллаган овозда,— бошқалар ҳам бу баришнинг қарашлари карбонарий¹лариникига ўхшаб кетади дейишяпти.

— Чини билан-а? Ким экан ўша бошқалар?

— Масалан, Борис...

— Ажабо, ўша ҳам ўз фикрини айтадиган бўлиб қолибдимиз?

Ирина совқотиб қунишаётган одамдай елкасини учириб, бармоқлари учи билан силаб қўйди.

— Ўша... ҳа, ўша.. ўша. Ижозатингиз билан айтиб қўяй, Ирина Павловна, жаҳлингиз чиқяптими? Қимнинг жаҳли чиқишини эса ўзингиз яхши биласиз...

— Менинг жаҳлим чиқяптими? Ҳечам-да!

— Билмадим. Балки айтган гапларим нохуш таъсир қилгандир сизга... анави хусусидаги...

Ратмиров тутилиб қолди.

— Анави хусусидаги?— саволомуз қайтарди Ирина.— Қесатманг, тўғриси шартта юзимга айтаверинг. Чарчадим, уйқим келяпти.— Ирина столдаги шамни қўлига олди.— Ким хусусидаги?..

— Ўша жаноб Литвинов хусусида айтапман-да. Назаримда сиз у билан жуда қизиқиб қолганга ўхшайсиз...

Ирина шамдон тутган қўлини баландроқ кўтарди. Шамнинг ёғдуси шундоққина эрининг юзига тушди. Ирина эрининг юзига бир дам диққат билан тикилиб турди-да, хахолаб кулиб юборди.

— Сизга нима бўлди?— деб сўради Ратмиров қовғини уйиб.

Ирина ҳамон куларди.

— Нима бўлди ўзи?— саволини қайтарди Ратмиров ер тепиниб.

Ратмиров ўзини хўрланган, таҳқирлангандай сизди, айни чоғда ўзини шундай эркин ва дадил тутаётган бу аёлнинг малоҳати олдида беихтиёр лол эди... Ирина уни қийнамоқда эди. Унинг барча кўрки, латофати, ҳатто тимқора, оғир мис шамдонни тутиб турган ингичка бармоқлари тирноғининг нимпушти рангда ялтиллаб туриши ҳам диққатидан четда қолмади... Бундан юраги-

¹ Карбонарий — XIX аср бошларида Италияда яширин революцион ташкилотнинг аъзоси.

даги алам баттар қайнаб кетди. Ирина эса ҳамон хахолаб куларди.

— Сиз-а? Сиз рашк қиласизми?— деди у ниҳоят ва бурилиб, хонадан чиқди. «У ҳам рашк қилар экан!»— деган овози эшитилди эшик орқасидан ва яна хахолаб кула бошлади.

Ратмиров хотинининг кетидан қовоғини уйиб қараб қўйди ва қадди-қомати жуда ҳам келишган, дея яна бир бор кўнглидан ўтказаркан, қўлидаги папиросни каминга жаҳил билан босиб учирди-да, узоққа улоқтириб юборди. Ранги қув ўчиб, даҳани титраб кетди, кўзлари маъносиз, ваҳший бир қиёфага кириб, аланг-жалаң қилиб ердан нимадир қидира бошлади... Чехрасида назокатдан асар ҳам қолмаганди. У белорус мужикларини калтаклаётганида шундай қиёфага кирган бўлса ажаб эмас.

Литвинов ўз хонасига қайтиб келгач, стол ёнидаги стулга чўкиб, бошини икки қўли орасига олганча узоқ қимирламай ўтирди. Ниҳоят ўрнидан туриб, яшиқни очди, портфелини олиб, унинг ички чўнтагидан Татьянанинг суратини чиқарди. Фотосуратда қаримсиқроқ қилиб олинган таниш чехра унга мунгли боқиб турар эди. Литвиновнинг қайлиғи великорус қонидан бўлиб, сочлари оч-қўнғирранг, ўзи бир оз тўладан келган, юз тузилиши хиёл дағалроқ эди. Аммо унинг ақлли, қўйкўз нигоҳларида ҳамиша сахийлик ва мулойимлик акс этиб турарди. Оппоқ, нозик пешонасида эса ҳамиша қуёш нури порлаб тургандек эди. Литвинов суратдан кўзларини анчагача узолмади, кейин у суратни аста нарига суриб қўйди-да, яна иккала қўли билан бошини чангаллаб олди. «Ҳаммаси тамом бўлди!— дея шивирлади у ниҳоят... — Ирина! Ирина!»

У ҳозир, худди шу дақиқанинг ўзида Иринани бир умрга ва телбаларча севиб қолганини, унга ўша Кўҳна қисрда дуч келганидан бери ошиқ бўлиб қолганини, йўқ, уни ҳеч қачон севишдан тўхтамаганини тушунди. Борди-ю унга бундан бир неча соат илгари, сен Иринани жони-дилигдан севиб қолгансан, дейишганида борми, роса ҳайратга тушган, бунга асло ишонмаган, хахолаб кулган бўлар эди.

— Аммо Таня-чи, Таня, ё тангрим, Таня-чи, Таня!— дея афсус билан бошини чайқади у. Аммо, мотам либосига ўхшаш қора либосдаги Ирина тимсоли кўз олдида намоён бўлиб, мармардек оппоқ чехрасида сокин голиблик ифодаси акс этиб туриб олди.

XVI

Литвинов кечаси билан ухламади, ечинмади ҳам. Кўнгли ниҳоятда ғаш эди. Ҳалол ва адолатли одам бўлгани учун ҳам бурчининг муқаддаслигини яхши тушунар, ўзи олдида, кўнгли бўшлиги ва қилмиши олдида айёрлик қилишни уят деб биларди. Аввалига роса боши гангиб қолди: у анчагача ҳали ўзи ҳам аниқ идрок этиб, фарқ қилиб улгурмаган туйғунинг оғир тазйиқидан қутулолмади. Кейин келажаги, деярли қўлга киритган келажаги яна туман ичида қолгандек, унинг уйи, мустаҳкам, янгигина бино қилинган уйи қўққисдан ларзага келгандек бўлиб, юраги орқасига тортиб кетди... Литвинов ўзини шафқатсизлик билан койини бошлади-ю, яна шайтонга ҳайф берди. «Бу қанақа иродасизлик бўлди?— деб кўнглидан ўтказди у.— Ҳозир писанданинг вақти эмас. Ҳозир ҳаракат қилиш керак. Таня менинг қайлигим, у менинг муҳаббатимга, виждонимга ишонди, биз бир-биримиз билан бир умрга қовушганимиз ва ажралиб кетишимиз сира ҳам мумкин эмас». Литвинов Татьянанинг барча фазилатлари кўз олдида келтирди, уларни хаёлида санаб, бир-бир дил кўзгусидан ўтказди. Хаёлан уни эркалаб, ардоқлашга ҳаракат қилиб кўрди. «Фақат бир йўл қолди энди,— деб ўйлай бошлади яна,— бу ҳам бўлса, Татьянанинг келишини кутиб ўтирмай, зудлик билан унинг иқболига югуриш керак. Таня билан қийналаманми, азоб чекамани, бунинг аҳамияти йўқ, ҳозир бунинг устида бош қотириб ўтирадиган вақт эмас. Уласанми, қоласанми, бурчингни адо этишинг керак.— Аммо уни алдашга асло ҳақинг йўқ,— дея шивирлади унга иккинчи овоз,— туйғунда юз берган ўзгаришни яширишга ҳақинг йўқ. Балки бошқа аёлни яхши кўриб қолганингни эшитса, сенга турмушга чиқишни истамас?— Йўқ, йўқ! Бўлмаган гап!— дея ўзига-ўзи эътироз билдирди Литвинов.— Буларнинг ҳаммаси сафсата, шармандали маккорлик, сохта виждонлилик. Мен унга берган сўзимнинг устидан чиқишим керак, вассалом. Жуда соз... Унда наригиси билан қайтиб учрашмай, зудлик билан бу ердан жўнаб кетганим маъқул...»

Шуларни хаёлидан ўтказар экан, Литвиновнинг юраги шиф этиб кетди, совқотиб, вужуди музлади: аъзойи баданида титроқ туриб, тишлари такиллаб кетди. Худди безгак тутаётгандай керишиб, эснаб қўйди. Сўнги қарори устида ортиқ ўйламагани ҳолда, уни иложи борича хаёлидан нари суришга уриниб, қандай қилиб

яна... ҳа, яна ўша таг-туғи билан ўзига бегона ва кўнгилсиз жамиятга мансуб бўлган тарбияси бузуқ, тантиқ аёлни яхши кўриб қолганига ҳайрат-ла ажаблана бошлади. У ўзидан-ўзи: шошма, сен уни чиндан яхши кўриб қолдингми, деб сўраб кўрмоқчи ҳам бўлди-ю, кейин қўл силтаб кўя қолди. У ўша ажабланиб, ҳайратга тушиб турган палланинг ўзидаёқ худди суюқ бир туман, исли-уфорли ҳарир парда ортидан чиқиб келаётгандек, кўз олдида жозибали малакнинг қиёфаси намён бўлиб, нурли киприклари аста кўтарилиб, жоду кўзларининг сеҳри қоқ юрагига санчилди. Бу малакнинг овозлари қулоқларида жон олгудек ширин жаранглаб, мрамр каби ялтиллаган елкалари софлик ва илиқлик нафасини уфуриб тураверди...

Эрталабга бориб Литвинов қатъий бир қарорга келди. У шу кунидеъ Татъянанинг истиқболига жўнашга, жўнашдан олдин эса Ирина билан сўнгги марта учрашишга, бўлак иложини топмаса, бор ҳақиқатни айтиб, у билан бир умрга видолашишга аҳд қилди.

Литвинов нарсаларини тартибга келтириб, ҳаммасини жойлади, соат ўн икки бўлишини кутиб, кейин Иринанинг олдига жўнади. Аммо Иринанинг нимқоронғи қилиб қўйилган деразаларига кўзи тушиши билан юрагини бирдан ваҳима босди... меҳмонхона остонасини босиб, ичкарига киришга журъати етмади. Лихтенталь хиёбонидан бир неча марта уёқдан-буёққа бориб келди. «Жаноб Литвиновга саломлар бўлсин!»— деган масхараомуз овоз эшитилди юмшоқ ғилдираб кетаётган соябон аравадан. Литвинов бошини кўтариб қараган эди, кўзи машҳур спортчи ва инглиз отлари билан араваларини жонидан ортиқ яхши кўрадиган князь М.нинг ёнида ўтирган генерал Ратмировга тушди. Аравани князь ҳайдаб борар, генерал эса бошидаги шляпасини баланд кўтариб, Литвиновга қараб тиржайиб келарди. Литвинов унга таъзим бажо келтирди ва ўша дақиқанинг ўзидаёқ юрагининг амри билан Иринаникига қараб югурди.

Ирина уйда эди. Литвинов келганини хабар қилишларини сўради. Литвиновни ўша заҳоти қабул қилишди. Литвинов кириб борганида, Ирина хонанинг ўртасида турарди. Устида енглари кенг, очиқ эрталабки блуза, чеҳраси кечагидай рангсиз, аммо кечагидай соғлом эмас, ҳорғин кўринарди. Меҳмонини ҳорғин жилмайиб кутиб олиши ҳам унинг носоғлигидан далолат берарди.

Ирина қўлини Литвиновга узатиб, унга меҳр билан, аммо паришонҳол қараб қўйди.

— Қелганингиз учун миннатдорман,— деди у Литвиновга сўник овозда ва аста диванга ўтирди.— Бугун мазам йўқроқ, кечаси яхши ухлаёлмадим. Кечаги базм ҳақида фикрингиз қалай? Мен ҳақ эканманми?

Литвинов ўтирди.

— Ирина Павловна, мен сизнинг ҳузурингизга,— дея гап бошлади у...

Ирина зумда қаддини ростлаб, у томон ўгирилди, кўзлари Литвиновга қаттиқ қадалди.

— Сизга нима бўлди?— деб сўради шиддат билан.— Рангингизда ранг қолмабди, бетоб кўринасиз. Сизга нима бўлди?

Литвинов хижолат тортди.

— Менгами, Ирина Павловна?

— Бирон кўпгилсиз хабар олдингизми? Бирон бахтсизлик рўй бердимиз? Айтинг, айтинг...

Литвинов ўз навбатида Иринага тикилди.

— Мен ҳеч қанақа кўпгилсиз хабар олганим йўқ, — деди у аранг,— аммо чиндан ҳам бахтсизлик рўй берди, катта бахтсизлик... ана ўша бахтсизлик мени ҳузурингизга етаклаб келди.

— Бахтсизлик? Қандай бахтсизлик?

— Яъни мен сизга айтсам...

Литвинов гапида давом этмоқчи эди... бўлмади. Фақат қўлларини шундай қисдики, бармоқлари қирсиллаб кетди. Ирина олдинга хиёл энгашиганича тошдай қотиб қолди.

— Аҳ! Мен сизни севаман!— бу сўзлар Литвиновнинг қалбидан ингроқ аралаш отилиб чиқди, у шундай дейишга деб қўйиб, кўзларини яшириш учун четга қаради.

— Григорий Михайлович, қандай, сиз...— Ирина ҳам гапини тугаллай олмай, ўтирган креслосининг суянчиғига ташлади ўзини, иккала қўлининг кафти билан юзларини яширди.— Сиз... мени севасиз?

— Ҳа... ҳа... ҳа...— дея такрорлади Литвинов алам билан, борган сари унга тескари қараб.

Хона сув қуйгандай жим бўлиб қолди. Ичкарига кириб қолган капалак дераза билан парда оралиғида қанотларини пириллатиб, жонсарақ учмоқда эди.

Биринчи бўлиб Литвинов гап бошлади.

— Мана, Ирина Павловна,— деди у,— мана мен айтган бояги бахтсизлик... мени беором қилган. Мен

шундай аҳволга тушиб қолишдан, худди Москвадаги вақтимиздагидай яна гирдобга тушиб қолишдан ўзимни эҳтиёт қилишим лозим эди. Афтидан қайтиб кўрмаслигим лозим бўлган бу уқубатларни қисмат яна сиз туфайли қайта бошимга соладиганга ўхшайди... Мен бекорга қаршилиқ кўрсатмаган эдим... қаршилиқ кўрсатишга уриниб кўрдим. Нима қилайки, бошга тушганини кўз кўрар экан. Мен буларнинг ҳаммасини сизга шунинг учун ҳам гапириб ўтирибманки, энди... бу трагикомедияни тезроқ бас қилсак,— деб гапини куйиб-пишиб яқунлади Литвинов номусдан олови чиқиб.

Литвинов яна жим бўлиб қолди. Қапалак ҳамон парда орқасида пириллаб учарди. Ирина ҳамон қўлларини кўзидан олмасди.

— Мабодо янглишмаяпсизми?— деган овози эшитилди Иринанинг оппоқ, қонсиздек бармоқлари орасидан.

— Йўқ, янглишаётганим йўқ,— деди Литвинов аранг, хирилдоқ овоз билан.— Сизни шундай яхши кўраманки, умримда ҳеч қачон ҳеч кимни бундай севган эмасман, сиздан бўлак. Йўқ, мен сизга таъна қилмайман: таъна қилиш бағоят бемаънилик бўларди. Агар сиз мен билан бошқача муносабатда бўлганингизда, шу бахтсизлик содир бўлмасди, деб қайта гапириб ҳам ўтирмайман. Албатта, бунга ёлғиз ўзим айбдорман, мени ўзимга ортиқ даражада ишонишим ҳароб қилди. Ва мен етарли даражада жазоландим, сиз бундай бўлишини асло кутган эмассиз, албатта. Турган гапки, сиз ўзингизни менинг олдимда шунчалик айбдор деб аниқ-ошкора ҳис этмаганингиз... аслида бўлмаган айбингиз учун ўзингизни айбдор ҳис этмаганингиз ва уни юмшатишга ҳаракат қилмаганингиз мен учун хийла бежавотирроқ эканини хаёлингизга келтирмагансиз... аммо энди бўлар иш бўлган. Мен сизга фақат ўз аҳволимни тушунтириб қўймоқчи эдим: айтсангиз-айтмасангиз аҳволим чатоқ... Ҳар қалай иккимизнинг ўртамизда англашилмовчилик бўлмайди, менинг очиқдан-очиқ иқрорим эса, умид қиламанки, сизни бу сўзларимни эшитишда қаттиқ ҳақоратланишдан асрайди.

Литвинов бошини кўтармай гапирарди, борди-ю гапира туриб Иринага қараганида ҳам унинг юзида нима-лар акс этаётганини бари бир кўролмаган бўлар эди, негаки, Ирина ҳамон иккала қўлини юзидан олмай ўтирарди. Аслида эса Иринанинг юзида акс этаётган ифода уни албатта қизиқтирган бўлар эди. Иринанинг қиё-

фасида ҳам қўрқув, ҳам қувонч, ҳам фараҳли ҳорғинлик, ҳам ташвиш аломати акс этмоқда эди. Кўзлари нимёпиқ киприклари остида аранг милтилларди, чўзиқ, оғир нафаси нимочиқ, бамисоли ташна лабларни музлатмоқда эди...

Литвинов бир зум жим қолди, дил розига жавоб кутди... жавоб бўлмади!

— Қаршимда ёлғиз бир йўл қолди,— дея яна ўзи гап бошлади,— кетишим керак. Мен сиз билан хайрлашгани келдим.

Ирина қўлларини аста тиззасига туширди.

— Агар янглишмасам, Григорий Михайлич, — деди у,— ўша... сиз менга айтган аёл, шу ерга келиши керак эди, шундайми? Сиз уни кутаётган эдингиз шекилли?

— Ҳа, аммо мен унга хат ёзиб юбораман... у бироқ ерда йўлда кута туради... Масалан, Гейдельбергда.

— Ҳа! Гейдельбергда денг... Ҳа... у ер дуруст... Аммо унда режаларингиз бузилиб кетмайдими? Лоф қилмаётганингизга аминмисиз, Григорий Михайлич, *et que ce n'est pas une fausse alarme?*¹

Ирина аста, деярли совуққонлик билан, салмоқлаганича четга, дераза томонга қараб гапирмоқда эди. Литвинов унинг сўнгги саволига жавоб бермади.

— Бироқ таҳқир сўзини сиз оғзингизга бекор олдингиз,— дея гапида давом этди Ирина.— Мен ҳақоратланганим йўқ... асло! Агар борди-ю, икковимиздан биримиз айбдор бўлган чоғимизда ҳам, айб сизда эмас. Қарс икки қўлдан чиқади... Сўнгги суҳбатларимизни бир эсланг, шунда айб бир сизда эмаслигига ишонч ҳосил қиласиз.

— Сизнинг олижаноблигингизга ҳеч қачон шубҳа қилган эмасман,— деди аста Литвинов,— аммо мен бир нарсани аниқ билишни истардим: сиз менинг қароримни маъқуллайсизми ё йўқми?

— Кетиш тўғрисидаги қарорингизини?

— Ҳа.

Ирина ҳамон четга қараганича ўтирарди.

— Дафъатан эшитганимда сиз менга шошқалоқлик қилаётгандек бўлиб туюлдингиз... аммо ҳозир мен гапларингизни яхшилаб ўйлаб кўрдим... агар янглишмаётганингизга амин бўлсангиз, унда кетишингиз керак. Шундай қилганингиз маъқул... иккаламиз учун ҳам яхши бўлади.

¹ Бу сохта таҳлика бўлмасин тагин? (Франц.)

Иринанинг овози борган сари пасайиб, гаплари ҳам борган сари салмоқланиб бормоқда эди.

— Кейин, чиндан ҳам генерал Ратмиров пайқаб қолиши мумкин эди,— дея гап бошлаган эди Литвинов...

Ирина ерга қаради, лабларининг учида аллақандай бир маъно ўйнади-ю, ўша заҳоти қотиб қолди.

— Йўқ, сиз мени тушунмадингиз,— дея унинг гапини бўлди Ирина.— Мен эримни ўйлаганим ҳам йўқ. Уни нега ўйлар эканман? У пайқайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Аммо ажралиш иккаламиз учун ҳам керак.

Литвинов полга тушган шляпасини қўлига олди.

«Ҳаммаси тамом бўлди,— деб кўнглидан ўтказди у,— кетиш керак».

— Хўш, энди хайрлашайлик, Ирина Павловна,— деди у дадил овоз билан; худди ўз устидан ўзи ҳукм чиқараётгандай, юраги орқасига тортиб кетди.— Умид қиламанки, мени яхшиликлар билан эслаб юрарсиз... борди-ю яна бирон вақт...

Ирина яна унинг гапини бўлди:

— Шошманг, Григорий Михайлич, мен билан хайрлашишга шошилманг. Бунчалик шошилишнинг кераги йўқ.

Литвиновнинг юраги шиф этиб кетди, айти чоғда бу туйғу унинг юрагида қаттиқ аламга айланди.

— Йўқ, мен қололмайман!— дея хитоб қилди у.— Нимага? Бу азобни давом эттиришнинг нима ҳожати бор?

— Мен билан хайрлашмай тулинг,— деди қайтариб Ирина.— Мен сизни яна бир кўришим лозим... Яна ўша Москвадагидай индамай хайрлашаверамизми? Йўқ, мен бунни истамайман. Майли, ҳозир кетаверинг, аммо олдин сўз беришингиз, мен билан яна бир учрашмасдан туриб кетиб қолмасликка ваъда беришингиз керак.

— Сиз шунга истайсизми?

— Мен шунга талаб қиламан. Агар мен билан хайрлашмай кетиб қолсангиз, сизни ҳеч қачон кечирмайман, эшитяпсизми: ҳеч қачон! Тавба!— деб қўшиб қўйди у ўзига-ўзи гапиргандек.— Сира ҳам ўзимни Баденда юргандек ҳис қилолмаяпман... Нуқул худди Москвада юргандай бўляпман... Бўпти, энди кетаверинг.

Литвинов ўрнидан турди.

— Ирина Павловна,— деди у,— менга қўлингизни беринг.

Ирина бошини сарак-сарак қилди.

— Айтдим-ку, сиз билан хайрлашинини истамайман, деб...

— Мен қўлингизни хайрлашиш учун сўрамаётувдим...

Ирина Литвиновга қўлини узата туриб, бояги иқ-
дорлардан кейин унинг юзига бириинчи марта қаради ва
қўлини дарҳол қайтариб олди.

— Йўқ-йўқ,— дея шивирлади у,— мен сизга қўлим-
ни бермайман. Йўқ... Йўқ. Энди бора қолинг.

Литвинов таъзим қилиб, чиқиб кетди. У Иринанинг
сўнгги дўстона қўл қисишишдан нега қочаётганини ҳа-
ли билмасди... Иринанинг нимадан қўрқаётганини ҳам
билмасди.

Литвинов чиқиб кетди, Ирина эса яна креслога ўти-
риб, яна қўллари билан юзини яширди.

XVII

Литвинов уйига қайтмади: у тоққа чиқиб кетди, у
ерда қалин чакалакзорга кириб, ўзини ерга юз тубан
ташлади, шу кўйи бир соатча ётди. У қийналмади, йиғ-
ламади ҳам. У ўзини қандайдир оғир ҳис қилиб, юраги
муз бўлиб қотмоқда эди. У умри бино бўлиб бундай
ҳолатга тушган эмасди: қалбни, вужудини аламли, ўр-
тантирувчи, чидаб бўлмас танҳолик, бўшлиқ туйғуси
кемирар, теварак-атрофи, бутун борлиқни ҳам шундай
бўм-бўшлик чулғаб олганга ўхшарди назарида... У ҳо-
зир на Ирина, на Татьяна тўғрисида ўйларди. У фақат
бир нарсани ҳис этарди: оғир зарба еди, ҳаёти худди
арқондай болта билан гўё иккига бўлиб ташланди,
аллақандай совуқ, номаълум нарса турткисидан олдин-
га қараб ўмбалоқ ошиб кетяпти. Баъзан эса назарида
ўзини қуюнда қолиб чирпирак бўлаётган, қуюннинг
кўзга кўринмас қанотлари уни тартибсиз савалаётган-
дек туюлади... Аммо у қарориди қаттиқ туриб олди.
Баденда қолиш... бу тўғрида гап ҳам бўлиши мумкин
эмас эди. Хаёлан у аллақачон йўлда: тарақа-туруқ қи-
либ, тутун буруқситиб кетаётган вагонда номаълум ёқ-
ларга елиб кетмоқда эди. Ниҳоят у пича қаддини рост-
лади, бошини дарахтга тираганича қимир этмай туриб
қолди. Кейин беихтиёр баланд қирққулоқ тупидан
битта барғни узиб олиб, нари-бери чайқата бошлади.
Яқинлашиб келаётган қадам товушлари ҳушига келтир-
ди уни: катта-катта қоп орқалаб олган икки кўмирчи
қия йўлка билан ўтиб кетишмоқда эди. «Вақт бўлди!»—
дея шивирлади ўзига-ўзи Литвинов ва у ҳам кўмирчи-

ларнинг кетидан шаҳарга қараб туша бошлади. Темир йўлга бориб, у ердан Татьянанинг холаси Капитолина Марковнага телеграмма жўнатди. Литвинов бу телеграммасида Капитолина Марковнани ўзининг зудлик билан йўлга чиққанидан огоҳ этиб, у билан Гейдельбергдаги Шрадер меҳмонхонасида учрашишни тайин қилди. «Нуқта қўядиган бўлсам, бир йўла қўяман,— деб кўнглидан ўтказди у,— бугунги ишни эртага қўйишнинг ҳожати йўқ». Шундан сўнг Литвинов қиморхонага кириб, бир-икки қиморбознинг афтига бир зум қизиқсиниб тикилиб турди, узоқдан кўзи Биндасовнинг мурдор энсасига, Пишчалкиннинг сип-силлиқ пешонасига тушди, қатор-қатор устунлар тагида бирпас турдида, кейин шошилмай Иринаникига қараб йўл олди. Тўсатдан вужудици қамраб олган иштиёқ таъсирида жўнади унинг ҳузурига. Бу ердан жўнаб кетишга қатъий қарор қилгач, унга берган сўзининг ҳам устидан чиқишни ихтиёр этди. Швейцар унинг меҳмонхонага кирганини пайқамади, зинада ҳам ҳеч кимга дуч келмади, эшикни ҳам тақиллатиб ўтирмай, уни беихтиёр итарди ва ичкарига кирди. Хонада Ирина ўша уч соат бурунги креслода, ўша кўйлак ва ўша ҳолатда ўтирарди... Иринанинг шу уч соат ичида ўрнидан ҳам турмагани, ҳатто жойида қилт ҳам этмагани шундоққина кўриниб турарди. Ирина бошини аста кўтарди, Литвиновни кўриб, бир сесканиб тушди ва креслонинг ён суянциғига ёпишиб олди. «Мени кўрқитиб юбордингиз»,— дея шивирлади у.

Литвинов унга сўзсиз, ҳайрат ичида тикилиб қолган эди. Иринанинг сўник кўзларининг ифодаси лол қолдирган эди уни.

Ирина зўр билан жилмайиб, тўзиган сочларини тўғрилаб қўйди.

— Кечирасиз шу ўтиришимда... ухлаб қолганга ўхшайман.

— Афв этасиз, Ирина Павловна, — дея гап бошлади Литвинов,— эшикни тақиллатмай кириб қолдим... Мен ўша сиз талаб қилган нарсени адо этмоқчи эдим. Нега десангиз, мен бугун жўнаб кетяпман...

— Бугун-а? Ахир сиз менга, аввал хат ёзиб юбораман, деган эдингиз-ку...

— Телеграмма жўнатиб юбордим.

— Ҳа-а! Шошилишга қарор қилибсиз-да. Хўш, қачон кетяпсиз? Яъни, соат нечада?

— Кечқурун соат еттида.

— Ҳа, кечқурун соат еттида денг? Ҳозир мен билан хайрлашгани келдингизми?

— Ҳа, Ирина Павловна, хайрлашгани келдим.

Ирина бир муддат сукут қилди.

— Мен сизга миннатдорчилик билдиришим керак, Григорий Михайлович. Сиз учун бу ерга келиш осон бўлмагандир, ахир.

— Ҳа, Ирина Павловна, осон бўлмади.

— Умуман яшаш оғир, Григорий Михайлович, сиз бу гапга нима дейсиз?

— Ҳар кимга ҳар хил, Ирина Павловна.

Ирина хаёлга чўмгандай, яна бир муддат жим қолди.

— Сиз шу келишингиз билан менга дўст эканлигингизни исбот этдингиз,— деди у ниҳоят.— Раҳмат. Умуман мен сизнинг энди тезлик билан ҳаммасига чек қўйиш ҳақидаги фикрингизни тўла маъқуллайман... Нимага десаңгиз, қанча кечиктирилса... нимага десаңгиз... нимага десаңгиз, мен ўша сиз айтган танноз, рибкор аёт бўламан, сиз мени шундай деб баҳолаган эдингиз, шундайми?..

Ирина ирғиб туриб, бошқа креслога ўтиб ўтирди, қўлларини стол қирғоғида қовуштирганича, даҳанини қўлига қўйиб, унга тикилди...

— Чунки мен сизни яхши кўраман...— дея шивирлади у бир-бирига чирмашган бармоқларини қаттиқ қисиб.

Литвинов худди кўкрагига биров мушт тушургандай гандираклаб кетди.

Ирина алам билан ўз навбатида ундан юзини яширмақчи бўлгандай тескари қаради, бошини столга қўйди.

— Ҳа, мен сизни яхши кўраман... яхши кўраман сизни... буни ўзингиз ҳам биласиз.

— Мен-а? Буни биламанми?— дея қайтарди Литвинов.— Мен-а?

— Мана энди, ўзингиз ҳам кўриб турибсиз,— дея гапида давом этди Ирина,— энди чиндан ҳам кетмасангиз бўлмайди, энди ортиқ орқага суришнинг ҳожати йўқ. Бу хавфли, хатарли... Хайр!— деб қўшиб қўйди Ирина шахт билан креслодан турар экан. — Хайр!

Ирина ўз хонаси томон бир неча қадам юрди, кейин қўлини орқасига қилиб, алланимани ахтарди, афтидан у Литвиновни кетидан келяпти деб ўйлаган ва қўлидан ушлаб, уни сўнги бор қисиб қўймоқчи бўлган бўлса керак. Аммо Литвинов ундан анча узоқда, ўша жойида

қозикдай қотиб турарди... Ирина яна бир марта: «Хайр, мени унутинг»,— деди-да, кетига қайрилиб ҳам қарамай, ўз хонасига отилиб кириб кетди.

Литвинов залда ёлғиз қолди ва анчагача ўзига келолмай турди. Бир вақт ўзига келиб, шоша-пиша Ирнанинг хонаси эшигига яқинлашди, икки-уч марта тикиллатиб, Ирнани чақириб кўрди... Эшикни тутқичидан ушлаб, энди очмоқчи бўлиб турган эди... меҳмонхона йўлагидан Ратмировнинг қувноқ овози қулоғига чалинди. -

Литвинов шляпасини кўзларигача бостириб кийиб, йўлакка чиқди. Келишган генерал швейцар хонаси олдида туриб, бузилган немис тилида унга эртага кунбўйига карета буюришни тушунтирмақда эди. Генерал Литвиновни кўриб, шляпасини ғалати қилиб баланд кўтариб, унга «ҳурмати»ни изҳор этди: афтидан Литвиновни масхара қилмоқчи эди бу билан, аммо Литвинов эса ҳозирги воқеадан кейин шундай гаранг эдики, генералнинг ушбу қилиғига эътибор ҳам бериб ўтирмади. Литвинов Ратмировнинг таъзимига номигагина жавоб қилди-да, меҳмонхонадан чиқди, ётоғига қайтиб келиб, аллақачон жойлаб, беркитиб қўйган чамадонининг рўпарасида тўхтади. Унинг боши гир-гир айланар, юраги эса худди дарахт япроғидек титрарди. Энди нима қилиши керак? Шундай бўлади деб хаёлига келтирганмиди?

Ҳа, гарчи ақли бовар қилмаса ҳам, у шундай бўлишини билган эди. Бу воқеа худди чақмоқ чаққандай, уни карахт қилди, бироқ гарчи тан олишга иродасизлик қилаётган бўлса-да, шундай бўлишини олдиндан билган эди. Яна ким билади, балки шундай бўлишини билмагандир. Ҳамма нарса унинг миясида чайқалиб, айқашуйқаш бўлиб кетди. У ҳозир идрок этиш қобилиятини йўқотиб қўйган эди. У ҳозир Москва, ўшанда ҳам бу кўнгилсизлик бошига худди ҳозиргидай ногаҳоний қуюндай бостириб келганини эслади. Унинг нафаси ҳалқумига тикилмоқда эди: қалбини маъюс умидсиз қувонч қамраб олиб, кўксини эзиб, чок-чокидан сўкмоқда. Ҳозир Ирнанинг оғзидан эшитган гапларини унинг оғзидан эшитишни у асло истамасди... аммо эшитса нима бўпти? Эшитган бу гаплари бари бир қарорини ўзгартиришга қодир эмасди. Унинг қарори худди сувга ташланган лангардай мустаҳкам эди. Литвинов гапининг мантиқини йўқотиб қўйди... ҳа, ҳозирча иродаси ўзида, у ҳали ўзини-ўзи худди бегона одамдай четдан туриб

бошқаришга қодир. Литвинов кельнерга телефон қилиб, ҳисоб-китоб қилишни сўради ва кечки омнибусдан ўзига жой қолдиртирди. У атайлаб ўзига ҳамма йўлларни беркитиб ташламоқда эди. «Уёғига нима бўлса бўлди,— деб ўзига-ўзи уқтирди у худди ўтган, ухламай чиққан кечасидагидай. Бу гап унинг ўзига ҳам маъқул тушиб қолди.— Ҳа, уёғига нима бўлса бўлди»,— дея қайта-қайта такрорлади хонанинг у бошидан-бу бошига аста бориб келар экан, фақат Иринанинг бояги гаплари ярқ этиб ёдига тушиб, юрак-бағрини ўт бўлиб ёндира бошлаганида юришдан тўхтаб, беихтиёр кўзини юмар, ҳатто нафас ҳам ололмай қоларди. «Демак, икки маротаба севиб бўлмас экан,— деб ўйларди у,— бошқа ҳаёт вужудингга кириб, жону жаҳонингни эгаллаб олганидан кейин, сен бу оғудан ўла-ўлгунингча қутуллолмайсан, оёқ-қўлингдан боғлаб турган ипларини асло узиб ташлолмайсан! Хўш, бу нимани исботлайди? Бахтними... Бахтли бўлиш мумкинми? Сен, айтайлик, уни яхши кўрасан... у ҳам сени... сени яхши кўради...»

Шу ерга келганда у яна ўзини қўлга олишга мажбур бўлди. Зулматли тун қўйнида қолган сайёҳ олдинда милт этган ёруғни кўриб қолса, йўлдан адашиб кетишдан қўрқиб, кўзини бир зумга ҳам узмай ўша ёруғга қараб юрганидай, Литвинов ҳам ҳозир бутун фикризикрини бир нуқтага, бир мақсадга қаратмоқда эди. Унинг олдида йўлчи юлдуз бўлиб имлаб турган нарс битта эди, у ҳам бўлса Гейдельбергга — қайлиғининг олдига, йўқ, қайлиғининг олдига эмас, у ердаги тайин қилган хонасига етиб олса бас. Уёғига нима бўлишини билмайди, билишни ҳам истамайди... Аммо бир нарсани у аниқ идрок этади: энди орқага қайтмайди. «Уёғига нима бўлса бўлди»,— ўнинчи маротабами шу гапни такрорлади-да, соатга қаради.

Олтидан ўн беш дақиқа ўтибди. Ҳали яна қанча кутиши керак! У яна хонанинг у бошидан-бу бошига бориб кела бошлади. Кун уфққа бош қўйиш тараддудида, дарахтлар ортида осмон шафақ рангга кирган, шафақ нури торгина деразаси орқали унинг ҳам қоронғи уйига кириб, ёритмоқда. Тўсатдан Литвиновнинг назарида орқасида эшик эҳтиёткорлик билан тез очилиб, яна тезда ёпилгандай бўлди... Литвинов орқасига ўгирилиб қаради. Эшик олдида қора мантильяга ўралган аёл турарди.

Мантилья — аёлларнинг елкага ташлаб юрадиган енгсиз калта кийими.

— Ирина!— дея хитоб қилди Литвинов ва ҳайратдан қўлларини ёнига ёзди...

Ирина бошини кўтариб, ўзини унинг кўксига отди.

Орадан икки соат ўтганда, Литвинов ўз хонасида, диванда ўтирарди. Бурчакда оғзи очиқ, бўм-бўш чамадон, стол устида тартибсиз сочилиб ётган нарсалар орасида эса ҳозиргина Татьянадан келган хат ётарди. Татьяна хатида холасининг соғлиғи анча дуруст бўлиб қолгани учун ҳам Дрездендан тезроқ жўнаб кетишга қарор қилганини, агар бирон нарса халақит бериб қолмаса, эртага соат ўн иккиларга Баденга етиб келишини ва Литвинов уларни темир йўлга чиқиб кутиб олади деган умидда экапдикларини маълум қилган эди. Литвинов уларга ҳам ўзи яшаб турган меҳмонхонадан жой олиб қўйган эди.

Литвинов ўша оқшомнинг ўзида Иринага мактуб жўнатди, эртасига эрта билан ундаи жавоб олди. «Эртами-кечми,— деб ёзарди Ирина,— шундай бўлиши муқаррар эди. Мен эса кечаги гапимни яна қайтараман: менинг ҳаёт-мамотим сенинг қўлингда, сен нима десанг — шу. Аммо сенинг эркингни қисишни истамайман, бироқ билиб қўй, агар лозим бўлса, ҳаммасини ташлаб, нариги дунёга десанг ҳам бирга кетаман. Эртага кўришамиз-а? Сенинг Иринанг».

Кейинги жумла ишонч билан йирик-йирик қилиб, орасини очиб ёзилган эди.

XVIII

18 август соат ўн иккиларда темир йўл майдонига тўпланганлар орасида Литвинов ҳам бор эди. У шундан сал олдин Иринани учратиб қолди: Ирина очиқ каретада эри ва яна бир кексароқ жаноб билан ўтирарди. Иринанинг кўзи Литвиновга тушди, шунда Литвинов унинг кўзларида аллақандай нохуш ифода йилт этиб ўтганини сизди, лекин Ирина ўша заҳоти ундан соябони билан яшириниб олди.

Литвиновда кечадан бери ғалати бир ўзгариш содир бўлган: бутун ташқи кўринишида ҳам, ҳаракатларида ҳам, юз ифодасида ҳам. Ўзи ҳам ўзини бутунлай бошқа бир одам деб ҳис этмоқда эди. Ундаги ўзига ишонч ҳам, хотиржамлик ҳам, ҳатто ўз-ўзига ҳурмат ҳам йўқолган. Илгариги кўпгил тинчликдан унда асар ҳам қолмаган. Яқингинадаги жўшқин таассуротлар ҳаммасини босиб кетган. Уларнинг ҳаммасининг ўрнига кучли, ўта тотли,

аммо ёвуз туйғу пайдо бўлган. Номаълум бир меҳмон муқаддасгоҳига кириб, уни эгаллаб олган, худди янги уйга кирган хўжайиндай, индамайгина уни эшлаб олган. Литвинов энди ортиқ уялмай қўйган, қўрқарди-ю, аммо айни чоғда жўшқин бир жасорат ёниб кетарди унда. Ютқизган, мағлуб бўлган одамлар бу қарама-қарши туйғунинг қанақалигини яхши биладилар. Биринчи марта ўғирликка тушган ўғри ҳам бу туйғунинг нималигини яхши биледи. Литвинов эса мағлуб бўлган, енгилганида ҳам кутилмаганда мағлуб бўлган... ва унинг ҳалоллигидан нима ҳам қолганди?

Поезд бир неча дақиқага кечикди. Литвинов юрагидаги қийноқ энди азобли ғуссага айлана бошлади. У бир жойда тиниб-тинчиб туролмас, ранги қув ўчганича одамлар орасида тиқилишиб юрарди. «Ё тангрим,— деб ўйларди у,— яна бир кун туриб беролсам эди...» Ўзининг Таянга қарашию Таянинг унга ташлайдиган биринчи нигоҳи... уни даҳшатга солаётган парса шу эди, шу дақиқани у тезроқ босиб ўта қолсайди... Хўш, ундан кейин-чи? Ундан кейин — бўлганича бўлар!.. У ортиқ ҳеч қанақа қарор қабул қилмай қўйди, энди у ўзи учун ўзи ҳисоб бермасди. Кечаги жумла миясида йилт этиб похушлик уйғотиб ўтди... У Таяни мана қандай кутиб оляпти...

Ниҳоят узун ҳуштак овози эшитилди, кейин борган сари шовқини яқинлашиб келаётган паровикнинг боши кўринди. Оломон ўша томонга шошилди, Литвинов ҳам худди бир айби учун ҳукм этилган одамдай, оломоннинг кетидан эргашди. Вагонларнинг деразасидан чеҳралар, аёлларнинг шляпалари кўзга чалина бошлади, битта деразадан оқ рўмолча ҳилпираб кўринди... Капитолина Марковна рўмолчасини силкитаётган эди... Албатта: Капитолина Марковна Литвиновни кўрди, Литвинов ҳам уни таниди. Поезд тўхтади. Литвинов эшик томон югуриб бориб, уни очди: Татьяна холасининг ёнида гул-гул ёниб, жилмайганича қўлини узатиб турарди.

Литвинов уларнинг иккалаларига тушишга ёрдамлашиб юборди, гўлдираб саломлашган бўлди, кейин шоша-пиша йўл билетларини ажратиб, тугун-терсақлар, рўмолларни бир чеккалик қилиб, ҳаммол қидириб кетди, карета чақирди. Атрофида одамлар ўз ишлари билан ғимирсиб юрибди, ҳозир шу одамларнинг борлигидан, уларнинг шовқин-суронидан хурсанд эди. Татьяна бир оз четга чиқиб, жилмайганича Литвиновнинг шошилинич буйруқлар бериб бўлишини кутиб турарди.. Капи-

толина Марковна эса, аксинча, бир жойда тоқат қилиб туролмасди. Ниҳоят Баденга ҳам етиб келганига сира-сира ишонгиси келмасди. У бирдан: «Вой шамсиялар-чи? Таня, соябонларимиз қанн?» деб қичқира бошлади, ўзи қўлтиғига маҳкам қисиб тургани ёдида бўлмай. Кейин Гейдельбергдан Баденга келишаётганда йўлда танишиб қолган бир аёл билан шанғиллашиб, узоқ хайрлашди. Бу аёл ўша ўқувчига таниш бўлган Суханчикова хоним эди. У Гейдельбергга Губаревни кўргани борган ва у ердан энди «кўрсатмалар» олиб келмоқда эди. Капитолина Марковнанинг устида антиқа ола-була мантилья ва юм-юмалоқ, кўзиқоринга ўхшаш сафар шляпаси, шляпаннинг тагидан калта қилиб қирқилган оппоқ сочлари тўзиб чиқиб турибди. Паст бўйликкина, озгиндан келган бу кампир йўл азобидан қип-қизариб, бўғриқиб кетган, яна рус тилида қаттиқ, жарангдор овозда гапирарди... Унга ҳамма дарҳол эътибор бера бошлаганди.

Ниҳоят Литвинов Капитолина Марковна билан Татьянани каретага ўтқизди, ўзи ҳам уларнинг рўпараларидан жой олди. Отлар жойидан жилди. Яна савол-жавоблар бошланди, жилмайишиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, қайта қўл қисишиб олишди... Литвинов енгил нафас олди: дастлабки дақиқалар муваффақиятли ўтди. Афтидан Таня ундан бирон нарсадан шубҳа қилмади: у Литвиновга илгаригидай очиқ ва ишонч билан қарар, ўшандай жозибали қизарар, кулишлари ҳам ўша-ўша тиниқ эди. Литвинов ниҳоят унга кўз қири билан эмас, тик қарашга қарор қилди: кўзлари шу дақиқагача унга бўйсунмаётган эди. Беихтиёр юрагида аччиқ ачиниш туйғуси пайдо бўлди: ҳеч нарсадан беҳабар бу бокираю покиза чеҳранинг самимий жилмайиши юрагига таъна тоши бўлиб санчилди. «Мана, сен, эй бечора қиз, етиб ҳам келдинг,— деб ўйларди у,— бетоқат бўлиб кутганим, ёнимга чорлаганим, умримни охиригача бирга яшаб ўтказмоқчи бўлганим қизалоқ, мана сен етиб келдинг, менга ишондинг... мен бўлсам... мен эса...» Литвинов бошини қуйи солди, бироқ Капитолина Марковна хаёл дарёсига фарқ бўлишига қўймади, унга саволларини ёғдириб ташлади.

— Анави қатор устунлари бор иморат нима? Бу ерда қиморни қаерда ўйнашади? Анави келаётган ким? Таня, Таня, анави кринолин'ларни қара! Анави одам-

¹ Белига сим чамбарчак қўйиб тикилган кенг этакли кўйлак.

чи, ким у? Бу ерда парижлик француз аёллар кўп бўлса кераг-а? Вой тавба, анави шляпкани қаранглар? Бу ерда ҳам худди Париждагидай ҳамма нарса топилади-ми? Лекин ҳамма нарса ўлардай қиммат бўлса керак? Қандай ажойиб, ақлли аёл билан танишдим-а! Григорий Михайлович, сиз ўша аёлни танийсиз: унинг айтишига қараганда, сизни ўзига ўхшаш ақлли бир руснинг хонасида учратган экан. У бизнинг ҳузуримизга бориб туришга ваъда берди. Суҳбатимиз асносида бу аёл рус киборларини шунақаям боладики, асти қўяверасиз. Анави мўйловлари оқ жаноб ким бўлади? Пруссия қиролими? Таня, Таня, қара, ана Пруссия қироли.. Йўқ дейсизми? Пруссия қиролимасми? Голландия элчисими? Гилдиракларнинг тарақа-туруқидан эшитмаяпман. Анави дарахтларнинг ажойиблигини!

— Ҳа, хола, жуда чиройли дарахтлар экан,— дея холасининг гапини маъқуллади Таня,— умуман ҳаммаёқ ям-яшил, шод-хуррамлик экан. Тўғримасми, Григорий Михайлович...

— Ҳа, шод-хуррамлик...— деб қўйди Литвинов ғижиниб.

Ниҳоят карета меҳмонхона рўпарасида тўхтади. Литвинов иккала сафарчи аёлни улар учун олиб қўйган хонасигача кузатиб қўйди-да, бир соатдан кейин келман деб, ўз хонасига қайтиб келди. Остонадан ўтиши биланоқ уни энди босила бошлаган ҳаяжонли туйғулари яна чулғаб ола бошлади. Бу хонада кечадан бери Ирина ҳукмрон эди. Бу ерда ҳамма нарса уни эслатиб турарди, ҳатто ҳавоси ҳам унинг сирли изларини ўзида сақлаб қолгандек эди... Литвинов яна ўзини унинг асирли ҳис эта бошлади. У қўйнига яшириб қўйган Иринанинг рўмолчасини олиб, лабларига босди, вужудига жўшқин, тотли бир туйғу ёйилди. У тушундики, энди орқага қайтишнинг ҳам, танлаб ўтиришнинг ҳам иложи йўқ. Ундаги Татьянани кўрганда уйғонган қаттиқ ачиниш ҳисси худди оловга қўйилган қордай зумда эридикетди, пушаймони ҳам йўқолди... пушаймони шу даражада йўқолдики, ҳатто Татьянани кўрганида маккорлик қилиши кераклигини ўйлаганида хижолат ҳам чекмай қўйди... Муҳаббат, фақат Иринанинг муҳаббатигина у билган ҳақиқат, у билган қонун, у билган виждонга айланган эди... Одатда эҳтиёткор, мулоҳазали Литвинов тушиб қолган аҳволдан қандай қутулиб олиш мумкинлиги хусусида асло ўйламасди, гарчи унинг бутун даҳшатини, шармандали томонини кўриб, ҳис этиб турган

бўлса-да, бу ҳолга енгил-елпи қараб, сиртдан кузатаётганга ўхшарди.

Орадан бир соат вақт ўтиб улгурмаёқ янги етиб келган меҳмон хонимлар Литвиновнинг ҳузурига меҳмонхона кельнерини жўнатишибди: хонимлар ундан тезроқ умумий хонага етиб келишини сўрашибди. Литвинов элчи кетидан хонимлар ҳузурига қараб жўнади. Аёллар аллақачон кийимларини алмаштириб, шляпаларини ҳам кийиб, уни кутиб туришарди. Иккалалари ҳам ҳозирнинг ўзида Бадени томоша қилиш иштиёқлари борлигини, ҳаво ҳам жуда ажойиб эканини айтишди. Айниқса Капитолина Марковнанинг ичи ёниб кетмоқда эди. У Конверсационсгауз ёнидаги дабдабали йиғин вақтига ҳали эрталигини эшитганида ҳатто пича хафа ҳам бўлди. Литвинов Капитолина Марковнани қўлтиқлаб олди, шу тариқа уларнинг расмий саёҳатлари бошланди. Татьяна холасининг ёнида хостиржамлик билан теварак-атрофни қизиқсишиб кузатиб борарди. Капитолина Марковна эса сўраб-суриштиришдан тўхтамасди. Рулетканинг кўриниши ҳам, басавлат қиморбозлар ҳам уни ҳайратга соларди. Агар қимор ўйнаб ўтирган ушбу жанобларни бошқа бироқ жойда учратиб қолгудек бўлса, уларни министрми, деб ўйлаши мумкин эди. Қиморбозларнинг эпчил ҳаракат қиладиган куракчалари ҳам, яшил мовут устидаги олтин, кумуш танга уюмлари ҳам ҳайратга соларди. Шу қиморда иштирок этаётган кампирлар, серпардоз паришлик хонимчаларни кўриб ундан баттар ҳайратга тушар, уларнинг ҳар ҳайқириқларига бир ирғиб тушиб, яна анқайиб қоларди. Рулетканинг чуқурчасида юмалаган суяк зўлдирчанинг шовқини унга қаттиқ таъсир қиларди, фақат ташқарига — тоза ҳавога чиқишганидан кейингина у кўксини тўлатиб эркин нафас олиб, бу бемаъни ўйинни киборлар ўйлаб чиқаришган, деб писацца қилиб қўйди. Литвиновнинг лабларида совуқ, заҳархандали кулги ўйнади. У худди зерикаётган ё эринчоқлиги тутаётган одамдай аранг гаплашиб келмоқда эди... Бир вақт Таняга ўғирилган эди, қизнинг нега бундай бўлиб қолди дегандай, ўзини диққат билан кузатиб келаётганини кўриб, ичидан хижолат бўлиб кетди. У шоша-пиша унга бош ирғаб қўйди, Таня ҳам жилмайиб, унга бош ирғаган бўлди, бироқ яна Литвиновга саволомуз тикилди, гўё уни четдан туриб, зимдан кузатаётгандек эди. Литвинов иккала хонимни Конверсационсгауздан нарига олиб кетди, остида юртдошларидан икки хоним суҳбат қуриб ўти-

ринган «русслар» дарахти ёнидан ўтиб, Лихенталь томон бошлади. Хиёбонга қадам қўяр-қўймас кўзи узоқда келаётган Иринага тушди.

Ирина бу томонга эри ва Потугин билан бирга келмоқда эди. Литвиновнинг ранги докадек оқариб кетди, рўпарам-рўпара келишганда эса индамай таъзим бажо келтириб қўя қолди. Ирина ҳам унга совуққина, аммо ҳурмат билан бош ирғаб қўйди, ялт этиб Татьянага қаради-да, ёнларидан ўтиб кетди... Ратмиров ҳам шляпасини кўтарди, Потугин ҳам алланима деб минғирлаб қўйди.

— Бу хоним ким?— деб сўраб қолди тўсатдан Татьяна. У шу дақиқагача ҳали чурқ этиб оғиз очмаган эди.

— Бу хонимми?— қайтариб сўради Литвинов.— Бу хоним?.. Бу аёл Ратмирова хоним бўлади.

— Русми?

— Ҳа.

— Сиз у билан шу ерда тапишдингизми?

— Йўқ, мен уни кўпдан бери танийман.

— Жуда чиройли аёл экан!

— Қийимига эътибор бердингми?— дея гапга Капитолина Марковна аралашди.— Қўйлагига туган уқаларнинг пулига бутун бошли ўн хонадонни бир йил боқса бўлади. Ёнида кетаётган эри бўладими?— деб сўради у Литвиновга ўгирилиб.

— Ҳа, эри.

— У ниҳоятда бой одам бўлса кераг-а?

— Ростини айтсам, билмайман. Унча бой бўлмаса керак.

— Даражаси қанақа?

— Генерал.

— Кўзларини айтмайсизми!— дея қайтарди Татьяна.— Узиям ғалати тикиларкан: ҳам ўйчан, ҳам синчков... мен бунақа кўзларни ҳеч кўрмаган эдим.

Литвинов индамади. Назарида Татьяна унга яна саволомуз тикилиб тургандек бўлди, аммо у янглишаётган эди: Татьяна ерга, оёғи тагидаги қумга тикилиб келмоқда эди.

— Ё тангрим, анави тавля ким?— деб қичқириб юборди тўсатдан Капитолина Марковна, бармоғи билан пастаккина бир отли аравага ишора қилиб. Аравада ўзи ғоятда ясап-тусан қилиб олган, бинафшаранг найпоқли, малла, қаншари паст бир аёл ҳаёсизларча чалқайиб ётарди.

— Анави тавиями? Кечирадилар, бу машҳур мамзель Қора бўлади.

— Қим?

— Мамзель Қора... парижлик... машҳур аёл.

— Қандай қилиб? Шу лайча-я? Улардек тасқара экан-ку?

— Афтидан бунинг аҳамияти бўлмаса керак-да.

Капитолина Марковна фақат ҳайронликдан қўлларини икки ёнига ёзди, холос.

— Баденингиз ҳам бор бўлсин! — деди у ниҳоят. — Мана бу скамейкага ўтирсак бўлармикан? Бир оз чарчаганга ўхшаяпман.

— Албатта бўлади, Капитолина Марковна... Скамейкалар шунинг учун ҳам қўйилган-да.

— Яна билиб бўладими дейсиз! Одамларнинг айтишларига қараганда, Парижнинг хиёбонларида ҳам скамейкалар турар эмиш-у, аммо уларга ўтирилса, уят бўлар эмиш.

Литвинов Капитолина Марковнага эътироз билдириб ўтирмади. Унинг хаёли ҳозир бошқа нарсага қочган эди: яна озгина юришса, бундан бир неча кун муқаддам Иринани учратиб қолиб суҳбатлашган ва шу суҳбат унинг тақдирини ҳал этган жойга етиларди. Кейин у бугун Иринанинг юзида нимпушти доғ кўрганини ҳам эслади...

Капитолина Марковна скамейкага ўтирди, Татьяна ҳам бориб холасининг ёнига ўтирди. Литвинов йўлкада, уларнинг рўпараларида тўхтади; Татьяна билан ораларида онгсиз тарзда, ўз-ўзидан ва аста-секин нимадир содир бўлаётгандай эди.

— Вой қурмағур-ей, вой қурмағур-ей,— деди Капитолина Марковна ачиниб бошини чайқар экан.— Агар ўшанинг зеб-зийнати сотилса борми, ўн эмас, юз хонадонни боқиш мумкин. Шляпасининг тагида малла сочига қадалган бриллиантларни кўрдингларми? Куппакундузи бриллиантларини тақишга бало борми?

— Унинг сочи малла эмас,— деди Литвинов,— у малла рангга бўйяди, ҳозир шунақа соч урф бўлган.

Капитолина Марковна яна ҳайратдан қўлларини икки ёнига ёзди ва ўйланиб қолди.

— Хўш,— деди у ниҳоят,— бизнинг Дрезденимизда ҳали бунақа машмашагача етишган эмас. Ҳар қалай Париждан узоқроқ-да. Сиз ҳам шундай фикрдасиз, шундайми, Григорий Михайлович?

— Менми?— деб сўради Литвинов, ўзи эса ичида:

«Нимани сўраяпти бу ўзи?» деб ўйлади.— Албатта... албатта...

Шу пайт кимнингдир келаётган қадам товуши эшитилди ва ёнларига Потугин келиб тўхтади.

— Саломатмисиз, Григорий Михайлович, — деди Потугин кулиб туриб, бош чайқаган кўйн.

Литвинов шоша-пиша сўрашгани унга қўл узатди.

— Салом, салом, Созонт Иванич. Мен янгитдагина сизни кўргандек бўлувдим шекилли, ҳалиги... хиёбонда.

— Ҳа, ўша мен эдим.

Потугин скамейкада ўтирган хонимларга эҳтиром билан таъзим қилиб қўйди.

— Рухсат этинглар, сизларни бир-бирларингга таништирай, Созонт Иванич. Менинг яхши танишларим, қарипдошларим. Баденга яқингинада келишди. Потугин Созонт Иванич, ватандошимиз, бу киши ҳам Баденга меҳмонлар.

Иккала аёл сўрашган бўлиб, сал ўрниларидан туриб ўтиришди. Потугин ҳам яна эгилиб, таъзим қилиб қўйди.

— Бу ер ҳақиқий зиёратгоҳ,— деди нозик товуш билан Капитолина Марковна. Бу соддадил қари қиз бир оз ҳайқиқиб турар, лекин ҳаммасидан кўраям бирон но-жўя гап гапириб қўйиб, уятли бўлиб қолмасликка тиришмоқда эди,— ҳамма бу жаннатмаконга бир келиб кетишни ҳам фарз, ҳам қарз деб биледи.

— Баден чиндан ҳам ёқимли жой,— деди Потугин ва кўз қири билан Татьянага қараб қўйди.— Жуда яхши жой Баден.

— Ҳа, фақат тушунишимча, ҳамма нарсаси оқсуякларга мўлжалланган. Биз жияним билан анчадан бери Дрезденда эдик... жуда ажойиб шаҳар. Бу ер эса ундан ҳам гўзал экан.

«Жуда ёқиб қолибди»,— дея кўнглидан ўтказди Потугин.

— Жуда тўғри топдингиз,— деди у овозини қўйиб,— лекин бу ернинг табиати жуда гўзал, ўрнашган жойни ҳам, бундай манзарали жойни жуда кам учратасиз. Ҳамроҳингизга бу жойлар айниқса манзур бўлган бўлиши керак. Тўғрими, хоним?— деб қўшиб қўйди у бу сафар тўғри Татьянанинг ўзига мурожаат қилиб.

Татьяна катта-катта, тиниқ кўзларини ердан узиб, Потугинга қаради. Афтидан у менадан нима истайдилар, дегандек ҳайрон эди. Нега уни Литвинов келганининг биринчи кунидек бу нотаниш одам билан таништирди.

экан, гарчи бу одамнинг чеҳраси ақлли ва меҳрибон кўринса ҳам, у Татьянага дўстона назар ташлаб турган бўлса ҳам.

— Ҳа, — деди у ниҳоят, — бу ер анча кўнгилли экан.

— Сиз бир бориб Кўҳна қасрни томоша қилиб келишингиз керак, — гапида давом этди Потугин, — аиниқса Ибургга боришни маслаҳат бераман.

— Саксония Швейцарияси, — деб гап бошлаган эди Капитолина Марковна...

Шу пайт бирдан хиёбон бўйлаб карнайларнинг янгроқ садоси таралди: бу Раштадтдаги прусс ҳарбий оркестри (1862 йилда Раштадт ҳали иттифоқдошлар қалъаси эди) павильонда ўзининг ҳафтада бир марта бериб турадиган концертини бошлаётган эди. Капитолина Марковна дарров ўрпидан турди.

— Музыка, — деди у. — Музыка à la Conversation! Уша ерга бориш керак. Ҳозир соат тўртга қараб кетди, шундайми? Жамоат шу пайтда тўпланадими ўзи?

— Ҳа, — деб жавоб қилди Потугин, — ҳозир айни жамоат тўпланадиган соат, музыка ҳам жуда кўнгилли.

— Унда ҳаяллашнинг ҳожати йўқ, юра қол, Таня.

— Сизга ҳамроҳ бўлишга рухсат этасизми? — деб қолди Потугин Литвиновни ҳайрон қолдириб: Потугинни Ирина юборгани унинг хаёлига ҳам келмаганди.

Капитолина Марковна жилмайди.

— Жоним билан, мсьё... мсьё...

— Потугин, — эсига солди Потугиннинг ўзи ва Капитолина Марковнага қўлини тутди.

Литвинов қўлини Татьянага узатди ва улар тўртгалари биргалашиб Конверсационсгаузга қараб йўл олишди.

Потугин Капитолина Марковна билан суҳбатини давом эттириб кетди. Литвинов эса бир оғиз сўз қотмай, индамай кетиб борарди, фақат бир-икки марта ўзидан ўзи жилмайди-да, Татьянанинг қўлини билаги билан астагина қисиб қўйди. Бу сохта илтифот эди, унинг бу сохта эркалашига Татьяна жавоб қилмади. Бунинг Литвиновнинг ўзи ҳам сезиб турарди. Бу одатдагидек бир-бирига кўнгил қўйган, муҳаббатли иттифоқнинг интилиши, интиқлиги эмасди. Бу айтишга ҳали топилмай турган сўзларнинг ўрнини босиб туришга бир интилиш эди, холос. Бу икки ўртада пайдо бўлган ипдамаслик тобора ўсиб, мустаҳкамланиб бормоқда эди. Татьяна яна унга диққат билан тикилиб қараб қўйди.

Худди шундай ҳолат Конверсационсгауз ёнида, тўрт-талларин бир стол теграсига бориб ўтирганларида ҳам тавом этди. Фақат фарқи шунда эдики, бу ерда ҳозир бўлган жамоатнинг ғала-ғовури ва музика садолари остида Литвиновнинг индамай ўтириши ҳар қалай табиийдек бўлиб туюлар эди. Капитолина Марковна эса бу ерга келгач жуда очилиб кетди. Потугин унинг гапларини аранг маъқуллаб, саволларига жавоб беришга ҳам аранг улгурмоқда эди. Унинг бахтига уёқ-буёққа ўтиб турган одамлар орасида Суханчикова хонимнинг қотмагина гавдаси, донм олма-кесак териб юрадиган ўйноқи кўзлари диққатларини тортиб қолди. Капитолина Марковна уни дарров таниб қолди ва шоша-пиша чақириб, ёнига ўтқизди, икки ўртада қизгин суҳбат бошланиб кетди.

Потугин Татьянага ўгирилди, жилмайганича юмшоқ, меҳрибон овозда у билан суҳбатлаша бошлади. Татьяна ҳам ўзи ҳайрон қолганича у билан ўшандай мулойимлик билан сўзлаша кетди. Литвинов бояги-боягидай қимир этмай, миқ этиб оғиз очмай заҳархандали жилмайиб ўтирган бир пайтда Татьянага бу нотаниш одам билан суҳбатлашиш анча кўнгилли бўлди.

Ниҳоят тушлик овқат маҳали ҳам етиб келди. Музика тинди, майдонга тўпланганлар ҳам секин-аста сийрак торта бошлади. Капитолина Марковна ҳам Суханчикова хоним билан ачина-ачина хайрлашди. Капитолина Марковна, гарчи кейин жиянига, бу аёл жуда ҳам аламзада экан, деган бўлса ҳам, Суханчикова хонимга жуда катта бир ҳурмат билан боғланиб қолган эди. Аламзада бўлса ҳамки бу аёл ҳамма тўғрисидаги барча гаплардан хабардор экан. Тўй тантаналари ўтиб бўлганидан кейин эса дарҳақиқат албатта тикиш машинасидан сотиб олиш керак. Потугин улар билан хайрлашди. Литвинов иккала аёлни меҳмонхонага бошлаб кетди. Меҳмонхонага кираверишда унинг қўлига мактуб тутқазди. Литвинов бир чеккага ўтиб, шоша-пиша хатни очди. Бир парчагина қоғозга қалам билан қуйидаги сўзлар битилган эди: «Бугун кечқурун соат еттиларда бизникига бир зумгагина келиб кетинг, ўтинаман. Ирина». Литвинов қоғозни чўнтагига солиб, кетига ўгирилди ва яна мийиғида кулиб қўйди... Кимга? Нимага? Татьяна унга орқасини ўгириб турарди. Улар умумий стол атрофида овқатландилар. Литвинов Капитолина Марковна билан Татьянанинг ўртасига ўтириб, ғалати бир жонланиш билан суҳбатлашар, латифалар айтар,

Ўзи билан аёлларга вино қуйиб ўтирарди. У ўзини шу қадар адабсиз тута бошладики, рўпарасида ўтирган страсбурглик француз пиёда қўшинлар офицери — чўққисоқол ва Наполеон учинкига ўхшаш мўйлабли йнгит буларнинг суҳбатларига аралашинга журъат этиб, гапини à la santé des belles moscovites!¹ деган қадаҳ билан тугаллади. Тушликдан сўнг Литвинов иккала аёлни хоналарига кузатиб борди, кейин деразанинг олдида бирпас қовоғини уйиб турди ва тўсатдан: ишим бор, сизларни бир муддатга ёлғиз қолдираман, ammo кечқурунгача албатта етиб келаман, деди уларга. Татьяна индамади, фақат ранги ўчиб, ерга қаради. Капитолина Марковнанинг тушликдан кейин бирпас ухлаб олган одати бор эди. Татьяна Литвинов холасининг бу одатидан хабардор эканини биларди. Шушнинг учун ҳам у Литвинов ҳали мен билан сира холи қолмиш, очиқ-ойдин гаплашиб олган имкониятга эга бўлгани йўқ, ҳозир қолиб, шу имкониятдан фойдаланса керак, деб ўйлаган эди. Мана энди қолмасдан кетяпти. Буни қандай тушуниш керак? Кейин, кун билан ўзини тутишлари-чи?..

Литвинов уларнинг эътироз билдириб қолишларига ҳам вақт бермай, тезда чиқиб кетди. Капитолина Марковна бирпас уҳ-суҳ қилиб ётди-да, кейин осойишта уйқуга кетди. Татьяна бориб бурчакдаги креслога ўтириб, икки қўлини кўксида қаттиқ қовуштирди.

XIX

Литвинов «Европа» меҳмонхонаси зиналаридаги зиппиллаганича юқорига чиқиб кетаётган эди... Қалмиқлариникига ўхшаш шўхчан чеҳрали ўн уч ёшлардаги бир қизалоқ, афтидан унинг келишини пойлаб турган бўлса керак, уни тўхтатди-да, русчалаб: «Буёққа марҳамат қилинг, Ирина Павловна ҳозир келадилар», деди. Литвинов қизалоққа ҳайрон бўлиб қаради. Қиз жилмайиб, яна қайтарди: «Марҳамат, марҳамат», кейин уни Иринанинг ётоғи рўпарасидаги йўл қутилари ва чамадонлар билан тўлиб кетган мўъжазгина бир хонага бошлаб кирди, ўзи эса эшикни оҳнестагина ёпди-ю, гойиб бўлди. Литвинов уёқ-буёққа кўз ташлаб улгурмасиданоқ эшик очилиб, остонада балга княдига пушти шоҳона кўйлак кийган, сочи ва бўйинга дур таққан Ирина пайдо бўлди.

¹ Ажойиб москвалик хонимлар соғлиғи учун! [Франц].

Ирина ўзини Литвиновга қараб отди, иккала қўлидан тутганича, анча жим турди. Кўзлари ўт бўлиб чақнади, худди юқорига чопиб чиққан одамдай, юраги дук-дук урарди.

— Мен сизни... у ерда қабул қилолмадим,— дея гап бошлади у шоша-пиша шивирлаб,— биз ҳозир меҳмондорчиликка кетяпмиз, аммо сизни жуда ҳам кўргим келди... Бугун сизни боғда учратганимда ёнингизда келётган аёл қайлигингизмиди?

— Ҳа, қайлигим эди,— деди Литвинов «эди» сўзига ургу бериб.

— Хуллас, сизни бир дақиқагагина кўришга иштиёқманд бўлганимнинг сабаби шу эдики, мен сизга энди ўзингизни батамом эркин ҳис этишингиз мумкин, кеча бўлиб ўтганларнинг ҳаммаси қарорингизни мутлақо ўзгартирмаслиги лозим, демоқчи эдим...

— Ирина,— дея хитоб қилди Литвинов,— нега энди бундай деяпсан?!

Литвиновнинг оғзидан бу гап беихтиёр қаттиқ чиқиб кетди. Бу хитобда чексиз ҳаяжон акс этган эди. Ирина беихтиёр бир зумга кўзларини юмиб олди.

— О, азизим!— баттар секинроқ шивирлаб, лекин ҳаяжонни жўшиб гапида давом этди Ирина.— Сени қанчалик яхши кўришимни билмайсан, аммо мен кеча фақат қарзимни уздим, ўтган айбимни ювмоқчи бўлдим... Эҳ, мен сенга ёшлигимни ҳадея этолмадим, гарчи жуда истасам ҳам. Мен сенга ҳеч қанақа мажбурият юкламайман, ҳеч қанақа ваъда ҳам талаб қилмайман, азизим! Нима кўнглингга келса, шунини қил, сен ҳаводай эркинсан, бирон нарсага мажбур эмассан, билиб қўй!

— Аммо мен сенсиз яшай олмайман, Ирина,— дея шивирлаб унинг гапини бўлди Литвинов,— кечадан бошлаб мен бир умрга сеникиман... Ёлғиз сенинг оёқларинг тагидагина нафас ола биламан...

Литвинов эгилиб, унинг қўлларидан ўпа бошлади. Ирина унинг эгилиб турган бошига қаради.

— Бўлмаса билиб қўй,— деди у,— мен ҳам ҳаммасига тайёрман. Мен ҳам ҳеч кимни, ҳеч нарсани аямайман. Сен қандай қарорга келсанг, шу бўлади. Мен ҳам бир умрга сеникиман... сеники.

Кимдир эшикни аста тиқиллатиб қўйди. Ирина энгашиб, яна шивирлади: «Сеникиман... хайр!»— Литвинов сочларида унинг нафасини ҳис этди, лаблари тегиб ўтгандек бўлди. У қаддини ростлаганида, Ирина аллақачон йўқ эди, фақат йўлакдан қўйлагининг шитирла-

гани ва Ратмировнинг: „Eh bien! Vous ne venez pas?“¹— деган овози эшитилди.

Литвинов катта сандиқнинг устига ўтириб, юзини яширди. Димоғига аёл кишининг нозик иси урилди... Ирина уни қўлига олволганди. «Буниси жуда ортиқча бўлди... ортиқча»,— дея кўнглидан ўтказди у. Хонага бояги қиз кирди, хавотирланиб қараб турган Литвиновнинг рўпарасига келиб:

— Энди кетаверинг, хайр...— деди.

Литвинов ўрнидан туриб, меҳмонхонадан чиқди. Ҳозир уйга қайтиш тўғрисида ўйлашнинг ҳожати йўқ: сал ўзини босиб олмаса бўлмайди. Юраги нотекис, гурс-гурс уради, оёғи остидаги ер чайқалаётганга ўхшайди. Литвинов яна Лихтенталь хиёбони бўйлаб юриб кетди.

У ҳал қилувчи дақиқа етиб келганини, ортиқ орқага суриб, ўзини уёқ-буёққа ташлашнинг фойдаси йўқлигини, Татьяна билап очиқ-ойдин гаплашиб олиш зарурлигини яхши тушунарди. У Татьянанинг меҳмонхонада қимир этмай кутиб ўтиришини кўз олдига келтирди... қизга нима дейишини ҳам олдиндан биледи, бироқ гапни нимадан бошлайди? У ўзининг тўғри, мукамал, тўкис ва ҳалол келажагига қўл силтади: кўзини чирт юмиб, ўзини тубсиз чоҳга ташлаётганини билардию... аммо ундан таб тортмасди. Бу аллақачон ва узил-кесил ҳал қилинган, аммо ўз ҳакамига қандай рўбарў бўлади? Қани энди адолат ҳаками — ўтли шамшир кўтарган фариштага дуч келса-ю, уни бир зарба билан тилка-пора қилиб ташласа... Акс ҳолда унинг ўзи Татьянасининг кўксига ханжар ургандек бўлади... Даҳшат! Аммо кетга қайтса, наригисидан воз кечса, ваъда қилинган озодликдан фойдаланса... Йўқ! Ундан кўра ўлгани яхши! Ундай жирканч эрkning кераги йўқ... Ундан кўра ўлгани яхши, токи ўша севгучи кўзлар шунда унинг боши узра эгилсин...

— Григорий Михайлич!— деб чақирди кимнингдир сўник овози ва унинг оғир қўллари елкасига тушди.

Литвинов чўчиб ўғирилди, ёнида турган Потугин эди.

— Мени кечиринг, Григорий Михайлич,— деди Потугин одатдагидек қисилиб-қимтиниб гап бошлар экан,— балки безовта қилгандирман, аммо сизни узоқдан кўриб ўйладимки... Бироқ агар ҳозир вақтингиз бўлмаса...

¹ Бўла қолинг! Юрмайсизми? [Франц.]

— Аксинча, жуда хурсандман,— деди Литвинов ёжиниб.

Потугин у билан ёнма-ён юриб кетди.

— Ажойиб шом,— деди у,— ҳаво илиқ! Анчадан бери айланиб юрибсизми?

— Йўқ, яқинда чиқдим.

— Сўраб ўтиришимни қаранг. Боя Европа меҳмонхонасидан чиқиб келаётганингизни кўрган эдим.

— Демак, измдан келаётган экансиз-да?

— Ҳа.

— Менга бирон нарса демоқчи эдингизми?

— Ҳа,— деди Потугин эшитилар-эшитилмас қилиб.

Литвинов юришдан тўхтаб, узининг чақирилмаган суҳбатдошига тикилди. Суҳбатдошининг ранги докадек оқариб кетган, кўзлари аланг-жаланг. Эски яраси янги-лангандек, афт-ангори ҳасратли.

— Хўш, нима демоқчи эдингиз?— деб сўради салмоқлаб Литвинов ва яна йўлида давом этди.

— Мана, ҳозир айтаман... ҳозир. Агар маъқул десангиз, анави скамейкага ўтирсак. Гаплашишга қулайроқ бўлади.

— Бирон сирлироқ гапни дейман,— деди Литвинов унинг ёнига ўтира туриб.— Қаттиқ ҳаяжондага ўхшайсиз, Созонт Иванич.

— Йўқ, жилла унчаликмас. Кейин сирли гапнинг ўзи йўқ. Мен фақат сизга бир нарсани айтмоқчи эдим... Қайлигингиз менда қандай таассурот қолдирганини айтмоқчи эдим... ахир, янглишмасам, бояги ёнингиздаги киз сизнинг қайлигингиз эди, шундаймасми?.. Хуллас, боя сиз мен билан таништирган қиз. Ростини айтсам, умрим бино бўлиб, бу қадар дилбар қизни учратмаган эдим. Жуда қалби пок, ажойиб инсон экан.

Потугин бу сўзларни шу қадар эзилиб, мунг билан айтдики, унинг юз ифодаси билан гапни ўртасидаги тафовутни Литвинов ҳам сезмай иложи йўқ эди.

— Сиз Татьяна Петровна жуда адолатли баҳоладингиз,— деди Литвинов,— гарчи мени, биринчидан, у билан ўртамингдаги муносабат сизга қаердан маълум эканлиги, иккинчидан эса, унинг қанақалигини дарров билла қолганингиз ҳайрон қолдираётган бўлса-да. Учиндан ҳам ажойиб қиз. Кечирасиз, сиз мен билан шу тўғрида гаплашмоқчи эдингизми?

— Унинг қанақалигини дарров пайқамай илож йўқ,— ганин илиб кетди Потугин, Литвиновнинг сўнгги саволидан қочиб,— кўзларига бир марта қаралса ки-

фоя. У ҳар қанча бахтли бўлишга арзийдиган қиз экан, унга ана шу бахтни ҳадыя этадиган одамнинг толенга ҳавасинг келади. Фақат оладиган йигит унга арзийдиган бўлсин ишқилиб, деб тилаймиз-да.

Литвинов сал қовоғини уйди.

— Кечирасиз, Созонт Иванович,— деди у,— менга, гўғриси айтсам, суҳбатимиз жуда ғалати бўлиб туюлган... Бир нарсани билмоқчийдим: бу гапларнингиз менга шамами?

Потугин Литвиновнинг саволига дарҳол жавоб бермади: у афтидан ўзи билан ўзи курашаётган эди.

— Григорий Михайлович,— дея гап бошлади у шухоят,— ё мен сиз тўғриингизда бутунлай адашганман, ё бўлмаса сиз бор ҳақиқатни, ким томондан ва қай тарзда айтилишидан қатъи назар, эшитишингиз керак. Мен сизга ҳозир қаердан чиқиб келаётганингизни кўрдим дедим.

— Ҳа, «Европа» меҳмонхонасидан чиқдим. Нима бўпти?

— Ахир мен у ерда ким билан учрашганингизни билмаман!

— Қандай қилиб?

— Сиз Ратмирова хоним билан учрашиб келянсиз.

— Ҳа, мен унинг ҳузурига борган эдим. Хўш, нима бўпти?

— Нима бўпти?.. Сиз, Татьяна Петровнанинг қайлиги, Ратмирова хоним билан учрашиб келянсиз, сиз уни яхши кўрасиз... у ҳам сизни севади.

Литвинов скамейкадан ирғиб туриб кетди. Миясига гуп этиб қон қуйилди.

— Бу қанақаси бўлди?— деди у зарда билан бўғиқ овозда.— Қўпол ҳазилми? Пойлоқчилик қилиянсизми? Марҳамат қилиб тушунтириб беринг.

Потугин унга маъюс назар ташлади.

— Ҳаҳ! Менинг гапларим алам қилмай қўя қолсин, Григорий Михайлович. Мени эса ҳақорат қилолмайсиз. Мен бу гапни шунинг учун бошлаганим йўқ, ҳозир ҳазилнинг вақти ҳам эмас.

— Балки, балки шундайдир. Ниятингизнинг холислигига ишонишни истардим. Бироқ, ижозатингиз билан сиздан бир нарсани сўрай: бировнинг оилавий ишларига, қолаверса кўнгил ишларига бундай аралашшга қандай ҳаддингиз сиғди, кейин... кўнглингизга келган бир бўлмағур гапни ҳақиқат деб рўкач қилиянсиз?

— Бу гапни мен ўйлаб чиқарибмаимми? Агар ўйлаб

чи, арианимда, бунчалик жаҳлингиз чиқмаган булар
тин Энди ҳаддимни қандай сиғдирганимга келсак, ме-
нимча, чўкиб кетаётган одамга ёрдам қўлини чўзишга
ҳақим борми, йўқми деб ҳеч ким ўйлаб ўтирмаса керак.

Меҳрибончилигингиз учун ташаккур,— деди Лит-
винов зарда билан, энсаси қотиб,— фақат мен сизнинг
ёрдамингизга муҳтож эмасман, олий табақа хонимлари-
нинг тажрибасиз ёш йигитларни жувонмарг қилиши ва
бошқа шунга ўхшаш гапларни қуруқ сафсата деб била-
ман, бундай гапларни эшитганда ҳатто энсам қотиб ке-
тади. Шунинг учун ҳам менга халоскор қўлингизни
узатмай қўя қолинг, тинчгина чўкиб кетишимга қўйиб
беришг.

Потугин Литвиновга яна бир қараб қўйди. У оғир-
оғир нафас олар, лаблари ширнараб турарди.

— Йигитча, сиз менга бир назар солишг,— деган сўз
чиқиб кетди Потугиннинг оғзидан ва у кўкрагига гурс
элиб бир туширди,— наҳотки мен пихини ёрган сафса-
табоз ё бир насихатгўй одамга ўхшасам? Наҳотки, ёл-
ғиз сизга бўлган ҳурматим туфайлигина, гарчи у ҳар-
қанча кучли бўлмасин, ўзимни сизга койитдириб, ҳақо-
ратлатиб ўтирсам? Наҳотки ган бошқа ёқдалигини, рў-
нарангизда ўша сиз бошингиздан кечираётган туйғудан
расвойи раддибало бўлган одам турганини, у сизни ўзи-
нинг кунига тушиб қолишингиздан эҳтиёт қилаётганини
тушунамасангиз? Яна ҳаммаси худди ўша аёлининг ўзи
билан бўлган бўлса!

Литвинов бир қадам орқага чекинди.

— Наҳотки! Нималар деяисиз ўзи?.. Сиз... сиз... Со-
зонт Иванич? Бельская хоним... анави қиз...

— Эҳ, қўйинг, суриштирманг мендан... менга ишо-
нинг! Бу жуда ёвуз, даҳшатли фожиа, уни мен сизга
бари бир гапириб бермайман. Бельская хонимни мен
деярли танимасдим, қиз ҳам менки эмас, уни бола қи-
либ олганман, холос... чунки у шуни устаган, унга шу
керак эди. Агар зарурият бўлмаса, бу ярамас Баденин-
гизда нима қилар эдим? Ва инҳоят, наҳотки бир дақи-
қагагина бўлса ҳам, фақат менга ачинганидангина
огоҳлантиришти, деб бош қотириб кўришга қодир бўл-
масангиз? Мен фақат ўша мулоим, ёқимтойгина қай-
лигингизга ачинаман, аслини олганда эса сизнинг ке-
лажагингиз, инкалангизнинг қисматингизни менга нима
оғир-енгиллиги бор?.. Мен фақат унинг учун қўрқаман...
унинг учун.

— Меҳрибончилигингиз учун раҳмат, жаноб Поту-

гин,— деди Литвинов,— гаингизга қараганда, иккала-миз ҳам бир хил аҳволда эканмиз, унда бу насиҳагла-рингизни нега ўзингизга қилмайсиз, акс ҳолда сизнинг бу хатти-ҳаракатларингизни мен бошқа маънода тушу-нишим мумкин-ку?

— Яъни рашк қилипти, деб ўйлайсиз-да? Эҳ, йигитча, йигитча, ўзингизни апоийликка солиб, қанчалик ўр-таниб гапирётганимни тушунишга ҳаракат қилмагани уялмайсизми? Йўқ, ҳозир биз иккимиз бир хил аҳволда эмасмиз! Мен қариб қолган, девонасифат, зиёнсиз бир одамман... сиз эса! Ҳе, нимасини ҳам гапириб ўтирай! Сиз мен бажариб келаётган, яна миннатдорчилик билан бажариб келаётган ролни бир дақиқа уйнашга ҳам рози бўлмас эдингиз! Рашк хусусига келсак, жиндай бўлса ҳам умиди йўқ одамгина рашк қилмайди. Бу туйғу менга эндигина келгани йўқ. Мен фақат қўрқаман... унинг учун қўрқаман, мени тўғри тушуниг. Биринчи марта-ба мени ҳузурингизга жўнатаётганида унинг сизнинг олдингиздаги гуноҳкорлик ҳисси бу қадар чуқур илдиз отиб кетиши хаёлимга келибди дейсизми?

— Менга қаранг, Созонт Иванч, сиз назаримда биладиганга...

— Мен ҳеч нарсаи билмайман ҳам, ҳамма нарса-дан хабардорлигим ҳам бор. Мен кеча унинг қаерда бўлганини ҳам биламан,— деди у ва гескари қаради.— Энди уни тўхтатиб қолиб бўлмайди. Худди сувга улоқ-тирилган тошдай, то сувнинг тагига чўкмагунча тўхта-майди. Агар шу битта огоҳлантиришим сизга қор қила-ди деб ўйласам, ўта нодон одам бўлар эдим... Шундай аёл... сизга интилиб турса-ю... Аммо энди бу ҳақдаги гапни бас қилайлик. Мен ўзимни-ўзим енголмадим. Хул-лас, гаплар шунақа. Кейин, бир урниб кўрсам зиёни? Балки ҳушингизни йиғиб олсангиз ажаб эмас. Ким би-лади, балки бирон гапим таъсир қилиб, унинг ҳам, ўзингизнинг ҳам, қолаверса анави бегуноҳ боланинг ҳам ҳароб бўлишига йўл қўймасиз... Эҳ! Мендан хафа бўлманг, ер тепинманг! Нимадан қўрқаман, нимани юз-хотир қилардим? Йўқ, мени ҳаракатга келтирган рашк ё ўкич эмас... Мен оёгингизга йиқилиб, ялиниб-ёлвори-шим ҳам мумкин... Яхшиси, хайр. Қўрқманг, бу гаплар-нинг ҳаммаси ўртамизда қолади. Мен сизга яхшилик қилмоқчи эдим.

Потугин хиёбон бўйлаб юриб кетди, дам ўтмай ғира-шира қоронғиликда кўздан ғойиб бўлди... Литвинов уни ортиқ ушлаб ўтирмади.

•Даҳшатли, ёвуз фожиа...»— деди Потугин Литвиновна уни айтиб беришдан бош тортди... Биз ҳам икки оғизгина хабардор бўлайлик ундан.

Потугин бундан саккиз йилча муқаддам ўз министршиддан граф Рейзенбах ҳузурига вақтинча командировка қилинган эди. Бу воқеа ёзда бўлган эди. Потугин ерда унинг дачасига керакли ҳужжатларни олиб борарди-да, куни билан ўша ерда қоларди. У вақтларда Ирина графларникида истиқомат қиларди. Ирина наст табақадаги одамлардан жирканмас, улардан тортинмас эди, графиня қизни шу одмилиги учун тез-тез койиб, москваликлигинининг асорати, деб писанда қиларди. Ирина бу камтарингига амалдорнинг ақллилигини пайкади. У билан тез-тез, жон деб суҳбатлашиб турарди. Инигит ҳам уни чин юракдан пинҳона яхши кўриб қолди... Пинҳона! У шундай деб ўйларди. Ёз ўтди. Графга унинг хизмати керак бўлмай қолди. Потугин Иринани ернинг кўролмамай қолди, аммо уни сира унутолмади. Орадан уч йилча ўтгандан кейин Потугин мутлақо кутилмаганда ўрта табақага мансуб бир аёлдан таклиф қоғози олдди. Аёл аввалига нима мақсадда чақирганини айтишга қийналди, ундан ҳозир эшитадиган гаплари сирлигина қолишига сўз олганидан кейингина унга... киборлар оламида анча таниқлигина бир қизга уйланишни таклиф қилди, бу аёлнинг турмушга чиқиши зарур бўлиб қолганини айтди. Бу ишнинг бошида турган аёлга сал ишора қилди-ю, очиқ айтмай, хизмати эвазига катта пул ваъда қилди. Потугин ўзини ҳақоратланган сезмади, негаки ҳайрат ғазаб ҳиссини босиб кетган эди, лекин бу ишга мутлақо рози бўлмади. Шунда аёл унинг қўлига Иринадан мактуб тутқазди. «Сиз олижаноб, раҳмдил одамсиз,— деб ёзарди у,— биламан, сиз мен нимани илтимос қилсам бажарасиз. Мен сиздан шу эгу ишдан бош тортмаслигингни сўрайман. Шунда мен учун азиз бир кимсани сақлаб қоласиз. Уни сақлаб қолиш билан мени ҳам сақлаб қоласиз... Қандай — буни сўраб ўтирманг. Мен бундай илтимос билан ҳеч кимга мурожаат қилишга журъат этмаган бўлардим, аммо сизга қўлимни узатиб, ёрдам беринг, деб илтижо қиламан». Потугин ўйлашиб қолди ва Ирина Павловна учун ҳар қандай ишни қилишга тайёр эканлигини билдирди, бироқ бу гапни унинг ўз оғзидан эшитишни исташини айтди. Улар ўша куниёқ учрашдилар: учрашувлари жуда қисқа бўлди, буни ўртада турган аёлдан

бўлак ҳеч ким билмади. Бу вақтда Ирина аллақачон Рейзенбахникада турмасди.

— Нега энди эсингизга худди мен келдим?— деб сўради ундан Потугин.

Ирина унинг яхши сифатларини таърифлаб турдида, кейин бирдан гўхтаб қолди...

— Йўқ,— деди у,— сизга тўғрисиши айтиш керак. Мен билардим, биламан мени яхши кўришингизни, шунинг учун ҳам сизга мурожаат қилишга журъат этдим...— У бор гапнинг ҳаммасини гапириб берди.

Элиза Бельская етим қиз эди. Қариндошлари уни ёмон кўришар, аммо меросдан умидвор эдилар... Ҳозирги ҳолатида у ҳалокат ёқасида эди. Ирина уни шармандаликдан сақлаб қолса, аслида бу ишларнинг сабабчиси бўлмиш, ўша пайтда эса ўзининг, яъни Иринанинг энг яқин кишини айланган одамни ҳам қутқарган бўларди... Потугин чурқ этмай Иринега узоқ тикилиб ўтирди, кейин розилик билдирди. Ирина йиғлаб юборди ва кўз ёшлари дарё бўлиб унинг бўйига ташланди. Потугин ҳам йиғлаб юборди... Аммо уларнинг кўз ёшларининг боиси бошқа-бошқа эди. Яширин никоҳга тайёргарлик авж олган, қудратли қўл йўлдаги барча говларни олиб ташлаган бир пайтда... Бельская бетоб бўлиб қолди... кейин қизча тугилди, опаси... заҳар ичиб ўлди. Болани нима қилиш керак эди? Уни яна ўша қўлдан — Иринанинг қўлидан Потугин ўз тарбиясига олди.

Даҳшагли, ёвуз фожиа... Уқувчи, ундан тезроқ четланинг!

Литвинов ўз меҳмонхонасига қайтишга ихтиёр қилгушига қадар орадан яна бир соғача вақт ўтди. Меҳмонхонага етай-етай деб қолганида кетидан кимнингдир изма-из келаётганини пайқади. Назарида кимдир орқасидан кузатиб келаётгандек, қадамни тезлатса, у ҳам тезлатаётгандек эди. Фонуснинг тагига етганида Литвинов кетига ўгирилиб қараб, генерал Ратмировни таниди. Оқ галстук таққан, башанг пальтосининг тугмалари солилмаган, фраксининг ёқасидаги олтин занжирга тизилган қатор юлдузларни хочлари кўришиб турибди. Генерал меҳмондан ёлғиз қайтаётган эди. Литвиновга ўқдай қадалган кўзларида шундай нафрат, ғазаб акс этиб келмоқда эдики, вазоҳатида ҳозир уриш чиқарадигандек эди. Буни кўриб, Литвиновнинг ўзинёқ унга рўнара бўлишга қарор қилди. Аммо Литвиновнинг ёнига етиб келиши билан генералнинг юз ифодаси ўзгарди-қўйди: яна одатдагидек мулоҳим жилмайиб, оч-бишаф-

шарниң қўлқопли қўли билан шляпасини балаңд кўтариб, сурашган бўлди. Литвинов ҳам индамайгина шляпасини кўтарди, кейин ҳар қайсилари яна ўз йўлларига таварришди.

«Ишдан ҳам бир нарсани пайқаганга ўхшайди!»— деб кўнглидан ўтказди Литвинов.

«Бонқа... биронтаси бўлса ҳам майли эди»,— деб кўнглидан ўтказди генерал.

Литвинов кириб келганида, Татьяна холаси билан кўрта ўйнаб ўтирарди.

Отагинам, бу қанақаси бўлди!— дея хитоб қилди Капитолина Марковна қўлидаги қарталарни столга ташлаб. — Келганимизнинг биринчи кунидек шунча вақт бизни ташлаб, йўқ бўлиб кетсангиз-а! Биз сизни роса кутдик, роса койдик...

— Холажон, мен ҳеч нарса деганим йўқ,— деб қўйдди Татьяна.

— Ҳа, сенинг бўш-баёвлигинг ҳаммага маълум! Уят-э, азизим. Яна қайлиқ эмишлар!

Литвинов бир амаллаб кечирим сўраган бўлди-да, стол ёнига бориб ўтирди.

— Нега ўйинни тўхтатдинглар?— деб сўради бир муддатлик сукутдан сўнг.

— Бу кишининг гапини қараңг-а! Татьяна билан азбаройи зерикканимиздан ўйнаб ўтирган эдик... мана энди сиз келдингиз.

— Агар кечки музикани тинглашга хоҳишларинг бўлса, мен сизларни жон деб бошлаб бораман,— деди Литвинов.

Капитолина Марковна жиянига қараб қўйди.

— Юринг, холажон, мен тайёрман,— деди Татьяна,— аммо ундан кўра уйда ўтирганимиз дурустроқмасмикан?

— Бу гапинг ҳам маъқул! Узимизнинг масковчасига қилиб, олдимизга самоварни қўйиб, чой ичамиз. Уёқ-буёқдан гаплашамиз. Ҳали дурустроқ бир суҳбатлашганимиз ҳам йўқ.

Литвинов чой олиб келишни буюрди, аммо уёқ-буёқдан суҳбатлашиб ўтиришнинг иложи бўлмади. Литвиновни муттасил виждон азоби қийнарди, нима демасин, назарида ёлғон гапираётганга, Татьяна эса буни сезиб турганга ўхшайверди. Лекин бундай қараганда қизда ҳеч қандай ўзгариш сезилмасди, у ўзини аввалгидек эркин тутмоқда эди... фақат Литвиновнинг юзига сиратик қарамас, қаидайдир аяброқ ва ҳуркиброққина кўз

қирини ташлаб қўярди, ранги ҳам одатдагидан ўчганроқ эди.

Капитолина Марковна ундан бошинг оғримаяптими, деб сўраб ҳам қўйди.

Татьяна аввалига: йўқ, оғримаяпти, деб жавоб қилмоқчи бўлди-ю, кейин ўйлаб туриб: «Ҳа, сал-пал оғрияпти», деб қўя қолди.

— Йўл чарчоғиники,— деди Литвинов, аммо уялганидан ўзи қип-қизариб кетди.

— Ҳа, йўл чарчоғиники,— деб унинг гапини маъқулади Татьяна ва яна унга ялт этиб қараб қўйди.

— Дам олишинг керак, Танечка.

— Ўзим ҳам ҳализамон ётмоқчиман, холажон.

Стол устида Guide des Voyageurs¹ ётарди. Литвинов овоз чиқариб Баден атрофидаги жойларнинг таърифини ўқий бошлади.

— Буларнинг ҳаммаси тўғри, — дея унинг ўқишини бўлди Капитолина Марковна,— аммо бир нарсани унутмаслигимиз керак. Бу ерда полотно арзон дейишди, сеп учун ўшандан олиб қўйишимиз керак.

Татьяна ерга қаради.

— Улгураминг ҳали, хола. Сиз сира ўзингизни ўйламайсиз, ўзингизга ҳам албатта битта кўйлак тиктиришингиз керак. Кўряписиз-ку, бу ерда ҳамма жуда ясантусан бўлиб юраб экан.

— Жоним қоқиндиқ! Ясанишни менга нима кераги бор? Нима, мен бир олифтамидим! Агар мен сизнинг анави... оти нима эди, Григорий Михайлич, ўша танишингиздек гўзал бўлганимда бошқа гап эди.

— Қайси танишим?

— Анави-чи, бугун боғда учратувдик-ку?

— Ҳа, уми!— ясама бепарволик билан деди Литвинов ва яна уятдан кўнгли ғаш тортиб кетди. «Йўқ,— деб кўнглидан ўтказди у,— бу тарзда кетаверса бўлмайди!»

Литвинов ўз қайлиғи ёнида ўтирар, ён чўнтагида эса Ирнининг рўмолчаси турарди.

Капитолина Марковна бир дақиқага нариги хонага кириб кетди.

— Таня...— деди Литвинов базўр овозини чиқариб. Бугун кун давомида Танининг исмини биринчи айтиши эди.

Татьяна Литвиновга ўғирилди.

¹ Йул кўрсаткич — саёхатнома [франц.].

Мен... мен сизга муҳим бир гапни айтишим керак.
Чиндан-а? Қачон? Ҳозирми?

Йўқ, эртага.

Эртагами? Майли.

Бирдан Литвиновнинг юрагини чексиз бир ачиниш ҳисси элаллаб олди. У Татьянанинг қўлини қўлига олиб, гуноҳкорларча ўпиб қўйди. Татьянанинг юраги тотли жиғиб кетган бўлса ҳам, ўпич уни қувонтирмади.

Кечаси, соат иккиларда, жияни билан битта хонада олган Капитолина Марковна тўсатдан уйғониб кетиб, бошини кўтарди-да, у ётган томонга қулоқ тутди.

— Таия!— деди у.— Йиғлаяпсанми?

Татьяна тезда жавоб бера қолмади.

— Йўқ, хола,— деди у мулойим товуш билан,— тумовлабман.

XX

«Бу гапни унга нега айтдим?»— деб кўнглидан ўтказди Литвинов эртасига эрта билан ўз хонасида дераза тагида ўтираркан. У афсусланиб елкасини учириб қўйди. У буни Татьянага ўзининг энди кетга қайтишига сира имкон қўймаслик учун айтган эди. Дераза рафида Иринадан келган мактуб ётарди: Ирина уни соат ўн иккига ўз ҳузурига чорламоқда эди. Потугиндан эшитилганлари сира хаёлидан нари кетмай қолди. Бу аламли фикрларни ўзидан нари суришга ҳаракат қиларди-ю, аммо удалай олмасди, улар дам ўтмай яна қайтиб хаёлига келаверарди. Кимдир эшикни тақиллатди.

— Wer da? — деб сўради Литвинов.

— Ҳа, уйдამидингиз? Эшикни очинг!— деган Биндасовнинг бўғиқ овози эшитилди.

Эшикнинг тутқичи зириллаб кетди.

Литвиновнинг жаҳли чиққанидан ранги оқариб кетди.

— Мен уйда йўқман,— деди у қўрслик билан.

— Қанақасига йўқ бўласиз? Бу қанақа ҳазил?

— Айтдим-ку сизга, уйда йўқман, деб. Йўқолинг.

— Бу жуда қизиқ бўлди-ку! Мен бўлсам сиздан ороқ пул қарз олмоқчи бўлиб келувдим,— деб тўнғиллади Биндасов.

Аммо у одатича пошналариини бир-бирига уриб қўйиб, жўнаб қолди.

¹ Ким у? (Нем.)

Литвинов кетидан югуриб чиқшидан ўзини базўр тутди: шу топда бу сурбет одамнинг буйинини қайириб ташлагиси келиб кетган эди. Сўнгги кунларда бўлиб турган воқеалар унинг асабларини бўшаштириб юборган эди. Сал бўлмаса йиглаб юбориши ҳам ҳеч гап эмасди, Литвинов бир стакан совуқ сув ичди, ўзи ҳам негалигини билмагани ҳолда барча мебелларнинг қутиларини қулфлади-да, кейин Татьянани ҳузурига жўнади.

Татьяна уйда ёлғиз эди. Капитолина Марковна магазинларни айланиб, у-бу харид қилгани кетган экан. Татьяна диванда иккала қўли билан китоб ушлаб ўтирарди: у китобни ўқиётгани йўқ, ҳатто унинг қанақа китоблигини ҳам билмасди. У қимир этмай ўтирар, аммо юрагининг бежо ураётгани бўйинини қучиб турган ошпоқ ёқасининг сезиларли ва бир маромда титрашидан билиниб турарди.

Литвинов хижолат тортди... шундай бўлса ҳам бориб ёнига ўтирди-да, саломлашиб, жилмайиб қўйди. Татьяна ҳам унсиз жилмайиб қўйди. Литвинов эшикдан кирганида Татьяна унга одоб билан таъзим қилиб қўйди, аммо унга қарамади. Литвинов унга қўлини узатди, Татьяна ҳам унга жонсиз, совуқ бармоқларини чўзди-ю, аммо ўша заҳоти қайтариб олиб, яна китобини ушлади. Литвинов гапни иккинчи даражалиларидан бошласа, Татьянани ҳақорат қилиб қўйишини тушунди. Гарчи қиз одатича ундан ҳеч нарсани талаб қилмаётган бўлса ҳам, бутун вужуди билан: «Қани бўл, кутяпман», деяётгапдек эди. Ваъдани бажармоқ даркор эди. Гарчи у кечаси билан шундан бўлак нарсани ўйламаган бўлса ҳам, гапни нимадан бошлаш учун ҳатто биронта жўяли сўзни топиб қўймаганидан ҳозир ўртадаги оғир жимликка қандай барҳам беришни билолмай ўтирарди.

— Таня,— дея гап бошлади у ниҳоят,— кеча мен сизга, муҳим бир гапни айтаман, деган эдим (Литвинов Дрезденда Татьяна билан ёлғиз қолган кезларида унга «сен»лаб мурожаат қиладиган бўлган эди, ҳозир у бундай қилишга журъат этолмади). Мана, айтишга тайёрман, фақат сиздан ўтинчим шуки, мендан нолимасангиз, менинг сизга бўлган туйғум...

Литвинов гапнингидан тўхтади, буёғига нафаси етмай қолди. Татьяна ҳамон қимирламай ўтирар, унга қайрилиб ҳам қарамасди, фақат қўлидаги китобни бояғидан ҳам маҳкамроқ ушлаб олган эди.

— Биз иккимиз,— дея Литвинов гапида давом эт-

ди, — ҳаминша очикчасига гаплашиб ўрганганмиз. Мен сизни ҳаддан ташқари ҳурмат қиламан ва шунинг учун ҳам алдаёлмайман. Юксак туйғу ва қалб эркинлигинингизни қанчалик қадрлашимни сизга исбот қилмоқчи эдим, гарчи мен... гарчи, албатта...

— Григорий Михайлич, — дея босиқлик билан гап бошлади Татьяна, унинг ранги девордек оқариб кетган эди, — сизга мен ўзим ёрдамлашиб юбора қолай: сиз мени ортиқ севмай қўйгансиз, энди буни менга қандай айтишингизни билолмай турибсиз.

Литвинов беихтиёр бир ирғиб тушди.

— Нега энди?.. — деди у аранг гўлдираб. — Нега сиз бундай деб ўйладингиз? Мен, ростини айтсам, тушунолмамай қолдим...

— Нима, ёлгонми бу гап? Айтнинг, ёлгонми? Айтнинг?

Татьяна бутун гавдаси билан Литвинов томон ўгирилди. Унинг сочлари орқага таралган боши Литвиновнинг юзига жуда яқин келди, кўпдан унга қарамаган кўзлари унга узоқ, диққат билан тикилди.

— Ёлгонми бу? — дея қайтариб сўради у.

Литвинов ҳеч нарса демади, чурқ этиб овозини чиқармади. У шу дақиқада, боришгки ҳатто Татьяна гапига ишонинини ва бу ёлгон қизни сақлаб қолишини билгани тақдирда ҳам, ёлгон гапйришга журъат этолмасди; у ҳатто қаллиғининг нигоҳига дош беролмади. Литвинов ҳа ҳам, йўқ ҳам демади. Татьяна ҳам ортиқ унинг жавобига муҳтож эмасди. Татьяна саволига жавобни унинг сукутидан, гуноҳкор, ерга қадалган кўзларида уқиб олган эди. Татьяна ўзини орқага ташлади, кўлидаги китоб ерга тушиб кетди... Шу дақиқага қадар ҳам Татьяна жипдаккина бўлса-да иккилашиб турган эди, буни Литвинов тушунди. Ҳа, у Татьянанинг ҳали ҳам иккилашиб турганини тушунди-ю, қилминшининг нақадар ифлос, разиллигига ўзи ҳам ачинди.

Литвинов унинг олдида тиз чўкди.

— Таня, — дея хитоб қилди у, — сени бу аҳволда кўриш мен учун қапчалар огирлигини билсанг эдинг, қилминшдан пушаймонман, аммо... Юрак-бағрим эзилиб, адойин тамом бўлди. Ўзимни-ўзим таниёлмай қоляпман. Мен ўзимни ҳам, сени ҳам, бутун борлигимни бой бериб қўйдим... Ҳаммаси тамом бўлди. Таня... ҳаммаси! Сендай бир юрагимга яқин одамимга, фаришта-ҳомийимга шундай озор етказаман деб ўйлаганмидим!.. Сен билан шундай учрашаман, кунни шундай ўтказаман, деб кутганмидим-а!..

Татьяна ўрнидан туриб, чиқиб кетмоқчи бўлган эди, Литвинов унинг этагига ёпишиб, ушлаб қолди.

— Йўқ, яна бир дақиқагина гапимга қулоқ сол. Мана кўриб турибсан, сенинг олдингда тиз чўкиб турибман, ammo мен сендан кечирим сўрагани келганим йўқ — сен мени кечиролмайсан, кечирининг мумкин ҳам эмас — мен сенинг ҳузурингга дўстинг ҳалок бўлганини, у тубсиз чоҳга боши билан қулаб кетаётганини ва у сени ҳам ўзи билан бирга тортиб кетмоқчи эмаслигини айтгани келдим... Мени эса қутқариб қолишининг иложи йўқ! Ҳатто сен ҳам қутқариб қололмайсан. Қутқармоқчи бўлсанг, сени ўзимоқ итариб юборган бўлур эдим... Мен ҳалок бўлдим, Таня, батамом хароб бўлдим!

Татьяна Литвиновга қараб қўйди.

— Ҳалок бўлдингиз?— Унинг гапига тушунмай, ҳайрон бўлиб сўради Татьяна.— Ҳалок бўлдингиз?

— Ҳа, Таня, ҳалок бўлдим. Шу маҳалгача мен учун қадрли бўлган, мен интилган, ўйи билан яшаб келган нарсаларнинг ҳаммаси мен учун ўлди. Ҳаммаси бузилди, барбод бўлди, ўзимни эса олдинда нималар кутаётганини билмайман. Сен ҳозир, мени ортиқ севмай қўйгансиз, дединг... йўқ, Таня, сенга бўлган муҳаббатимни йўқотганим йўқ, мени бошқа, қайтариб бўлмайдиган бир даҳшатли туйғу қамраб олган. Мен қўлимдан келганича қаршилик кўрсатиб ҳам кўрдим.

Татьяна ўрнидан турди. Қошлари чимирилди. Рангсиз юзи тундлашди. Литвинов ҳам ўрнидан турди.

— Сиз бошқа аёлни севиб қолгансиз,— дея гап бошлади у,— аёлнинг кимлигини ҳам фаҳмлаётгандайман... Биз кеча уни учратган эдик, шундай эмасми?.. На чора! Энди нима қилишим кераклигини ўзим биламан. Агар сиздаги бу туйғу ўткинчи бўлмаса... (Татьяна гапи шу ерга келганида бир зум сукут қилди. Афтидан у, Литвинов сўнгги сўзимга эътироз билдирар деган умидда эди, ammo Литвинов чурқ этмади) сўзингизни ўзингизга қайтаришдан бўлак иложим йўқ меннинг.

Литвинов ўринли таъна тошини қабул қилмоқ учун бўйинини қуйи солди.

— Мендан ҳар қанча жаҳлингиз чиқса арзийди,— деди у,— мени продасизликда айблашга тўла ҳақлисиз... алладнинг деб.

Татьяна унга яна бир қараб қўйди.

— Мен сизга таъна қилганим йўқ, Литвинов, сизни айблаётганим ҳам йўқ. Сизнинг фикрингизга қўшиламан: кечаги юз берган воқеалардан кўра энг аччиқ ҳа-

кицаг яхшироқ. Бундан кейинги ҳаётимиз ҳаёт бўлар-
миди!

«Энди менинг ҳаётим ҳаёт бўлармиди!»— алам би-
лан унинг гапини ичида такрорлади Литвинов.

Татьяна ётоқхонасининг эшигига борди.

Мени маълум вақтга холи қолдирсангиз, Григо-
рий Михайлич,— деди,— биз ҳали яна учрашамиз, мас-
лаҳатлашамиз. Буларнинг барчаси кутилмаган гап бўл-
ди. Мен бир оз ўзимга келволишим лозим... мени холи
қўйинг... Фуруримга раҳмингиз келсин. Ҳали кўришамиз.

Шундай дея Татьяна илдам юриб ичкарига кириб
кетди ва хопани ичкарисидан қулфлаб олди.

Литвинов карахт бўлиб, гарангсиб кўчага чиқди.
Юрагини қоп-қора бир доғ қоплаб олгандек эди, бундай
туйғунни одам ўлдирган кишигина ҳис этса керак. Айни
чоғда Литвинов ўзини елкасидан тоғ ағдарилгандек
сигил ҳис қила бошлади. Татьянанинг ўктамлиги уни
батамом ўлдирган эди. Энди у нимани қўлдан бой бе-
риб қўйганини аниқ-таниқ ҳис этмоқда эди... Энди нима
бўлади? Энди афсусига ўкинч ҳисси ҳам келиб қўшил-
ди. Энди у Иринага бирдан-бир омон қолган паноҳга
интилгандай интилар, айни чоғда ундан ғазабланарди.
Сўнгги пайтларда Литвиновнинг туйғуси борган сари
мураккаблашиб, чалкашиб бормоқда эди. Ана шу чал-
кашлик уни қийнар, асабийлаштирар, боши берк кўчага
кириб қолган одамдек, нима қилишини билмай гаранг
эди. Унинг бирдан-бир истаги шу эдики, нима қилиб
бўлса ҳам бирон-бир йўлга чиқиб олса, ҳадеб ўша боши
берк кўчада депсиниб юравермаса. Литвиновга ўхшаш
тўғри одамлар аслида ошиқлик кўчасига кирмаганлари
маъқул. Ошиқлик бундай одамларнинг ҳаётлари маъ-
носини ўзгартириб юборади... Аммо табиат мантиқ би-
лан, инсон мантиқи билан келишиб қадам ташлаёлмай-
ди. Унинг ҳам то бошимизга тушиб, кўзимиз кўрмаган-
га қадар биз фаҳмлаб етмайдиган ўз мантиқи бор.

Татьяна билан орани очиқ қилиб чиққач, Литвинов-
нинг миясида ёлғиз бир фикр бор эди, у ҳам бўлса Ири-
на билан учрашиш. Литвинов Ирина турган меҳмонхо-
нага қараб йўл олди. Борса, генерал уйда экан, ҳар
қалай унга швейцар шундай деди. Буни эшитиб Ирина-
нинг ҳузурига киргиси келмади, эрининг олдида муно-
фиқлик қилишга қодир эмаслигини сезиб, Конверса-
ционсгауз томон йўл олди. Литвиновнинг айёрликка
қодир эмаслигини ўша кунни унга дуч келиб қолган Во-
рошилов билан Пишчалкин ҳам ўзларида ҳис этишди:

нима ҳам дейишган эди, биттасига қараб, томошақовоқдай қуп-қуруқсан, деди, иккинчисига, дунёда сендан зерикарли одам бўлмаса керак, деб кетди. Яхшиямки, ўша кунни унга Биндасов дуч келмади, йўқса „grosser Scandal“¹ юз берган бўлармиди. Икки йигит ҳам унинг гапига ҳайрон қолишди. Унинг гапи Ворошиловнинг нафсониятига тегиб, у «офицерлик нафсониятим орани очиқ қилишни талаб этмайдим», деган хаёлга ҳам борди. Бироқ Гоголнинг қаҳрамони поручик Пироговга ўхшаб, қаҳвахонага кириб, ўзини бутерброд билан овунтириб қўя қолди. Бир вақт Литвиновнинг кўзи олисдан ола мантильяли Капитолина Маркованинг дўкондан-дўконга ўтиб, чониб юришига тушиб қолди... Содда-сўлпи, меҳрибон ва олижаноб бу кампир олдида жуда уялиб кетди. Кейин Потугинни, ўрталарида бўлиб ўтган суҳбатни эслади. Бирдан, илғаб олиш қийин бўлса ҳам, димоғига аниқ бир ис урилди. Агар шабада ерга тушиб турган соясининг иси олиб келгани тақдирда ҳам бари бир уни илғаб оларди, аммо у Иринанинг яқинлашиб келаётганини дарров сизди. Чиндан ҳам бир неча қадам нарида бир аёл билан қўлтиқлашиб, Ирина шу томонга қараб келмоқда эди. Кўзлари ўша заҳоти учрашди. Ирина Литвиновнинг чеҳрасидаги ғалати маънони англагандек бўлди. У Шварцвальдда ишлаб чиқарилган турли майда ҳажмдаги ёғоч соатчалар териб ташлаган дўкон ёнида тўхтади-да, бош ишораси билан уни ёнига чақириб олди ва ўша соатчалардан бирини кўрсатиб, циферблатининг чиройлилиги ва тепасига ўриатилган бўялган, какку қушнинг гўзаллигини завқланиб гапириб турди-да, кейин, гўё ўша гапнинг давомидай қилиб (шундай қилса, бошқаларнинг эътиборини тортмаслигини биларди) гапирди:

— Бир соатдан кейин борсангиз уйда ёлғиз бўламан.

Худди шу пайт Иринанинг олдига чопқиллаганича аёллар хушомадгўйи деб ном қозонган мсье Вердие келиб қолиб, хазон бўлган барг рангидаги кўйлаги, қошларигача тушириб кийган пастаккина испанча шляпасини мақташга тушиб кетди... Литвинов ўзини одамлар орасига урди.

XXI

— Григорий,— дерди Ирина орадан икки соат ўтиб, кушеткада ёнма-ён, икки қўлнинг унинг елкасига қўйиб

¹ Катта жанжал [нем.].

тираркан,— сенга нима бўлди? Холи ўтирганшимизда
тўроқ айта қолсанг-чи.

Менгами?— деб сўради Литвинов.— Мен бахтли-
ман, бахтлиман, мана нима бўлди менга.

Ирина ерга қаради, жилмайиб уҳ тортиб қўйди.

Бу жавоб эмас, азизим.

Литвинов ўйлашиб қолди.

Бўлмаса... манда шунини қатъий талаб қилаётган
экансан... билиб қўй (Ирина кўзларини катта-катта
очиқ, ўзини бир оз орқага олди), бугун қайлигимга ҳам-
масини айтдим.

Ҳаммасини? Номини ҳам айтдингми?

Литвиновнинг ҳатто жаҳли чиқиб кетди.

Ирина, худо ҳақи, наҳотки сен мени шундай қи-
лади деб ўйласанг! Мен сени...

Кечир мени... кечир. Хўш, сен унга нима дединг?

- Унга, сени ортиқ севмайман, дедим.

У, нега, деб сўрадимиз?

Мен унда бошқа бировни севиб қолганимни
ширмадим, биз энди ажралишимиз керак, дедим.

- Хўш... у нима деди? Розини бўлдими?

Оҳ, Ирина! Сен унинг қанақа қизлигини билга-
нингда эди! У жуда оқила, олижаноб қиз!

Ишонаман, ишонаман... кейин, сирасини айтган-
да, унинг бошқа йўли ҳам йўқ эди-да.

Ҳаётини барбод қилган, алдаган, шафқатсизлик
билан ташлаб кетаётган мендек бир одамга бир оғиз
гапга қилмаса-я, бир томчи кўз ёши тўкмаса-я...

Ирина тирноқларини томоша қилиб ўтирарди.

— Григорий, айт-чи... у қиз сени севармиди?

- Ҳа, Ирина, у мени севарди.

Ирина жим қолди, кўйлагини текислаган бўлди.

- Ростини айтсам,— дея гап бошлади Ирина,— ун-
га бу гапларни айтиб ўтиришининг нима ҳожати бор
эди, тушунолмаяпман.

— Бу нима деганинг, Ирина! Наҳотки сен менинг
шундай ажойиб, покиза қалбли инсон олдида ёлғон га-
пириб, мунофиқлик қилиб юраверишимни истардинг?
Ё ўйлардингки...

— Мен ҳеч нарса деб ўйламагандим,— дея Литви-
новнинг гапини бўлди Ирина.— Унинг тўғрисида ўйла-
маганимга ачинаман... Мен бир пайтни ўзида икки одам
тўғрисида ўйлаёлмайман.

— Яъни сен демоқчисанки...

— Хўш, энди нима бўлади? Уша ажойиб, покиза

қалбли инсон энди бу ердап кетяштими?— дея Ирина яна унинг гапини бўлди.

— Ҳозирча ҳеч нарсани билмайман,— деди унга Литвинов.— Мен у билан ҳали яна учрашишим керак Аммо у энди бу ерда қолмайди.

— Ҳа-а! Оқ йўл унга!

— Йўқ, у энди бу ерда қолмайди. Сирасини айтсам энди мен ҳам уни ўйламаяпман, сенинг айтган гапларинг, ваъданг тўғрисида ўйлаяпман.

Ирина ер остидан унга қараб қўйди.

— Пошукур банд! Ҳали сен мендан рози эмасми-сан?

— Йўқ, Ирина, рози эмасман. Сен мени бахтиёр қилдинг, аммо мен рози эмасман, сабабини ўзинг ҳам яхши тушуниб турибсан.

— Мен-а...

— Ҳа, нима деётганимни тушуниб турибсан. Нима деганингни, нималар деб ёзганингни бир эсла: Мен шерикчилик қилолмайман, йўқ, йўқ, мен аянчли яшрин ўйнаш ролни ижро этиб юришга рози бўлолмайман. Мен сенинг пойингга ёлғиз ўз ҳаётимнигина эмас, иккинчи бир ҳаётни ҳам ташладим, ҳамма нарсадан воз кечдим, аямай, ачинмай ҳамма нарсани бузиб, янчиб ташладим, аммо сен ҳам ўз ваъдангинг устидан чиқишингга, ўз тақдирингни меннинг тақдирим билан бир умрга боғлашингга ишонаман, жуда қаттиқ ишонаман...

— Сен билан қочнишни истайсанми? Мен тайёрман... (Литвинов тўлқинланиб унинг қўлларига лаб босди!) Мен тайёрман, сўзимдан қайтаётганим йўқ. Аммо сен бу билан юзага келадиган қийинчиликларни ўйлаб кўрдингми... маблағ йиғиб қўйдингми?

— Менми? Мен ҳали ҳеч нарсани ўйлаб, ҳеч қанақа тайёргарлик кўрганмича йўқ. Фақат аниқ бир гап айт, тайёргарлигингни кўравер де, бир ой ҳам ўтмай...

— Бир ой! Икки ҳафтадан кейин биз Италияга кетяшимиз.

— Менга икки ҳафта ҳам етади. О Ирина! Назаримда таклифимни совуқ қабул қилаётганга ўхшайсан, балки бу таклифим сенга хаёлий бўлиб туюлаётгандир, лекин мен хаёлпараст бир болакай эмасман, қандай оғир ишга қадам қўяётганимни, бўйнимга қандай масъулият олаётганимни яхши тушунаман. Аммо мен бошқа йўлни кўрмаяпман. Ниҳоят, ўзинг ўйлаб кўр, мен ўша сенинг пойингга қурбон қилган қизнинг кўзи олдида ўта мак-

кор ва худбин одам бўлиб қолмаслигим учуноқ ўтмиш билан алоқани мутлақо узмоғим доркор!

Ирина бирдан қаддини ростлади, кўзлари чақнаб кетди.

Кечирасиз, Григорий Михайлович! Агар мен қочишга жазм қилсам, шундай одам билан қочаманки, токи у одам бу ишни фақат мени деб, ҳа-ҳа, фақат мени деб қилсин, томирларида қон эмас, сув билан сут аралаш оқадиган совуққон бир хоним олдида ўз обрўсини тушириб қўйинидан қўрқадиган одам билан қочмайман! Яна бир нарсани айтиб қўяй: минг афсуски, мен мойиллик билдирган одамимдан, аянчли жазман ролини ўйнайман, деган нолишни биринчи марта эшитиб турибман. Мен бундан ҳам аянчли ролни биладман, шундай одамлар бўладик, ўз қалбда нималар содир бўлаётганини ўзи ҳам билмайди!

Литвинов ҳам қаддини ростлади.

Ирина,— деб гап бошлаган эди у...

Жувон бирдан иккала кафтини пешонасига босди, кейин титраб-қақшаб ўзини Литвиновнинг кўксига олди, меҳр билан қаттиқ қучоқлаб олди уни.

— Кечир мени, кечир,— деб гашира бошлади у тўлқинланиб,— кечир мени, Григорий. Менинг қанчалик бузилиб, ифлос, рашкчи бўлиб кетганимни ўзинг кўриб турибсан! Сенинг ёрдамнигга, илтифотнигга қанчалик муҳтожлигимни кўриб турибсан! Ўтинаман сендан, батомом ҳалок бўлиб кетмасимдан, мени бу чоҳдан тортиб ол, қутқар! Ҳа, биз иккимиз бу одамларнинг ҳаммасидан, бу киборлардан узоқроққа, бирон ажойиб, озод ўлкага қочиб кетамиз! Ажаб эмаски, Иринаг охир-оқибат уни деб келтираётган қурбонларнигга муносиб йўлдошнинг бўлиб қолса! Мендан жаҳлнинг чиқмасин, кечир мени, азизим, кейин билиб қўй, нимани буюрсанг, барчасини қиламан, қаерга десаңг, ўша ерга бораман!

Литвиновнинг қалби ширин туйғуларга тўлиб-тошиб кетди. Иринанинг навқирону ихчам танаси яна ҳам унинг пинжигга кириб кетди. Литвинов унинг исли-уфорли сочлари ёйилган боши узра энгашиб, журъатсизгина сглаб-сўйнаб, ўниб қўярди.

— Ирина, Ирина,— дерди у,— менинг фариштам...

Ирина тўсатдан бошини кўтариб, қулоқ сола бошлади...

— Бу эримнинг қадам товушлари... у ўз хонасига кириб кетди,— деб шивирлади у ва шоша-пиша Литвиновдан нари сурилиб, креслога ўтиб ўтирди. Литвинов

Ўриндан турмоқчи бўлган эди...— Қаёққа?— дея шивир-лаб гашида давом этди.— Кетма, у шундай ҳам сендан шубҳаланиб юрибди. Ё ундан қўрқасанми? — Ирина кўзларини эшикдан олмай ўтирарди.— Ҳа, бу ўша. Ҳозир бу ерга келади. Менга биров нарса ни ҳикоя қилиб, гаплашиб ўтир.— Литвинов ўзини йўқотиб қўйганидан, нима дейишини билмасди.— Сиз эртага театрга бормайсизми?— деди Ирина овозини дадил қўйиб.— “Le Verge d’eau”¹ ни кўрсатишаркан, эскиб кетган пьеса, кейин Плесси ҳам ҳаддан ташқари қилпанглайверади...
• Иккаламиз ҳам худди безгак туггандай қалтираб кетдиг-а, деб қўшиб қўйди у овозини бир оз пасайтириб, — бундай қилиш ярамайди. Буни пухта ўйлаш керак. Мен сени огоҳлантириб қўйишим керак, бор нулим эримнинг қўлида; *mais l’aî mes bijoux*². Испанияга кетамиз, хоҳлайсанми?— Ирина яна овозини кўтарди.— Актрисаларнинг ҳаммаси нега семириб кетар экан-а? Масалан, *Madeleine Brohan*... Гапирсанг-чи, нега индамай ўтирибсан. Менинг бошим айланиб кетяпти. Лекин сен мендан шубҳа қилмаслигинг керак... Эртага қаерга келишингни ўзим хабар қиламан. Лекин сен аяови қизга бекор айтибсан... *Ah, mais c’est charmant!*³ — дея хитоб қилди Ирина тўсатдан ва асабий кулиб, рўмолчасининг бурмасини юлиб олди.

— Қирсам бўладими? — деб сўради нариги хонадан туриб Ратмиров.

— Бўлади... бўлади.

Эшик очилиб, остонада генерал пайдо бўлди. У Литвиновга кўзи тушиб, афтини бужмайтирди, аммо саломлашди, яъни бошини хиёл ирғаб қўя қолди.

— Мен меҳмоннинг борлигидан беҳабар эдим,— деди у,— *je vous demande pardon de mon indiscretion*⁴. Баден сизни ҳамон мафтун этяптими дейман, мсьё... Литвинов?

Ратмиров ҳар сафар Литвиновнинг фамилиясини ёддан чиқарган ё дарҳол эслаёлмаётгандай, бир оз тугилиб айтарди... Бу билан ҳамда бошидаги шляпасини ҳаддан зиёд баланд кўтариб сўрашиши билан уни таҳқирламоқчи бўларди.

— Бу ерда зерикмаяшман, мсьё *le général*⁵.

1 «Бир стакан сув» [Франц.].

2 Аммо менинг қимматбаҳо тақинчоқларим бор [Франц.].

3 Ох, бу жуда ажойиб! [Франц.]

4 Нокамтарлигим учун мени кечиринг [Франц.].

5 Генерал [Франц.].

Наҳотки? Баден менинг кўнглимга эса уриб кетди. Биз тез кўнлар ичда бу ердан жунаб кетмоқчимиз, Гўгрими, Ирина Павловна? *Assez de Bade сошме* да¹. Литгаандай, бугун мен сизнинг бахтигизга беш юз франк ютдим.

Ирина ишва билан унга қўлини узатди.

Қани ўша пуллар? Менга беринг. Тўғноғичларга яратаман.

Бераман, бераман... Ҳа, мсьё... Литвинов, кетяп-сизми?

- - Ҳа, кўриб турибсиз, кетяпман.

Ратмиров яна таъзим қилди.

— Яна кўришгунча, хайр.

— Омон бўлинг, Григорий Михайлич,— деди Ирина.— Мен ваъдамнинг устидан чиқаман.

Қанақа ваъда? Билсам бўладими?— деб сўради ундан эри.

Ирина жилмайди.

— Йўқ, бу шунчаки... ўзаро гап. *C'est à propos du voyage... où il vous plaira*². Сен Сталь асаридан хабардормисан?

— Ҳа! Нега билмас эканман. Ажойиб суратлар.

Ратмиров хотини билан иноқдек эди: у билан «сен»-лаб гаплашмоқда эди.

XXII

«Тўғриси, ўйламаганим дуруст,— деб ўзига-ўзи уқтириб борарди Литвинов қайтишда, кўнгли яна алғовдалгов бўла бошлаганини пайқаб.— Масала ҳал бўлган. Ирина ваъдасининг устидан чиқади, энди мен барча зарур нарсаларнинг чорасини кўриб қўйишим керак... Бироқ, назаримда иккиланаётганга ҳам ўхшайдими...» Литвинов бошини силкитиб қўйди. Нияти ўзига ҳам галати бўлиб туюлмоқда эди. Бу ишлар зўрма-зўракни, ёлғондан бўлаётгандек эди. Ҳадеб битта гапини ўйлай-вериш ҳам ярамайди. Истасанг-истамасанг фикринг чалғийди, худди калейдоскопнинг ойнасига ўхшаб, силжиб туради... қарасанг: бошқа манзара. Литвинов ўзини ниҳоятда ҳорғин ҳис этди... Қани энди бир соатгина дам оливолса... Таяя нима бўлади? Таяя ёдига тушиши билан сира иккиланиб ўтирмай, тўғри уйига қараб йўл

¹ Етар Баденда шунча турганим [франц.].

² Бу... кўнгли истаган томонга... саёҳат хусусида [франц.].

олди. Шунда ичида, бамисоли коптокдай бир қўлдан иккинчи қўлга отилинманми, деб ўйлаб қўйди.: Бари бир: ҳар қалай бу ишни бир ёқлик қилиш керак. У меҳмонхонага қайтди, итоаткорлик билан, ҳиссиз-туйғусиз, сира иккилашмай ва орқага сурмай, Татьянанинг ҳузурига чиқиб кетди.

Литвиновни Капитолина Марковна кутиб олди. Литвинов кампирни кўриши биланоқ унинг ҳамма гапдан хабардор эканлигини пайқади. Бечора қари қизнинг йинглайвериб кўзлари қизариб кетибди, жингала опшоқ сочлари паришон, қип-қизариб кетган юзида ғам-ҳасрат, чексиз ҳайронлик акс этиб турибди. У илдам Литвинов томон юрмоқчи бўлди-ю, лекин пириллаб учиб турган лабларини тишлаганича турган ерида тўхтади. У Литвиновга ҳам илтижоли, ҳам ўлдиришга тайёр бир важоҳатда тикилар, гўёки бу юз берган воқеанинг тушлигига, бемаънилигига, бундай бўлиши мумкин эмаслигига, унинг ёлгонлигига ишонч ҳосил қилишни истаётгандек эди.

— Мапа сиз... сиз келдингиз, келдингиз,— деди у... Худди шу пайт қўнни хонанинг эшиги очилиб, ранги докадек оқариб кетган, аммо хотиржам Татьяна илдам юриб чиқиб келди.

Татьяна бир қўли билан холасини аста қучоқлаб, ёнига ўтқизиб қўйди.

— Сиз ҳам ўтиринг, Григорий Михайлич,— деди у остонада нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб турган Литвиновга қараб.— Сизни яна бир бор кўриш nasib қилганидан жуда хурсандман. Мен холамга сизнинг, иккимизнинг қароримизни айтдим. Холам ҳам иккимизнинг фикримизни маъқуллаяпти... Қарс икки қўлдан чиқади, ёлғиз ҳурматнинг ўзи билан бахтли бўлиш мумкин эмас («ҳурмат» деган сўзни эшитганда Литвинов беихтиёр ерга қаради), шунинг учун ҳам кейин пушаймон еб юргандан кўра, ҳозирнинг ўзида орани очиқ қилиб қўя қолган яхши. Тўғри эмасми, хола?

— Ҳа, албатта,— дея гап бошлади Капитолина Марковна,— албатта, Танюша, сенинг қадрингга етмаган... сен билан...

— Хола, хола,— дея унинг гапини бўлди Татьяна,— менга берган ваъдангиз эсингизда бўлсин-а. Ахир, ўзингиз менга доим, ҳақиқат ва эрк ҳамма нарсадан ҳам қиммат туради, дер эдингиз-ку. Ҳақиқат ҳаминша ҳам ширин бўлавермайди, эрк ҳам. Шунинг фарқлаёлмасак, унда бизнинг одамлигимиз қаёққа борарди?

Татьяна Капитолина Марковнанинг оппоқ сочларидан меҳр билан ўпиб қўйди-да, Литвиновга ўгирилиб, ганида давом этди:

— Биз холам иккаламиз Бадендан кетишга ҳозирлик кўриб қўйдик... Шундай қилсак, ҳаммамиз учун ҳам дуруст бўлади, деб ўйлайман.

— Қачон кетмоқчисизлар?— деб бўғиқ овоз билан сўради Литвинов. Иринанинг яқингинада унинг ўзидан ҳам шуни сўраганини эслади.

Капитолина Марковна олдинга интилган эди, Татьяна уни елкасидан меҳр билан ушлаб тўхтатди.

— Тез орада кетсак керак.

— Қаерга кетаётганингизни сўрасам ижозат бера-сизми?— ҳамон бўғиқ овоз билан деди Литвинов.

— Ҳозирча Дрезденга, кейин Россияга жўнасак керак.

— Энди бунни билиб ҳам нима қиласиз, Григорий Михайлич?..— деди алам билан Капитолина Марковна.

— Хола, хола,— яна ўртага тушди Татьяна.

Орага бир зум жимлик чўкди.

— Татьяна Петровна,— дея гап бошлади Литвинов,— ҳозир мени шу дақиқада қандай оғир, азобли туйғулар эзиб ётганини сезаётган бўлсангиз керак...

Татьяна ўрнидан турди.

— Григорий Михайлич,— деди, у,— бу ҳақда гап-лашмай қўя қолайлик... Илтимос қиламан, сиз учун бўл-маса, мен учун шундай қилайлик.. Мен сизни кеча бил-ганим йўқ, шунинг учун ҳам ҳозирги ҳолатингизни яхши тасаввур қила оламан. Бироқ бу ҳақда гаплашиш, яра-ни тирнашнинг нима кераги бор... (Татьяна гапиршдан тўхтади: кўзгалиб келаётган ҳаяжонини, сиртга тепиш-га тайёр кўз ёшисини босиб олиш учун жим қолгани шундоққина сезилиб турарди). Даволаб бўлмайдиган ярани кўчиришнинг нима кераги бор? Бу ишни вақтга ҳавола қилиб қўя қолайлик. Энди, Григорий Михайлич, менинг сизга битта илтимосим бор. Барака топинг, ҳо-зир мен сизга битта хат бераман. Бу хатни зудлик би-лан почтага ўзингиз олиб борсангиз, хат жуда муҳим. Холам билан менинг эса бунга вақтимиз йўқ... Шундай қилсангиз, сиздан жуда миннатдор бўлар эдим. Бир-пасгина кутиб туринг... мен ҳозир...

Татьяна нариги уйнинг эшигига етганида хавотирла-ниб Капитолина Марковнага қараб қўйди. Холаси ви-қор билан, жиддий, қошларини чимириб, лабларини қимтиб ўтирардики, Татьяна хотиржам тортиб, унга бо-шини ирғаб, ичкарига кириб кетди.

Татьянанинг кетидан эшик ёпилиши билан кампир-нинг бояги виқорли ва жиддий кўринишидан асар ҳам қолмади. Капитолина Марковна ирғиб ўрнидан туриб, энгашиб Литвиновнинг кўзларига тикилганича, йиғлам-сираб, шоша-пиша гапира кетди.

— Ё тангрим,— деди у,— Григорий Михайлич, бу қанақаси бўлди, а? Тушимми ё ўнгимми? Наҳотки Танядан бош тортаётган бўлсангиз, наҳотки уни ортиқ севмасангиз ва ўз сўзингиздан қайтган бўлсангиз? Сиз, Григорий Михайлич, худди тош деворга ишонгандай ишонган одамимиз шундай ишни қилсангиз-а? Сиз? Сиз? Сиз-а? Сен-а, Гриша?..— Капитолина Марковна тўхтади.— Ахир сиз, Григорий Михайлич, уни тириклай ўлдирасиз-ку,— дея гапида давом этди у Литвиновнинг жавобини ҳам кутмай; икки юзидан кўз ёшлари шашқатор оқмоқда эди унинг.— Сиз унинг ўзини дадилликка олишига қараманг, унинг одатини яхши биласиз. У ҳеч қачон шикоят қилмайди, ўзини аямайди. Ҳеч бўлмаса бошқалар аяши керак уни. Мана ҳозир ҳам у менга: «Хола, ўз қадримизни қўлдан бой бермаслигимиз керак!» деяпти. Ғурурга бало борми, кўзингга фақат ўлим кўрниб турган бўлса...— Татьяна қўшни хонада стулни тақиллатиб қўйди.— Ҳа, бунинг кети ўлимга ўхшайди,— яна таъкидлаб қўйди кампир овозини бир оз пасайтириб.— Нима бўлган бўлиши мумкин ўзи? Сизни иссиқ-совуқ қилишганми дейман-да? Ахир яқингинада унга ишқий мактублар битар эдингиз-ку? Кейин, сизга очяғини айтсам, инсофли одам шундай иш қиладими? Мен, ўзингиз яхши биласиз, бидъатга берилган аёллардан эмасман, *esprit fort*¹, мен Таняга ҳам шундай тарбия берганман, эскилик сарқитларидан холи бўлиб ўсган...

— Хола!— деган овози эшитилди Татьянанинг қўшни хонадан.

— Ваъдага вафо, Григорий Михайлич —бу бурч. Айниқса сизнинг ва бизнинг қабилимиздаги одамлар учун. Агар биз бурчни ки тан олмас эканмиз, унда нима миз қолади? Иккинчи томондаги одамни қандай аҳволга тушишини ўйламай, фақат ўз манфаатини деб бурч мажбуриятини бузиш яхшиямас-ку, ахир! Бу виждонсизлик... Ҳа, бу — уят, бу — жиноят. Шу ҳам озодлик бўлдимми?

¹ Эркин фикрловчи [франц.].

— Хола, буёққа қара, илтимос,— деган овоз эшитилди яна.

— Ҳозир, жоним, ҳозир...— Капитолина Марковна Литвиновнинг қўлидан маҳкам тутди.— Григорий Михайлич, кўриб турибман, жаҳлингиз чиқяпти... («Мени-я?! Менинг жаҳлим чиқяптими?!»— деб эътироз билдирмоқчи бўлган эди, Литвиновнинг тили калмага келмади.) Жаҳлингизни чиқармоқчи эмасман — ё тангрим! Ҳозир шунинг вақтими! Аксинча, мен сиздан, ҳали ҳам вақт бор, ўйлаб кўринг, Татьянани хароб қилманг, ўз бахтингизни хароб қилманг, у ҳали сизга ишонади, ҳали ҳаммасини бой берганингизча йўқ, деб ўтинмоқчиман. У сени, Гриша, шундай яхши кўрадики, ҳеч ким, ҳеч қачон сени бундай яхши кўриши мумкин эмас! Қўй, шу манфур Баден-Баденингни, бирга кетайлик бу ердан, шу жодудан қутулиб олсанг бас, энг муҳими эса: раҳминг келсин, ҳа, раҳминг келсин...

— Хола деяпман,— деб чақирди Татьяна, унинг овозида бетоқатлик оҳанги бор эди.

Аммо Капитолина Марковна унинг гапига қулоқ солмасди.

— «Ҳа» десанг бас,— дея Литвиновга уқтиришга ҳаракат қиларди у,— уёғини ўзим тўғрилайман.. Ҳеч бўлмаса бош ирғаб қўйсанг кифоя!.Бошингни мана бундай битта ирғасанг бас!

Литвинов ҳозир ер ёрилса, ернинг тагига кириб кетишга тайёр эди, бироқ «ҳа!» деган сўз оғзидан чиқмади, бошини ҳам ирғамади. Қўлида хат билан Татьяна пайдо бўлди. Капитолина Марковна ўша заҳоти Литвиновнинг олдидан нари кетиб, тосқари қаради, стол узра энгашиб, устида ётган ҳисоб-китоб ва бошқа қоғозларни кўздан кечираётганга солди ўзини.

Татьяна Литвиновга яқинлашди.

— Мана,— деди у,— ўша сизга айтган хатим... Сиз ҳозироқ почтага борасиз, шундай эмасми?

Литвинов бошини кўтариб, унга қаради... Рўпарасида чиндан ҳам адолатли ҳаками турарди. Татьяна унинг кўзига яна ҳам баланд бўйли, қадди-қомати келишган бўлиб кўринди. Одатдагидан ҳам очилиб кетган чеҳраси илтифотсиз, нафас олиши ҳам текис, устидаги сидирға матодан тикилган узун кўйлаги, тўпигигача узун-узун қат-қат тах бўлиб тушиб турибди. Тўғрига қараб турган кўзлари ёлғиз Литвиновнигина кўрмасди. Бу босиқ ва совуқ назари худди ҳайкалга ўхшатиб юборганди уни. Литвинов бу назардан ўз ҳукмини ўқиди. У энгашиб,

жонсиз қўллар узатиб турган хатни олди-да, индамай чиқиб кетди.

Капитолина Марковна ўзини Татьянага ташлади, бироқ Татьяна уни қучоғига олмади, ерга қаради, юзлари қип-қизариб кетди. «Энди шошилиш керак!»— деб ётоқхонага кириб кетди. Бошини қуйи солганича Капитолина Марковна ҳам унинг кетидан эргашди.

Татьянанинг Литвиновга тутқазган хатида жиҳозланган хоналарини ижарага қўядиган дрезденлик дугонасининг адреси турарди. Литвинов хатни қутига ташлади, назарида шу бир парча қоғоз билан бирга ўзининг бутун ўтмишини, бутун ҳаётини лаҳадга қўйгандек бўлди. У шаҳар чеккасига чиқиб, токзорлар орасидаги тор йўлкаларда узоқ санғиб юрди. У худди ёз палласида хира пашшанинг гингиллашидан қутулиб бўлмаганидай, ўз-ўзига бўлган нафратидан сира қутулолмасди: Татьяна билан сўнгги учрашувида у шундай пасткаш ролни ўйнаган эди. Меҳмонхонага қайтиб келиб, орадан бир оз вақт ўтгач, ўз хонимларини суриштирганида, у кетиши биланоқ кетма-кет темир йўл станциясига олиб бориб қўйишни сўрашганини, почта поездига ўтириб, номаълум томонга кетишганини маълум қилишди. Юклари эрталабданоқ жойланиб, ҳисоб-китоб битказиб қўйилган экан. Татьяна Литвиновдан почтага хат ташлаб келишини илтимос қилганида, афтидан, уни нарироққа жўнатмоқчи бўлган кўринади. Швейцардан хонимлар унинг номига биронта мактуб ташлаб кетишмадимикин деб суриштириб ҳам кўрди. Аммо швейцар ҳеч қанақа мактуб қолдиришмаганини айтиб, ҳатто ҳайрон бўлиб ҳам қўйди. Афтидан бир ҳафта олдин пулни тўлаб олиб қўйилган хона эгаларининг тўсатдан жўнаб кетишгани унга ҳам шубҳали бўлиб кўринмоқда эди. Литвинов швейцарнинг олдидан чиқиб, хонасини ичидан қулфлаб олди.

Шу билан Литвинов эртасигача кўчага чиқмади. Ярим кечагача стол ёнида ўтириб мактуб ёзди, йиртди... У хатини ёзиб тугатганида тонг оқариб қолган эди. Мактуб Иринага битилган эди.

XXIII

Уша мактубда Иринага қуйидагилар ёзилган эди:

«Кеча қайлигим жўнаб кетди: биз у билан қайтиб кўришмаймиз... мен энди унинг қаерда яшашини ҳам

билмасам керак. У ўзи билан бирга мен учун шу маҳал-
гача кўнгилли ва қадрли бўлган ҳамма нарсани олиб
кетгандек. Менинг барча ўйлаб қўйган режаларим, мўл-
жаллаганларим у билан бирга йўқ бўлди. Менинг меҳ-
натларим, узоқ йиллардан бери қилиб юрган ишларим
йўққа чиқди, уларни амалга тадбиқ қилишга эҳтиёж
қолмади. Барчаси ўлди, менинг ўзлгим ҳам, ўтмишим
ҳам ўлди, кечадан бошлаб ерга қўйилди. Буни аниқ ҳис
қилиб турибман, кўриб, билиб турибман... аммо мен
бунга асло ачинмайман. Мен бу тўғрида гапни сенга
шикоят қилиш учун бошлаганим йўқ... Сен мени яхши
кўрасан-у, мен шикоят қиламанми, Ирина! Менинг бу-
тун жонсиз ўтмишимдан, тутуну кулга айланган иш ва
орзуларимдан биттагина тириги ҳамда ўзгармаси қол-
ди: у ҳам бўлса, сенга бўлган муҳаббатим. Шу муҳаб-
батимдан бўлак ҳеч нарса йўқ, қолмади ҳам. Мабодо
шу муҳаббатимни бирдан-бир хазинам деб атасам етар-
ли бўлмасди. Менинг бутун борлигим шу муҳаббатда,
бутун туриш-турмушим шу муҳаббат. Келажагим, иқ-
тидорим, имоним, ватаним унда! Сен, Ирина, менинг
ёлғонни ҳам, баландпарвоз гапларни ҳам ёқтирмасли-
гимни яхши биласан. Мен мактубимга танлаган бу сўз-
лар ҳарчанд жарангдор бўлмасини, уларнинг самимий-
лигига шубҳа қилмайсан, муболаға деб билмайсан. Се-
нинг рўпарангда турган бу одам бир лаҳзалик ҳаяжон
таъсирида ўйламай-нетмай туриб ишқ-муҳаббат изҳор
қилаётган бола эмас, йиллар синовидан ўтган, оқ-қора-
ни яхши танийдиган ва ҳозирги қилмишини фақат ҳа-
қиқат деб билаётган бир инсондир. Ҳа, сенинг муҳабба-
тинг мен учун ҳамма, ҳамма нарсанинг ўрнини босади-
ган бўлди. Ўзинг ўйлаб кўр: наҳотки мен буларнинг
барчасини бировнинг қўлида қолдиролсам, унинг сенинг
устингдан ҳукмронлик қилишига йўл қўйиб қўйсам? У
сенга эгалик қилса, менинг бутун борлигим, қалбим-
нинг қони уники бўлса, мен-чи, мен қаёқда қолдим?
Мен нимаман? Бир чеккада, томошабинманми... ўз ҳаё-
тимнинг томошабини бўлиб юравераманми? Йўқ, бу мум-
кин эмас, асло! Бу ҳаётга яширин иштирок этиш эса
мени қониқтирмайди, бу ёлгон ва ўлим билан тенг.
Мен сендан қандай катта қурбон талаб қилаётганимни
биламан, бунга ҳеч қанақа ҳаққим ва ҳуқуқим ҳам йўқ-
дир балки? Лекин мен буни худбинлигимдан қилаётган-
ним йўқ, худбин одамга осонроқ, у бундай масалани
кўтариб ўтирмай яшайверарди. Ҳа, мен қўяётган талаб-
лар оғир, агар бу талабларим сени қўрқитиб юборса,

хайрон бўлмайман. Сен бирга яшашга мажбур бўлган одамларингни ёмон кўрасан, киборлар орасида нохуш сезасан ўзингни, аммо шу киборлар оламини ташлаб чиқиб кетишга, ўша олам бошингга кийгазган гултожни оёқларинг остига олиб тепкилашга, ўша ёмон кўрган одамларингнинг гап-сўз қилишларига қолиб, бунга чидашга ироданг етадими? Ирина, танангга яхшилаб ўйлаб кўр, чоғинг келмайдиган ишни бўйнингга олма. Мен сенга таъна қилмайман, лекин эслаб кўр, сен бир марта бу ҳаёт шавқидан кечиб кетолмагансан. Сенинг йўқота-диганларинг эвазига мен кўп нарса ваъда қила олмайман. Менинг сўнгги ўғитимга қулоқ сол: агар эртагаёқ, шу бугуноқ ҳаммасини ташлаб, мен билан бирга кетишга қодир бўлмасанг,— қандай дадил киришганимни, ўзимни аямаётганимни кўряпсанми,— агар сени келажакнинг ноаниқлиги, бегонасираш ва ёлғизлик ваҳимага солаётган бўлса, одамларнинг гап-сўзидан қўрқсанг ва, ниҳоят, ўзингга ишоналмасанг, қисқаси, менга кечиктирмай, тўғриси айт ва мен кемаман, қалбим чил-чил бўлса ҳам ҳақиқатни айтганинг учун сендан миннатдор бўлиб кетаман. Борди-ю, сен, менинг беқиёс маликам, медай кичкина, кўримсизгина бир одамни ҳақиқатан ҳам севиб қолган бўлсанг, чиндан ҳам менинг қисматимга шерик бўладиган бўлсанг, унда қўлингни бер, бу машаққатли йўлимизга биргалашиб жўнаймиз! Аммо билиб қўй, менинг қарорим қатъий: ё менга ҳаммасини инъом этасан, ё ҳеч нарса сиз қоламан! Бу ақлсизлик... аммо мен, Ирина, бошқача йўл тутолмайман! Мен сени ҳадан ташқари яхши кўраман.

Сенинг Г. Л.»

Ёзган мактуби Литвиновнинг ўзига унчалик ёқмади. Мактуб унинг айтмоқчи бўлган гапларини тўла ва батамом акс эттирмасди. Мактубда ғализ, баландпарвоз, китобий жумлалар учраб қоларди, кейин кечаси билан ёзиб, йиртиб ташлаган хатларидан ҳам ортиқча фарқ қилмасди. Ҳар қалай, бу охириги битган мактуби эди ва энг муҳим гапини айта олганди. Ҳориб-чарчаган, қийналиб кетган Литвинов бундан ортиқ гапни топиб ёзишга энди қодир эмасди. Кейин у айтмоқчи бўлган гапларини баъзи бировларга ўхшаб адабий тарзда баён қилиб беролмасди, ҳамма қатори кўпроқ эътиборини жумла услубига берарди. Унинг биринчи ёзган мактуби яхшироқ чиққан бўлса керак, чунки у юрагидан олов

бўлиб оқиб тушган эди. Нима бўлганда ҳам Литвинов Иринага мактубини жўнатди.

Ирина унга қисқагина жавоб қайтарди.

«Бугун менинг ҳузуримга кел,— деб ёзарди у:— у бугун куни билан уйда бўлмайди. Хатинг мени жуда ҳаяжонлантириб юборди. Уйлайвериб, уйлайвериб, ўйимга етолмаяпман. Менга жуда оғир, лекин сен мени сеvasан, мен бу билан бахтиёрман. Кел.

Сенинг И.»

Литвинов ҳузурига кирганида, Ирина ўзининг кабинетида ўтирган эди. Уни Иринанинг олдига кечагина уни зинадан кутиб олган ўн уч ёшлардаги қизалоқ бошлаб кирди яна. Столда, Иринанинг олдида тўр солинган ярим юмалоқ картон турарди. Ирина паришонхотирлик билан бир қўлида тўрларни титкилаб ўтирган бўлса, бир қўлида Литвиновнинг мактубини ушлаб олганди. Унинг йиғидан ҳозиргина тўхтаганлиги шундоққина кўриниб турибди: киприклари ҳўл, кўзларининг милки қизариб кетган. Юзларида ҳали артиб ташламаган ёшларининг изи билиниб турибди.. Литвинов остонада тўхтади: Ирина унинг кирганини пайқамасди.

— Йиғлаясанми?— деб сўради Литвинов ҳайрон бўлиб.

Ирина бир чўчиб тушди, қўли билан сочларини силаб, жилмайди.

— Нега йиғлаясан?— деб яна сўради Литвинов. Ирина ындамай унинг мактубига ишора қилди.— Ҳали сен шунга...— деди Литвинов ҳижжалаб.

— Буёққа кел, ўтир,— деди Ирина,— қўлингни бер. Тўғри, йиғладим... Бунинг нимасига ҳайрон қоласан? Ахир бу осон ишми?— Ирина яна мактубга ишора қилди.

Литвинов ўтирди.

— Бунинг осон эмаслигини биламан, Ирина, мен ҳам мактубимда худди шу нарсани ёзганман... Аҳволингни тушунаман. Агар менга бўлган муҳаббатингнинг аҳамиятига тушунсанг, агар менинг сўзларим сени ишонтиролган бўлса, ҳозир кўзларингдаги ёшни кўрганда менинг ҳам қандай аҳволга тушганимни фаҳмлашинг лозим. Мен ҳозир сенинг ҳузурингга жазоланувчи сифатида келдим ва ҳукмингни кутяпман: қандай жазо эълон қилинаркин менга? Улимми ё ҳаёт? Ҳаммасини

сенинг жавобинг ҳал қилади. Фақат менга бундай қарама... Ҳозирги қарашинг менга бир вақтлардаги — Москвадаги қарашларингни эслатяпти.

Ирина бирдан қизариб кетди-да, гўё ўз қарашида ўзи ҳам аллақандай нохушликни сезгандай, тескари қараб олди.

— Нималар деяпсан ўзи, Григорий? Уялмайсанми бундай дегани? Сен менинг жавобимни билишни истайсанми... наҳотки қандай жавоб қилишимга шубҳа қилсанг? Сен йиғлаганимга ҳайрон бўлаётган бўлсанг кера... лекин йиғимнинг сабабини тушунмабсан. Азизим, мактубинг мени ўйлантириб қўйди. Сен менга, муҳаббатинг ҳамма нарсанинг ўрнини босди, илгариги машғулотларим йўққа чиқди, уларни амалга тадбиқ қилишга эҳтиёж қолмади, деб ёзибсан. Мен ўзимга-ўзим, эркак киши бирон иш билан машғул бўлмай яшай оладими, деб савол бердим. Ёлғиз муҳаббатнинг ўзи билан яшай оладими? Муҳаббатнинг ўзи бир кун эмас-бир кун кўнглига уриб, бирон иш билан машғул бўлгиси келиб қолса, ҳамма нарсадан воз кечдирган муҳаббатдан нолишга тушмасмикин? Мана қандай фикр мени ваҳимага соляпти, қўрқитяпти, аммо йиғимнинг сабаби сен ўйлаганингдан эмас.

Литвинов Иринага диққат билан қараб қўйди, Ирина эса синчковлик билан унга тикилиб турар эди, гўё иккаласи ҳам бир-бирини чуқурроқ синаш истагида эди.

— Сен бундан бекор ҳадиксираяпсан,— дея гап бошлади Литвинов,— балки мен фикримни сенга аниқ тушунтиролмагандирман. Зерикиш! Ҳаракатсизлик? Сенинг муҳаббатинг менга ато этадиган янги куч, янги ғайрат билан-а? О Ирина, ишон, сенинг муҳаббатинг мен учун бир олам, бу янги олам менга нималар беришга қодир, ўзим ҳам аниқ билмайман!

Ирина ўйланиб қолди.

— Қаерга кетамиз?— дея шивирлади у.

— Қаерга? Бу тўғрида ҳали яна гаплашамиз. Демак... сен розисан? Розимисан, Ирина?

Ирина унга қараб қўйди.

— Шунда сен бахтли бўласанми?

— О Ирина!

— Ҳеч нарсага ачинмайсанми? Ҳеч қачон ачинмайсанми?

Ирина картоннинг устига энгашиб, тўрларни яна бир-бир назаридан ўткази бошлади.

— Азизим, шундай дақиқаларда ҳам шу бўлмағур иш билан шуғулланаётганимга жаҳлинг чиқмасин... Мен бир хонимнигина балга борнишга мажбурман. Менга шу латта-лутталарни юборишибди, шу бугун маъқулни танлаб олишим зарур. Оҳ! Менга жуда оғир!— деб зорланди Ирина ва бошини тўр солинган картопининг бир чеккасига қўйди. Кўзларидан яна шашқатор ёш томчилай бошлади... Ирина ўзини тўрлардан нари олди: кўз ёшлари унга томиши мумкин эди.

— Ирина, яна йиғлаяпсан-а,— деди ташвишланиб Литвинов.

— Ҳа, яна йиғлаяпман,— унинг гапини илиб кетди Ирина.— Оҳ, Григорий, ўзингни ҳам, мени ҳам қийнама!.. Эркинлигимизча юраверайлик! Йиғласам нима бўпти! Бу кўз ёшлари нимага тўкилаётганини қани энди ўзим ҳам билсам? Сен биласан, қароримни эшитдинг, қароримнинг ўзгармаслигига ҳам ишончинг комил. Боя нима дединг, ё ҳаммаси меники бўлади, ё ҳеч нарса керак эмас дедингми? Эркин бўлиб юравермай-мизми? Бир-биримизга занжир билан боғланишимизнинг нима кераги бор? Мана ҳозир иккаламиз ёлғизмиз, сен мени яхши кўрасан, мен эса сени: ҳадеб бир-биримиздан муносабатимизни суриштираверишнинг нима кераги бор? Менга бир қара, сенинг олдингда маккорлик қилиш ниятим йўқ, сенга, эр-хотинлик муносабатимизга хиёнат қилиш менга осон эмас, деб ишора қилганим йўқ-ку... Мен ўзимни ҳам алдаётганим йўқ, оиламга хиёнат қилаётганимни ва бунинг учун эримнинг мени ўлдиришга ҳам ҳақи борлигини биламан. Хўш, нима бўпти! Эркин бўлайлик, деяпман сенга. Ҳар ўтган кунимиз асрга тенг бўлади биз учун.

Ирина ўрnidан турди, хиёл жилмайиб ва кўзларини қисганича Литвиновга юқоридан қараб қўйиб, тирсагига яланғоч қўли билан юзига тушиб турган, устида икки-уч томчи ёш йилтиллаётган узун соч тутамини суриб қўйди. Серҳашам тўрли дурра столдан сирғалиб полга — Иринанинг оёғи тагига тушиб кетди. Ирина ижирғаниб уни оёқлари билан босди.

— Ё бугун сенга ёқмаяпманми? Кечадан бери ўзимни анча олдириб қўйибманми? Айт, бундай чиройли қўлларни кўп кўрганмисан? Бунақанги сочларни-чи? Айт, мени севасанми?

Ирина иккала қўли билан уни қучоқлаб, бошини кўксига босди, бошидаги тароғи тарақлаб ерга тушиб кет-

ди, ёқимли бўй таратган сочлари елкаси билан битта бўлиб Литвиновнинг боши узра ёйилди.

XXIV

Литвинов ўз хонасида хаёлга чўмганича уёқдан-буёққа бориб келарди. Энди у назариядан амалиётга ўтиши, қочиниш, номаълум бир ўлкага жойлашиб олиш учун чораю маблағ топиши керак эди... Бироқ у негадир чора ҳамда маблағ излаб топиш устида бош қотириш ўрнига кўпроқ ўзининг астойдил талаби билан эришилган бу қарор чиндан ҳам қатъиймикан деб бош қотирмоқда эди. Бу аҳд-паймон қатъий қилиб келишилдими? Ахир Ирина хайрлашатуриб «Ҳаракатингни қилавер, ҳамма нарса тайёр бўлганида менга хабар қилсанг бас», деди-ку. Албатта! Шубҳаларни бир чеккага суриб қўйиш керак... Ишга киришмоқ даркор. Литвинов хаёлап жамғармаларини сарҳисоб қила бошлади. Биринчи навбатда пул топиш керак. Литвиновнинг нақдина пули бир минг уч юз йигирма саккиз гульден экан, уни француз пулига чақилганда икки минг саккиз юз эллик беш франк бўлар экан. Бу пулнинг ғози унчалик катта эмас. Аммо биринчи заруриятларига етиб туради, кейин дарров отасига хат ёзиб юборади, имконинг кўтарганича пул юбор, деб. Ўрмонини, ерининг бир қисмини сотади... Аммо буларнинг барчасига қаандай баҳона кўрсатади?.. Борки, баҳона ҳам топилар. Ирина ўзининг тақинчоқлари тўғрисида гапирган эди, аммо буни ҳисобга олиш керак эмас. Зарур бўлиб қолса, бирон қора кунларига ярар. Яна битта қимматбаҳо нарсаси бор: Женева ярим хронометри... уни сотса дурустгина пул бўлади... масалан, тўрт юз франк... Литвинов банкирнинг ҳузурига бориб, мабодо зарур бўлиб қолса, қарз олиб туриш мумкинми, деб сўраб кўрди. Бироқ Бадендаги банкирлар панд еб, эҳтиёткор бўлиб қолган одамлар, улардан бир тийин олиш амримаҳолга ўхшаб қолди. Баъзилари эса бундай ҳазилингиздан юзингизга қараб кулишади. Литвинов, гарчи уят бўлса-да, омадини қиморда ҳам синаб кўрди, бир талерни ўттизинчи рақамга, ўзининг ёши сонига қўйиб кўрди. У буни капиталини текислаб олиш ниятида қилган эди. У гарчи пулини кўпайтиролмаган бўлса ҳам, ҳар қалай текислаб олди: устидаги йигирма саккиз гульденини бой берди. Иккинчи масала — паспорт масаласи ҳам анча муҳим. Аёл киши учун паспорт унчалик зарур эмас, шундай мамлакатлар борки, улар аёллардан паспорт талаб ҳам қи-

лишмайди. Масалан Бельгия, Англия. Ниҳоят паспорт русларники бўлиши ҳам шарт эмас. Литвинов буларнинг ҳаммаси устида жуда жиддий ўйламоқда эди Унинг қарори қатъий, асло иккиланиш йўқ эди, лекин, бари бир истаса-истамаса, гўё унинг ўйлаб, режа тузаётган бу иши бир ҳазилдек, гўё ҳеч ким ҳеч қачон қочмагандек, гўё бундай ишлар фақат комедиялару романлардагина, бунинг устига Чухлом ёки Сизрань уезди сингари овлоқ жойлардагина бўладигандек, ўзидан ўзининг кулгиси келиб кетарди. Литвинов бир оғайниси, истеъфодаги корнетнинг ҳикоясини эслади. Оғайниси Бацов қўнғироқли уч отлик аравада бир савдогарнинг қизини олиб қочмоқчи бўлган экан. Қизнинг ота-онасини, қизнинг ўзини ҳам маст қилиб қўйиб, кейин қизини олиб қочган экан, аммо кейин маълум бўлса, унинг ўзини бошлаб лақиллатишган, устамасига калтаклаб ўлдириб қўйишларига сал қолган экан. Литвинов ҳаёлига шундай бўлмағур гапларни келтираётгани учун ўзидан ўзи хафа бўлиб кетди. Кейин ўша заҳоти Татьяна, унинг тўсатдан кетиб қолганини эслаб, бутун вужудини яна алам, ғам, уят туйғуси қамраб олди-да, Иринага энди обрўйини сақлаб қолиши учун шундан бошқа йўли йўқлигини таъкидлаганида қанчалик ҳақ эканини кўнглидан ўтказди... Яна шу исми эслаши билан юраги тотли уриб, кўнгли алланечук бўлиб кетди.

Орқадан отнинг дупури эшитилди... Литвинов ўзини четга олди... Унинг ёнидан Ирина отда ўтиб кетди. Иринанинг ёнида отда семиз генерал борарди. Ирина Литвиновни таниди, унга бошини ирғаб қўйди, кейин отнинг сағрисига қамчи босиб, уни тўсатдан елдек учуриб кетди. Юзидаги қора тўри шамолда ҳилширарди...

— Pas si vite! Nom de Dieu! pas si vite!¹—деб қичқирди генерал ва Иринанинг кетидан у ҳам отини елдириб кетди.

XXV

Эртасига эрталаб Литвинов банкир ҳузурига бориб, пулимизнинг курси бетайинлиги, чет элга пул жўнатишнинг энг мақбул усули борасида яна бир бор маслаҳатлашиб, меҳмонхонага қайтиб келиши биланоқ швейцар унинг қўлига мактуб тутқазди. Литвинов Ирина-

¹ Бундай тез ҳайдаманг! Худо ҳаққи! Бундай тез ҳайдаманг! [Франц.]

нинг дастхатини таниди-ю, лекин ўша ернинг ўзида очмай, худо билади, негадир, юрагида аллақандай гумон уйғониб, ўзининг хонасига чиқиб кетди. Француз тилида ёзилган мактубдан у қуйидагиларни ўқиди:

«Азизм! Кечаси билан сенинг таклифингни ўйлаб чиқдим... сенга муғамбирлик қилолмайман. Сен мен билан ҳаммасини очиқ-ойдин гаплашдинг, мен ҳам сенга тўғрисиини айтаман: мен сен билан қочолмайман, менинг бунга кучим етмайди. Олдингда қанчалик гуноҳкорлигимни сезиб турибман. Иккинчи айбим биринчисидан ҳам оғир. Иродасизлигим учун ўзимдан ҳар қанча нафратланмай, ўзимни ҳар қанча лаънатламай, бари бир ўзимни ўзгартиролмайман. Сенинг бахтингни барбод қилдим, мени энди енгилтабиат бир таппоз деб ўйлашга ҳақлисан, негаки бирга қочишга ўзим ундадим, ўзим таптанали ваъда бердим-ку, деб ўзимга-ўзим уқтиришга ҳар қанча уринмай, бари зое кетяпти... Ҳозир шуларнинг ҳаммасини ўйласам даҳшатга тушаман, ўзимни кўргани кўзим йўқ, бироқ бошқача йўлни тутолмайман, тутолмайман, тутолмайман. Сенинг олдингда ўзимни оқлаб ўтирмайман, сени ўзим йўлдан оздирдим ҳам демайман... ҳозир буларнинг аҳамияти йўқ. Бироқ сенга бир нарсани, яна ва яна қайтараман: мен сеникиман, бир умрга сеникиман, сенинг ихтиёрингдаман, истаган вақтингда истаганингдай эгаллик қил, асло ҳеч нарсани ўйлама, мен сеникиман... Бироқ ҳаммасини ташлаб, сен билан қочиш... йўқ! йўқ! йўқ! Сендан мени қутқаришни илтижо қилган эдим, мен ўзим сенинг олдингдаги илгариги гуноҳларимни юварман, деб ўйлаган эдим, ҳамма-ҳаммасини ўтда ёққандай йўқ қилиб юбораман дедим... бироқ бунинг иложи йўққа ўхшайди! Бу ҳам қилмишларимга худонинг бир жазоси бўлса керак. Бу мактубни ёзишдан олдин жуда узоқ иккиландим, сенинг қандай қарор қабул қилишингни ўйласам, юрагим оркамга тортиб кетади, мен фақат сенинг муҳаббатингга ишонаман, холос. Аммо сенга ҳақиқатни айтмасам, инсофсизлик бўлади, деб ўйладим, негаки сен режамизни амалга ошириш учун ҳаракатингни бошлаб қўйган бўлсанг керак. Оҳ! Режамиз жуда ажойиб эди, аммо уни амалга ошириб бўлмайди-да. О дўстим, сен мени ақли калта, ожиз аёл деб ҳисобла, мендан нафратлан, аммо мени ташлаб кетма, Иринангни тарк этма!.. Мен бу киборлар орасидаги ҳаётдан воз кечолмайман, аммо сениз ҳам яшолмайман. Биз тез орада Петербургга қай-

тамиз, ўша ерга бор, ўша ерда яша, сенга иш ҳам топиб берамиз, қилган барча меҳнатларинг бекор кетмайди, уни тадбиқ қиладиган жойини ҳам топамиз... фақат менга яқин жойда яша, фақат мени қандай бўлсам шундайлигимча, барча ожиз ва камчилик томонларим билан бирга сев ва шуни яхши билиб қўйгинки, сенга ҳеч кимнинг қалби Иринаининг қалбичалик садоқатли бўлмайди. Тезроқ ҳузуримга кел, то сени яна бир кўрмагунимча, сира тишчиёлмайман.

Сенинг, сенинг, сенинг И.»

Литвицновнинг миясига қон қуйилгандай, кейин қон секин-секин юрагига оқиб тушиб, унда тош бўлиб қотгандай бўлди. У Иринаининг хатини яна бир марта ўқиб чиқди ва худди ўша Москвадагидай ҳолсизланиб, ўзини диванга ташлади-да, қимир этмай ётиб қолди. Уни тусатдан тубсиз бир зулмат ўз қаърига олди, у ана шу зулматга алам билан идроксиз тикилиб ётарди. Демак, яна, яна алдаш, йўқ, энди буниси алдашдан ҳам ёмон, бу маккорлик ва қабиллик... Мана энди ҳаёти барбод бўлди, илдиз-илдизи билан суғуриб ташланди, ёниб кул бўлди, бирдан-бир тутиб турган нарса — сўнгги таянчи ҳам тилка-пора бўлди. «Қетимиздан Петербургга бор, ички бир алам билан қайтарди ў, биз у ерда сенга машғулот топиб берамиз...» «Бирон-бир девонбегилик лавозимини олиб беришадими? Кейин биз дегани ким экан? Унинг ўтмиши қанақалиги мана энди маълум бўлди. Мана унинг жирканч, яшириш ҳаёти, у худди мана шу ҳаётдан қочиб қутулмоқчи эди! Мана уларнинг ҳийла, макр тўла яшириш ҳаётлари, Бельская, Дольскаялар тарихи... Мени ҳам қандай келажак, қандай ажойиб роль кутяпти. Унинг яқинида яшаб, у билан кўришиб туришим, бу олифта хонимнинг, киборлар' орасида сиқилиб, зеркиб юрадиган хонимнинг бузуқ ҳаётига шерик бўлишим, унинг, айни чоғда жаноби олийларининг оилавий дўсти бўлишим... то кўнгилларига ургунимча шундай юришим керак экан-да. Кўнгилларига урганимдан кейин эса менинг ўрнимни яна ўша семиз генералми ё жаноб Финиковми босиб кетаверади. Мана шуниси энг қулайи, энг кўнгиллиси ва энг фойдалиси бўлса керак... ахир талантигини татбиқ этгулик фойдали иш топиб берамиз... деб ёзибди-ку? «Аммо аҳдимиз эса амалга ошириб бўлмайдиган иш! Уни амалга ошириб бўлмайди...» Уйлагани сари Литвицновнинг ғазаби тошиб кетмоқда эди... Хатдаги ҳар бир жумла унинг

фигонини ошириб, Иринанинг садоқат ҳақидаги гаплари эса энди унга ҳақорат бўлиб ботмоқда эди. «Буни шундай қолдириб бўлмайди,— дея хитоб қилди у ниҳоят,— унинг ҳаётимни бундай шафқатсизлик билан ўйин қилишига йўл қўймайман...»

Литвинов ирғиб туриб, шляпасини қўлига олди. Аммо у нима қилиши мумкин? Иринанинг олдига югурсинми? Унинг мактубига жавоб қилсинми? Литвинов турган ерида бўшашганича туриб қолди.

Ҳа, у нима қилиши керак?

Иринага бирга қочишни унинг ўзи таклиф қилмаганмиди? Аммо танлаган йўли кўнглидагидек бўлиб чиқмади... Ҳар қандай танланган йўл ҳам шундай тугаши мумкин. Тўғри, Ирина ўз қарорини ўзгартирди. Ҳаммасини ташлаб, сен билан бирга кетаман, деб ҳам унинг ўзи биринчи айтган эди, бу ҳам ҳақиқат. У ўз айбини инкор ҳам этаётгани йўқ, ўзини-ўзи очиқдан-очиқ ожиз аёлман, деб атаяпти. Ирина Григорийни алдамоқчи эмасди, у ўзига-ўзи алданди... Бунга қандай эътироз билдириш мумкин? Ҳар қалай у алдаётгани, макр ишлатаётгани йўқ... У шафқатсизлик билан ҳақиқат қиляпти. Уни ҳозирнинг ўзида тўғриси айтишга ҳеч ким мажбур қилгани йўқ, ваъдалари билан алдаб, то бу ердан жўнаб кетгунича лақиллатиб юравериши мумкин эди... Эри билан Италияга жўнаб кетгунича! Аммо у Литвиновнинг ҳаётини барбод қилди, бир эмас, икки кишининг ҳаётини барбод қилди!.. Йўқ, уни оқлаб бўлмайди!

Татьянанинг олдига эса Ирина эмас, Литвинов айбдор, ёлғиз Литвиновнинг ўзи айбдор, энди бу айбни ўзидан итқитиб ташлашга ҳаракат ҳам қилмай қўя қолсин... Ҳаммаси тўғри, бироқ энди нима қилиши керак?

Литвинов ўзини яна диванга ташлади, яна олам зулматга айланди, дақиқалар, маъносиз дақиқалар физиллаб ўта бошлади...

«Ё унинг айтганини қила қолсаммикан?— бирдан миясидан йилт. этиб, шу фикр ўтди.— Ирина мени севади, у меники, шунча йиллар давом этган айрилиқдан кейин бирдан юзага тегиб чиққан муҳаббатимиз, бир-биримизга интилишимиз инсон ўзи қайтаришга, тийиб қолишга қодир бўлмаган табиатнинг бир қонунини эмасмикан? Петербургда яшаш... бундай аҳволга тушган бир менманми? Кейин, қаерга ҳам бориб яширина олардик биз?»

Литвинов хаёлга толди. Хаёлида Ирнининг сўнгги учрашув чоғида кўз олдида қолган сиймоси намоён бўлди...

«Сен менга олтин идишда обиҳаёт беряпсан,— дег хитоб қилди Литвинов,— аммо идишингдаги заҳар, ўзингнинг оппоқ қанотларинг лойга беланган... Йўқол! Мен бу ердан қайлиғимни ҳайдаб юборганимдан кейин яна сен билан қолсам, бу номардлик бўлар эди!» Литвинов алам билан қўлларини қисирлатиб қўйди, шунда унинг кўз олдида энди бошқа — хайрлашар чоғида ғамандуҳга тўла сокин чеҳраси таънали боқиб турган сиймо пайдо бўлди...

Литвинов шу тарзда яна узоқ қийналиб ётди. Азобдан иборат бўлиб қолган хаёллари уни анчагача яна у кўчадан-бу кўчага етаклади... Ниҳоят у тинчиди. Бир қарорга келди. Ўзи бошидапоқ шундай қарорга келишини сезганди... Бу қарор аввалига қайнаб турган ички туғёни орасида элас-элас сезиларли бўлган бўлса, бора-бора пишиб етилиб, кўнглида қаттиқ туриб олди.

Литвинов яна бурчакдан чамадонини олди, шошилмай бор буди-шудини унга жойлади, кейин кельнерни чақиртириб, ҳисоб-китоб қилди-да, Иринага рус тилида ёзилган қуйидаги мазмундаги хатни жўнатди:

«Ҳозир менинг олдимда аввалгисидан кўра ҳам кўпроқ айбдормисиз, билмайман, аммо бу сафар берган зарбангиз олдингисидан анча оғир... Бу — ҳаммаси тугади деган гап. Сиз менга: «Мен рози бўлолмайман», дебсиз. Мен ҳам сизга шу гапни қайтараман: «Сиз талаб қилаётганингизга... мен ҳам рози бўлолмайман. Рози бўлолмайман ҳам, истамайман ҳам. Мақтубимга жавоб бермай қўя қолинг. Сиз мен қабул қилишим мумкин бўлган ўша бирдан-бир жавобни беришга қодир эмассиз. Мен эртага тонгда биринчи поезд билан жўнаб кетяпман. Хайр, бахтли бўлинг... Биз энди қайтиб учрашмасак керак».

Литвинов оқшомгача хонасидан чиқмади: бирон нарсани кутдими, худо билади! Кеч соат еттиларда қора мантильяли, юзига тўр тутган бир аёл у турган меҳмонхона эшигига икки марта яқин келди. Кейин кетига қайтиб, бир чеккада аллақаяёққа узоқ тикилиб турди-да, ниҳоят қатъий бир қарорга келди шекилли, қўлини шахд билан силтаб, учинчи марта яна ўша эшикка қараб юрди...

— Ирина Павловна, қаёққа?— деган кетидан кимнингдир безовта овози эшитилди.

Ирина шиддат билан кетига ўгирилди. Потугин у томонга қараб югуриб келмоқда эди.

Ирина тўхтади, бир оз ўйланиб туриб, ўзини у томон ташлади, уни қўлтиқлаб олганича, меҳмонхонадан нарига кетди.

— Олиб кетинг мени бу ердан, олиб кетинг,— дерди у нуқул нафаси оғзига тиқилиб.

— Сизга нима бўлди, Ирина Павловна?— дея гўлдиради ҳайрон бўлиб қолган Потугин.

— Агар... мени шу ерда умрбод қолиб кетмасин десангиз, бу ердан олиб кетинг,— деди Ирина қаттиқ қистаб.

Потугин итоаткорлик билан бошини эгди, иккалалари шаҳд билан юриб, меҳмонхонадан узоқлашдилар.

Эртасига эрта билан тонгда, Литвинов энди меҳмонхонадан чиқиб кетай деб турганида, хонага... Потугин кириб келди.

Потугин индамай Литвиновнинг ёнига борди-да, унинг қўлини қисди. Литвинов ҳам чурқ этиб оғзини очмади. Иккалаларининг ҳам кайфлари бузуқ, бир-бирларига жилмайиб қўйгудек ҳам ҳоллари йўқ эди.

— Мен сизга оқ йўл тилагани келдим,— деди ниҳоят Потугин.

— Менинг бугун кетаётганимни сиз қаердан билдингиз?— деб сўради Литвинов.

Потугин ерга, оёғининг тагига қаради.

— Менга кетишингиз маълум бўлиб қолганини... ўзингиз кўриб турибсиз. Бизнинг сиз билан суҳбатимиз жуда ғалати яқун топибди... Сизга чин дилдан ҳамдард-лигимни билдириб хайрлашиб қолмасликни ўзимга эл кўрмадим.

— Менга энди... жўнаб кетаётган пайтимда ҳамдардлик билдирияпсизми?

Потугин Литвиновга гамгин қараб қўйди.

— Эҳ, Григорий Михайлич, Григорий Михайлич,— дея уҳ тортиб гап бошлади Потугин,— ҳозир сиз билан менга гинаҳонлик, мунозара қиладиган вақт эмас. Агар мушоҳадада янглишмаган бўлсам, сиз она тилингизга нисбатан бефарқсиз, балки шунинг учун бўлса керак, Васька Буслаев тўғрисида ҳеч нарса билмайсиз.

— Қим ҳақида?

— Қирша Даниловнинг тўпламидаги... новгородлик ботир Васька Буслаев ҳақида.

— Қанақа Буслаев?— деди Литвинов гапнинг бир-

дан бошқа томонга бурилиб кетганидан ҳайрон бўлиб.— Мен билмайман.

— Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Мен сизнинг диққатингизни мапа нимага тортмоқчи эдим. Васька Буслаев новгородликларни Қуддусга чўқингани бошлаб борганидан кейин у ерда, ҳаммани даҳшатга солиб, муқаддас Иордан дарёсида қип-яланғоч бўлиб чўмилади, чунки у «ша чучкурикка, на тушга, на қушларнинг чуғурлашига ишонмас экап». Ана ўшанда мантиқли Васька Буслаев Фавор тоғига кўтарилади, у тоғнинг тепасида катта тош бўлар экан, кўп одамлар унинг устидан сакрамоқчи бўлар экаплар-у, аммо уларнинг бу ҳаракатлари бесамар қолар экан... Васька ҳам ўз толеини синаяб кўрмоқчи истабди. Йўлда у ўлган одамнинг бош суягига дуч келибди. Васька бош суягини тепибди. Шунда бош суяги тилга кириб: «Нега тепасан? Мен яшашни ҳам билдим, энди тупроққа қоришиб ётишни ҳам билияман — бу синоат сенинг бошингга ҳам тушади», депти. Чиндан ҳам шундай бўлибди. Васька тошнинг устидан сакраб ўтиб олдим деганида товони тошга тегиб, ўзининг ҳам бошига етибди. Хулоса қилиб шунини айтмоқчи эдимки, ўлик бошлар билан чириган халқларни депсиб ўтишни яхши кўрадиган славянофил оғайниларим бу ривоят устида бир бош қотириб кўрсалар ёмон бўлмас эди.

— Нима кераги бор бу гапларнинг? — ниҳоят бетоқатлик билан Потугиннинг гапини бўлди Литвинов.— Кечирасиз, мен жўнашим керак...

— Мен бу гапларни шунинг учун келтирдимки,— деди Потугин ва унинг кўзлари шундай дўстона самимият билан чақнаб кетдики, Литвинов ундан буни асло кутмаган эди,— сиз ўлик бошни нари тепмайсиз, ана шу олижаноблигингиз туфайли сиз балки ўша машъум тошдан сакраб ўтарсиз ҳам. Мен ортиқ вақтингизни олиб ўтирмайман, фақат ижозат этсангиз, сизни хайрлашимиз олдидан бир бағримга боссам.

— Мен сакрашга ҳаракат ҳам қилмайман,— деди Литвинов Потугин билан уч марта ўпишаркан; ўзининг барча алам-ситамлари ёнига бир нафасга бу бетоле одамга нисбатан ачинини туйғуси ҳам қўшилди.— Аммо энди жўнаш керак, жўнаш...— Литвинов шошилигич жўнаш ҳаракатига тушиб қолди.

— Келинг, мен ҳам ёрдамлашиб юборай,— деди меҳрибончилик билдириб Потугин.

— Йўқ, саломат бўлинг, ташвиш қилманг, ўзим...—

Литвинов шапкасини кийиб, халтасини қўлига олди.— Хуллас, гапингизга қараганда, — деди у остонада туриб, — сиз уни кўргансиз?

— Ҳа, кўрдим.

— Хўш... у нима деди?

Потугин бир дам сукут қилди.

— У сизни кеча кутган эди... бугун ҳам кутади.

— Ҳа! Ундай бўлса айтиб қўйинг унга... Йўқ, керак эмас, ҳеч нарса дейиш керак эмас. Хайр... Яхши қолинг!

— Хайр, Григорий Михайлич... Рухсат этсангиз, сизга яна бир оғиз гапим бор эди, гапимни эшитиб улгурансиз, поезднинг жўнашига ҳали ярим соатдан ортиқ вақт бор. Сиз Россияга қайтиб кетяпсиз... Сиз у ерда... вақт-соати билан... иш бошлайсиз... Рухсат этинг, мен бир сафсатавоз,— афсуски қуруқ сафсатадан бўлакка ярамайман,— сизга бир маслаҳат берай. Ҳар сафар бир иш бошлаётганингизда ўзингиздан-ўзингиз сўранг: мен бу ишим билан цивилизацияга чин маънода хизмат қиляпманми, бу меҳнатим бизнинг замонамизда бирдан-бир фойдали ҳисобланган педагогик, европача характерга эгами? Агар шундай бўлса, дадил олға юринг: демак, сиз яхши йўлдан кетяпсиз, демак, қилаётган ишингиз фойдали! Худога шукур! Ҳозир сиз ёлғиз эмассиз. Сиз меҳнати зое кетадиганлардан эмассиз. Бизда ҳам меҳнаткашлар... кашшофлар пайдо бўлган... Аммо ҳозир булар сизнинг юрагингизга сиғмайди. Хайр, мени эсингиздан чиқарманг!

Литвинов зинадан чопқиллаганича тушди, югуриб бориб каретага ўтирди-да, темир йўлга етиб олди, умрининг шунча қисми қолган шаҳарга бир марта қайрилиб ҳам қарамади... У гўё тўлқин орасида қолган эди: тўлқин уни бағрига олиб, судраб кетди. Литвинов тўлқиннинг оқимига қаршилиқ кўрсатмасликка қатъий аҳд қилганди... Бирон нарсада ирода намоён этишдан воз кечган эди у.

Литвинов вагонга ўтираётган эди:

— Григорий Михайлич... Григорий...— деган ёлборган овоз эшитилди орқасидан.

Литвиновнинг юраги шув этиб кетди... Наҳотки Ирина? Дарҳақиқат: ўша! Хизматкорининг рўмолига ўралиб, таралмаган сочининг устидан сафар шляпасини кийиб олган Ирина платформада унга тикилиб турар, унинг сўник кўзлари: «Қайт, қайт, мен сени қайтариб олиб кетгани келдим»,— деяётгандек бўларди. Бу кўзлар нималарни ваъда қилмасди! Ирина қимир этмай

турар, бир сўз қўшишга ҳоли йўқ эди. Унинг бутун кўриниши, устидаги пала-партиш кийими ундан шафқат этишни илтижо қиларди...

Литвинов ўзини аранг тутиб турарди, унга қараб ташланишига оз қолди... Бироқ уни етаклаб кетаётган бояги тўлқин ўз ишини қилди... Литвинов ирғиб вагонга чиқди, кетига ўгирилиб, Иринага ёнидап жой кўрсатди. Ирина уни тушунди. Ҳали вақт бор эди. Бир қадам олға юриб, ўша томонга ҳаракат қилса бир умрга қовушган икки қалб номаълум томонга қараб елиб кетган бўлар эди... Ирина иккиланиб турганида узун ҳуштак овози эшитилди ва поезд жойидан қўзғалди.

Литвинов суяниб ўтириб олди. Ирина гандираклаганича скамейка ёнига борди-да, ўзини унга ташлади. Темир йўлга тасодифан айланиб келиб қолган штатдап ташқари дипломат буни кўриб ҳайрон бўлди. У Ирина билан ҳали унча таниш бўлмаса ҳам, жувонга қизиқиб юрарди. Иринанинг ўзини билмай ётишини кўриб, уни ипе *attaque de nerfs*¹ деб ўйлади, *d'un galant chevalier*² сифатида унга ёрдам қўлини чўзмоқчи бўлди. Ёрдам бермоқчи бўлиб оғиз очар-очмас Ирина ирғиб туриб, унинг узатиб турган қўлини итариб юборди-да, югуриб кўчага чиқиб, сутдек оппоқ туман ичига кириб, кўздан ғойиб бўлди, буни кўриб, дипломатнинг ҳайронлиги баттар ошди.

XXVI

Биз бир куни ёлғизгина, жонидан азиз ўғлидан жудо бўлиб турган деҳқон аёлининг уйига кириб қолгандик. Аёлни хотиржам, ҳатто бир оз қувноқ кайфиятда кўриб, ҳайрон бўлдик ўшанда. «Ҳайрон бўлманглар,— деди эри бизнинг ҳолатимизни сезиб, — дийдаси қотиб қолди». Сафарга чиққан дастлабки соатларида Литвиновни ҳам шундай хотиржамлик қамраб олди. Дили батамом вайрон бўлган, ўта бахтсиз Литвинов кейинги ҳафта бошига тушган ғам-ташвиш, зарбалардан энди дам олмоқда эди. У кўтара олиши мумкин бўлганидан ҳам оғирроқ ғам-андухга дуч келганди. У энди ортиқ ҳеч нарсага умид боғламасди ва бўлиб ўтганларнинг барчасини эсламасликка ҳаракат қиларди. У ҳозир Россияга қараб кетмоқда... — ахир қаергадир гумдон бўлиши керак эди-да!— аммо шахсий ҳаёти хусусида

¹ Тутқаноғи тутган [франц.].

² Одобли кавалер [франц.].

ҳеч қандай режаси йўқ. У ўзини-ўзи таниёлмасди. Ўз қилмишларини тушуниб етолмас, худди ўз шахсиятини йўқотгандай, шу шахсий ишларида ўзи деярли иштирок этмаётгандай эди. Баъзан назарида ўз жасадини ўзи олиб кетаётгандай бўларди, фақат вақт-вақти билан вужудини ларзага солиб ўтаётган аламли туйғуларгина унинг ҳали ҳам бу дунёда судралиб юрганидан далолат бериб турарди. Баъзан қараб туриб, қандай қилиб эркак киши — эркак! — аёл кишининг ўзига шунчалик таъсир кўрсатишига, севгига йўл қўя олади, деб ҳайрон қолади. «Шармандали ожизлик!» — деб шивирлаганча қаддини ростлаб, шинелига қаттиқроқ ўралиб оларди: гўё эскиси тугади, энди янгисини бошлаймиз, дегандай... Орадан дам ўтмай, аламли жилмайиб, ўзига ўзи ҳайрон қоларди. У деразадан қараб, томоша қилиб кета бошлади. Ҳаво булут, намчил. Ёмғир бўлмаса ҳам, ер юзасини туман қоплаган, осмон юзини паст-паст сузиб юрган булутлар тутиб ётибди. Поезд қаршисидан шамол эсяпти. Литвинсов ўтирган дераза ёнидан баъзан оппоқ буғ кўринади, баъзан бу буғ бошқа қорамтир тутунларга қоришиб, қорамтир бўлиб сузиб ўтади. Литвиннов ўша буғ, тутунларни кузата бошлади. Тўхтовсиз буралиб, дам кўтарилиб, дам пасайиб, ўт-ўланларга илашиб, дам йўғон тортиб, дам ипгичкалашиб, учиб келаётган буғ ва тутун оқими ўзгарар, яна ўз ҳолатига қайтарди. Бир хилдаги зерикарли манзара! Баъзан шамолнинг йўналиши ўзгарар, баъзан йўлнинг ҳолати ўзгарар, шунда тутун ва буғ кўздан ғойиб бўлиб, дам ўтмай яна бошқа томондан кўринади. Литвинов бу манзарани томоша қилиб ўтириб, ғалати хаёлга борди... У вагонда ёлғиз ўзи ўтирарди, хаёлларига ҳеч ким халқит бермасди. «Тутун, тутун», — деб қайтарди у бир неча марта. Назарида ўз ҳаёти ҳам, умуман рус ҳаёти, бутун рус халқининг ҳаёти унга тутун бўлиб кўриниб кетди. Ҳаммаси тутун ва буғ, деб ўйларди у. Ҳамма нарса тинмай ўзгариб турганга, ҳаммаёқда янги образлар, янги воқеалар содир бўлаётганга ўхшайди-ю, аслида ҳеч нарса ўзгармайди, ҳаммаси ҳовлиқади, қаёқ-қадир шошилади ва ҳеч нарсага эришмай ҳаммаси ис-сиз йўқолади. Бошқа ёқдан шамол эсса — ҳаммаси қарама-қарши томонга ташланади, яна ўша тўхтовсиз, серташвиш, аммо бесамар ўйин бошланади. У кейинги йилларда момақалдиरोқдай гуриллаб, шовқин-сурон билан юзага келган воқеаларни эслади... тутун, тутун, деб шивирларди у ўзига ўзи. У Губаревникида, бошқа

кўзга кўринган ва кўринмаган, илғор ва қолоқ, қари ва еси одамларнинг хонадонларида бўлиб ўтган жўшқин мунозара, фикр алмашиш ва шовқин-суронларни эслади... тутун, деб такрорлади у, тутун ва буг. Ниҳоят у машҳур сайрни эслади, бошқа давлат кишиларининг фикр ва мулоҳазаларини, ҳатто Потугишнинг тарғиботларини эслади... тутун, тутундан бўлак ҳеч нарса эмас, деб ўйлади. Ўз интилишлари, туйғу, ҳаракат, орзуларинчи? Литвинов қўлини силтади.

Поезд эса ҳамон елиб борарди. Раштадт ҳам, Карлсруэ ҳам, Брухзаль ҳам аллақачон ортда қолиб кетди. Йўлнинг ўнг томонидаги тоғлар аввалига узоқлашиб, орқада қолиб кетди, кейин яна тоғлар пайдо бўлди, аммо бу тоғлар энди унчалик баланд бўлмай, сийрак дарахтлар билан қопланган эди... Поезд тўсатдан четга бурилди... Гейдельбергга етиб келинганди.. Вагонлар бекат бостирмаси тагига кириб тўхтади. Турли-туман журналларни, жумладан русча журналларни ҳам сотиб юрадиган сотувчиларнинг шовқин-суронлари қулоққа чалинди. Сайёҳлар жойларидан қимирлаб, платформага тушдилар. Бироқ Литвинов қимир этмади, бошини қуйи солганича ўтирган ерида ўтираверди. Кутилмаганда кимдир унинг исмини айтиб чақирди. Литвинов бошини кўтариб қаради: Биндасов башарасини деразадан суқиб, унга қараб турарди, орқасида эса, ё унга шундай туюлдими, йўқ, чиндан ҳам ўшалар: барча баденлик таниш башаралар турарди: Суханчикова, Ворошилов, Бамбаев. Ҳаммалари у томон бостириб келяптилар, Биндасов эса:

— Пишчалқин қани? Биз уни кутаётган эдик, ҳа, майли. Туш, овсар, биз ҳаммамиз Губаревникига кетяпмиз,— деди.

— Ҳа, биродар, ҳа, бизни Губарев кутяпти,— олдинга иштилиб унинг гапини тасдиқлади Бамбаев,— туш.

Агар ўзининг хафақонлиги ошиб ўтирмаганда, Литвиновнинг улардан жаҳли чиққан бўларди. У Биндасовга бир қараб, индамай тескари ўгирилиб олди.

— Ахир сизга Губарев шу ерда деяпмиз!— деб қичқирди Суханчикова, унинг кўзлари косасидан чиқиб кетишига оз қолди.

Литвинов қимир этмади.

— Менга қара, Литвинов,— ниҳоят Бамбаев гапга аралашди,— бу ерда ёлғиз Губаревгина эмас, русларнинг бир гуруҳ аъло даражадаги ёшлари бор, уларнинг барчаси табиий фаёлар билан шуғулланади, дунёқа-

рашлари ҳам олижаноб. Илтимос, ҳеч бўлмаса ўшалар учун қол. Бу ерда, масалан, ҳаҳ, фамилияси нима эди... бир одам бор, нақ доҳий дейсан!

— Э, қўйсангизчи уни, қўйсангизчи, Ростислав Ардалионович,— дея Суханчикова гапга аралашди,— қўйинг! Унинг қанақа одамлигини кўрмаяпсизми? У бутун уруғ-ужуди билан шунақа. Бунинг битта холаси бор. Аввалига дурустгина аёлга ўхшаб кўринган эди. Бундан уч кун муқаддам шуёққа келаётсам, у ҳам шуёққа келяпти. Ўзи шундан сал олдин Баденга келган эди, дарров кетига қайта қолибди. Йўл-йўлакай гапга солсам, чурқ этиб оғзини очмаса-я. Вой димоғингдан ўргилдим сени!

Бечора Капитолина Марковна — димоғдор эмиш! Бечора бундай ҳақоратни кутганмикан?!

Литвинов эса ҳамон чурқ этмай ўтирарди, охири тескари қараб, фуражкасини кўзигача бостириб олди. Ниҳоят поезд ҳам жойидан жилди.

— Ҳой, тош одам, ҳеч бўлмаса кетар олдингда бир нарса деб кет!— деб қичқирди Бамбаев.— Ахир бундай қилиш яхши эмас-ку!

— Тўнка! Қовоқ! — чидаёлмади Биндасов. — Вагонлар борган сари тезлигини ошириб борар, у эса сўкишини қўймасди.— Қуримсоқ! Ландовур! Ярамас!

Литвинов эса яна бояги гапини такрорлашга тушди: тутун, тутун, тутун! Мана, деб ўйларди у, Гейдельбергга ҳозир юздан ортиқ рус студентлари бор; ҳаммалари химия, физика, физиологияни ўрганишяпти, бошқасини эшитишни ҳам исташмайди... орадан беш-олти йил ўтиб бу курсларда ўша машҳур профессорларнинг қўлида ўн беш киши ҳам қолмаса керак... шамол йўналишини ўзгартиради, тутун ҳам бошқа томонга оғиб кетади... тутун... тутун... тутун!

Оқшом Литвинов Касселни босиб ўтди. Қоронғи тушиши билан бутун ғам-андуҳлари худди ёвуз калхатдай бостириб келиб, ич-этини кемира бошлади. Литвинов вагон бурчагига тиқилиб олиб, йиғлаб юборди. У узоқ йиғлади, кўз ёшлари дардини енгиллатмади, аксинча, бадтар эзиб юборди уни. Худди шу вақтнинг ўзида Кассель меҳмонхоналаридан бирида, ўринда, Татьяна аланган оташ бўлиб ёниб ётарди. Татьянанинг ёнида Капитолина Марковна ўтирарди.

¹ Литвиновнинг ўйлагани тўғри бўлиб чиқди. 1866 й. да Гейдельбергга ўқиётган русларнинг сони ёзги семестрда ўн уч, қишқисиди эса ўн икки кишини ташкил этди. [Автор изоҳи.]

— Таня,— дерди у,— ўтинаман сендан, майли дея қол, Григорий Михайловичга телеграмма берай, хўп дея қол, Таня.

— Йўқ, йўқ,— дерди Татьяна,— керак эмас, қўрқма. Сув бер менга, ҳадемай ўтиб кетади.

Чиндан ҳам орадан бир ҳафта ўтгач Татьяна тузалди, икки аёл яна сафарларини давом эттиришди.

XXVII

Литвинов на Петербург, на Москвада тўхтамай, тўғри ўз қишлоғига қайтди. У отасини кўриб, қўрқиб кетди: отаси шунчалик ҳолдан кетиб, суроби тўғри бўлиб қолганди. Футурдан кетиб, ошиши ошаб, ёшини яшаб бўлган қария ўғлини кўриб ўзида йўқ қувониб кетди. Кейинги вақтларда қаровсиз қолиб, хароб бўлган хўжалигини дарҳол ўғлига топшириб, қария яна бир неча ҳафта амал-тақал қилиб юрди-да, оламдан кўз юмди. Литвинов бир ҳолатдаги хўжаликда ўз ғам-ҳасрати билан ёлғиз қолди, унда на келажакка умид, на ихлос, на пул бор эди. Хўжалигига шу тарзда хўжайинлик қила бошлади. Россияда хўжаликка бошчилик қилиш унчалик осон иш эмас, буни кўпчилик билади. Бу иш Литвиновга ҳам қанчалик оғир туюлганини гапириб ўтирмаймиз. Турган гапки, хўжаликни ўзгартириш, унга янгиликлар киритиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Чет элдан ўрганиб келган билимларини хўжалигига тадбиқ этиш номаълум вақтга кетга суриб қўйилди. Ночорлик ҳар кунни амал-тақал қилиб ўтказишга, турли жиҳатдан: ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан ён беришга мажбур этарди. Янгилик тихирлик билан тан олинар, эски усуллар эса кучини батамом йўқотган эди. Ноқобил нопок одам билан дуч келарди. Бутун заминидан зид кетган турмуш-тирикчилик ботқоқнинг балчиғидай ҳилвиллаб ётипти, ёлғиз улуғ «озодлик» деган сўзгина арвоҳдай кезиб юради атрофда. Биринчи навбатда сабр-тоқат талаб қилинарди, ғам-аламли сабр-тоқат эмас, фаол, тиришқоқ сабр-тоқат талаб қилинарди... Литвиновнинг ҳозирги мискин ҳолатида унга икки баробар оғир эди. Унда деярли яшашга қизиқиш йўқ эди... Шундай экан, унда ҳаракат қилишга, ишлашга иштиёқ қаёқдан бўлсин?

Орадан бир йил ўтди, ундан кейин икки йил, учинчи йил ҳам ўта бошлади. Қатта режалари секин-аста амалга оша бошлади, ерга яхши ният билан ташлаган

уруғи униб чиқди, энди уни на очик, на яширин душманлари янчиб ташлолмасдилар. Гарчи Литвинов ерининг катта қисмини деҳқонларга тенгшерикликка бўлиб берган бўлса ҳам, яъни бир ҳолатдаги хўжалигини кўтаришга киришган бўлса ҳам, анчагина иш қилиб улгурди: фабрикани янгиледи, беш нафар ихтиёрий ёлланган ишчиси билан кичкинагина ферма очди. (Бу орада унинг қўлида қирқдан ортиқ одам ишларди.) Асосий хусусий қарзларидан қутулиб олди... Ҳақиқат ҳам руҳан тетик тортиди: энди у яна аввалги Литвинов ҳолатига қайта бошлади. Тўғри, юрагининг чуқур қаърига жойлашиб олган ғашлик уни сира тарк этмасди. Шунинг учун ҳам у ёшига нисбатан анча босиқ, ичимдагини топ қабилдаги одамга айланиб қолганди, бировлар билан ортиқча борди-келди ҳам қилмай қўйганди. Аммо ундаги илгариги бефарқлик йўқолган, одамлар орасида у ҳам тирик одамдай ҳаракат қиларди. Ундаги илгариги ошиқликнинг излари ҳам аста-секин йўқолди, энди у Баденда бўлиб ўтган воқеаларни худди тушида кўргандек эсларди... Ирина-чи?.. Ирина ҳам хотирасида хира тортиб, туман пардасига ўралгандай нурсизланиб бораётгандай бўлса ҳам, аллақандай хатарни эслатарди унга. Татьяна ҳақида ҳам баъзи-баъзида қулоғига бирон гап чалишиб қоларди. Литвинов Татьянанинг холаси билан бирга ундан икки юз чақиримча наридаги мулкига кўчиб келиб, ўша ерда тиңчгина яшаётганини, уёқ-буёққа кам чиқиб, деярли меҳмон қабул қилмаслигини, аммо ўзи соғ-саломат эканлигини эшитган эди. Литвинов майнинг ажойиб кунларидан бирида, ўз кабинетида, Петербург журналининг тўнгги сонини бамайлихотир варақлаб ўтирган эди, хизматкори кекса амакисининг келганини хабар қилди. Қария Капитолина Марковнага тоғавачча бўларди. Яқинда уларникида бўлган экан. Қария Литвиновнинг мулки яқинидан ўзига жой сотиб олган, энди ўша ўз жойига жўнаб кетаётган экан. У жияниникида бир кун меҳмон бўлиб, Татьянанинг туриш-турмуши тўғрисида анча нарсаларни ҳикоя қилиб кетди. Чол жўнаб кетганининг эртасига, ажралишганларидан бери биринчи марта, Литвинов Татьянага мактуб йуллади. Литвинов ўз мактубида ҳеч бўлмаса хат орқали алоқани тиклашни истаётганини ва бундан кейин у билан кўришиш имконига яна эга бўладими, йўқми, шу нарса ҳам уни қизиқтираётганини ёзганди. Литвинов мактубига жавобни жуда ҳаяжонланиб кутди... ниҳоят, жавоб ҳам келди. Татьяна унинг мактубига са-

миният билан жавоб қилганди: «Агар биз томонларга келишни лозим топсангиз,— деб тугалларди у мактубини, марҳамат, келинг: ахир ҳатто беморларга ҳам дардини бирга тортиш осонроқ бўлади, дейишади-ку». Мактубга Капитолина Марковна ҳам ўз қўли билан саломини қўшиб қўйибди. Литвинов бу мактубга ёш боладай қувониб кетди. Унинг қалби кўпдан бери бундай қувончли тепмаган эди. Бирдаг руҳи енгил тортиб, олам кўзига ёришиб кетди... Қуёш чиқиб, тун зулматини қувган, кўзини уйқудан очиб, уйғониб келаётган ер юзидан енгил шамол югуриб ўтган паллада худди шундай бўлади. Шу кун куни билан: хўжалигини айланиб юрганида ҳам, одамларига топшириқ бераётганида ҳам чехрасидан табассум аримади. У тезда йўл ҳозирлигини кўра бошлади, орадан икки ҳафта ўтгач эса Татьянанинг ҳузурига қараб йўл олди.

XXVIII

У жуда секин, қишлоқлар аро йўллардан ортиқча саргузаштларга дуч келмай борарди. Фақат бир марта орқа филдиракнинг шинаси ёрилди. Темирчи уни ямаб беришга анча унналди-ю, охири удалай олмай, отиб юборди. Бахтларига шу нарса маълум бўлдики, бизда ёрилган шина билан ҳам бемалол саёҳат қилиш мумкин экан, айниқса йўллар «юмшоққипа», лой вақтида. Аммо Литвинов билан бир-иккита қизиқ воқеа юз берди. Бир станцияда чакана ишлар билан шуғулланувчи жамоат съезди устидан чиқиб қолди, съездга Пишчалкин бошқош. Пишчалкин унинг наздида Солонми ё Соломонга ўхшаб кетди: унинг нутқидан шундай оқиллик уфуриб турар, нутқини тинглаётган помешчиклар ҳам, деҳқонлар ҳам. унинг гапларини шундай ҳурмат билан тинглашардики... Пишчалкин ташқи кўринишидан ҳам қадимги донишмандларга ўхшаб кетган: миясидаги соч тўкилиб, рапидадек юм-юмалоқ тортган юзида гўё олижаноблик тимсоли акс этиб турарди. У Литвиновни, «гар таъбир жоиз бўлса, менинг шахсий уездимга келишинг билан табриклайман», — деб қарши олди. Шундай дея эзгу ҳислар оғушида ғоз қотди. Ҳар қалай, Ворошилов тўғрисидаги бир янгиликни хабар қилиб улгурди. Зарҳал тахтадан тушган паҳлавон яна ҳарбий хизматга ўтибди ва ўз полки офицерларига «буддизм»ми ё «динамизм» ҳақидами, Пишчалкинни аниқ эсида йўқ экан, ҳар ҳолда шунга

Ўхшаш бир мавзуда маъруза қилиб ҳам улгурибди... Кейинги станцияда Литвиновга анчагача от беришмади. Тонг палласи бўлгани учун, Литвинов коляскада ўтириб, мудраб кетибди. Танишдай туюлган овоздан уйғониб кетди: кўзини очиб қаради...

Ё тангрим! Почта бипоси пиллапоясида туриб шангиллаётган кулранг куртка, осилиб-солиниб ётган, кечаси ўринда кийиладиган панталондаги одам жаноб Губарев эмасми?.. Йўқ, бу жаноб Губарев эмас... Бироқ қанчалик ўхшашиб кетади-я!.. Фақат бу бариннинг оғзи яна ҳам кенгроқ, тишлари сўйлоқ, маъюс кўзларининг қараши баджаҳлроқ, бурни ҳам каттароқ, соқоли ҳам қуюқроқ, умуман бутун кўриниши қўпол ва ёқимсизроқ.

— Мутта-ҳам-лар, мутта-ҳам-лар!— дерди у ҳадеб жаҳл билан ҳижжалаб, бўриникига ўхшаш оғзини катта очиб.— Ифлос мужиклар... мана ўша мақталган озодликлари... отни ҳам вақтида олиб бўлмайди... Мутта-ҳам-лар!

— Мутта-ҳам-лар, мутта-ҳамлар!— деган яна бир овоз эшитилди шу пайт эшик ортдан ва зинапояда яна бир кулранг куртка, шалвираган панталонли одам, бу сафар ҳақиқий жаноб Губарев, Степан Николаевич Губарев пайдо бўлди.— Ифлос мужиклар!— У ҳам акаси бақираётган оҳангда давом этди (маълум бўлишича, олдинги жаноб унинг акаси бўлиб, эски «дантистлар» мактабидан чиққан бу жаноб укасининг мулкини бошқарар экан).— Қалтаклаш керак уларни, вассалом: башараларига уриш керак, мана сенга эрк деб, тишларига солиш керак... Сафсата сотишади... бўлис бошлиғи деб! Менга қолса уларни!.. Бу мусъё Ростон қаёққа го-йиб бўлди?.. Нега яхши қарамайди?.. Ахир бу ўша текинхўрнинг иши-ку... одамларни безовта қилмаслик...

— Ахир мен сизга айтган эдим-ку, укам,— яна гапга тушди катта Губарев,— у ҳеч нарсани эплай олмайди, текинхўр, деб! Сиз уни ўша эски одатингизга кўра... мусъё Ростон, мусъё Ростон деганингиз-деган... Қаерларда йўқолиб юрибсан?

— Ростон! Ростон!— деб қичқирди кичик, улуғ Губарев.— Тузукроқ чақириб кўринг, Доримедонт Николаич.

— Чақиряпман, Степан Николаевич, чақиряпман. Мусъё Ростон!

— Мапа мен, мана мен, мана мен!— деган шошинч овоз эшитилди ва бионинг муюлишидан Бамбаев югуриб чиқди.

Литвинов уни кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Шоввоз-

нинг устида раиғи ўнгиб кетган венгерка шалвиллаб ётишти, энглари титилиб кетган. Юз ифодаси тамом ўзгариб кетган — аламли қийшайган, таҳликали кўзларида қулларча қўрқув ва ўта итоаткорлик акс этади. Аммо дўрдоқ лаблари устида бўялган мўйлаблари илгаригидай диккайиб турибди. Ака-ука Губаревлар уни зинанинг устида турганча қойиб кетишди. Бамбаев зинанинг тагида, пастда тўхтади, оёғининг таги лой, қадди итоаткорлик билан ҳам бўлган, уларнинг кўнгилларини юмшатиш учун журъатсизгина жилмаяди, бошидан олган қалпоғини тинмай ғижимлайди, лойда у оёғидан-бу оёғига туриб, отлар ҳозир келади, деб ғўлдирайди... Аммо ака-укалар то кичигининг кўзи Литвиновга тушиб қолмагунча чакакларини ўчиришмади. Губарев Литвиновни танидими ё бегона одамдан уялдими, ишқилиб, айиқполвондай қўполлик билан кетига ўгирилиб, бино ичкарасига кириб кетди. Акаси ҳам буни кўриб жим бўлиб қолди, у ҳам лапанглаб ўгирилдида, укаси кетидан ичкари кирди. Улуғ Губарев, афтидан, ўз ватанида ҳам таъсирини ҳали йўқотганича йўқ шекилли.

Бамбаев ҳам ака-укаларнинг кетларидан кетаётган эди... Литвинов уни отини айтиб чақирди. Бамбаев афрофга аланглади, бир вақт Литвиновга кўзи тушиб, уни таниб қолди, қўлларини чўзганича у томон югурди. Коляскагача югуриб келиб, иккала қўли билан унинг эшигидан тутди-да, эшикка юз тубан суюнганча, ёш боладек хўнграб йиғлаб юборди.

— Бўлди-бўлди, Бамбаев, бу нимаси, бас,— дерди Литвинов ҳадеб, унинг тепасига энгашиб, елкасидан тортқилар экан.

Бамбаев ҳамон йиғлашини қўймасди.

— Кўрдингизми... қай аҳволга... тушиб қолдим...— деб ғўлдирарди у йиғламсираб.

— Бамбаев! — деб қичқаришди ака-укалар уйнинг ичидан туриб.

Бамбаев бошини кўтариб, шоша-пиша кўз ёшларини артди.

— Саломатмисан, азизим,— дея шивирлади у,— салом ва хайр!.. Эшитяпсанми, чақирисяпти.

— Қандай қилиб бу ерларга келиб қолдинг?— деб сўради Литвинов,— бу қанақаси бўлди? Мен уларни бирон французни чақирисяпти деб ўйлабман...

— Мен уларнинг қўлида... уй бошқарувчиси бўлиб хизмат қиламан,— деди Бамбаев ва ака-ука Губаревлар

кириб кетган уй томон ишора қилди.— Мени ҳазил тариқасида француз қилиб юборишган. На чора, биродар! Тирикчилик оғир, сўнгги тийинимгача йўқ қилдим, ўзингни буларнинг сиртмоғига истасанг-истамасанг тутиб берасан-да.

— Унинг Россияга қайтганига анча бўлдимми? Илгариги ўртоқлари билан алоқани қандай узди?

— Э биродар! У гапларнинг ҳаммаси энди иккинчи даражали... Об-ҳавонинг ўзгариб кетганини кўрмайпсанми?.. Суханчикова Матрёна Кузьминичнани итдан баттар қилиб ҳайдаб юборди. У алаmidан Португалияга кетиб қолди.

— Португалияга? Бемаъни гапни қўйсанг-чи.

— Ҳа, биродар, Португалияга кетди, икки нафар матрёначилари билан..

— Кимлар билан дединг?

— Матрёначилар билан: унинг партиясига мансуб кишиларни шундай деб аташади.

— Матрёна Кузьминичнанинг партияси борми? Улар кўпчиликми?

— Бор-йўғи шу икки киши. Унинг юртимизга қайтганига ярим йилча бўлиб қолди. Бошқаларни назорат остига олишди, бунга эса ҳеч нарса бўлмади. Қишлоқда акаси билан яшайди, унинг гапларини энди эшитсанг эдинг...

— Бамбаев!

— Ҳозир, Степан Николаевич, ҳозир. Сенинг эса ишларинг жойида, ошиғинг олчидир?! Ундай бўлса, худого шукр! Ҳозир қаёққа кетяпсан? Сени кўраман деб сира ўйламагандим... Баден ёдингдами? Энди у кунлар қани? Айтмоқчи, Биндасов ҳам эсингдами? Шу йигит ўлиб кетди. Қовоқхонада биров билан уришиб қолибди: кий билан уриб, бошини ёришибди. Ҳа, ҳа, замон оғирлашиб кетяпти. Бироқ, бизнинг Русь... жуда ажойибда! Ҳеч бўлмаганда мана бу икки гозга бир қара: бутун бошли Европада бунга ўхшашини ахтариб тополмайсан! Ҳақиқий Арзамас гозлари!

Шу гапларни айтиб бўлиб, ҳамиша шавқ-завққа тўлиб юрадиган Бамбаев, гўё бир оз ўзига келгандай бўлиб, станция идорасига югуриб кетди, у ердан яна қайиётган овозлар эшитила бошлади.

Уша куни кечга томон Литвинов Татьяналарнинг қишлоғига яқинлашиб қолганди. Литвиновнинг бир вақтлардаги қайлиғи яшайдиган уй тагидан кичкинагина дарёча оқиб ўтадиган тепаликка жойлашган бўлиб,

уйнинг атрофи яқинда боғга айлантирилганди. Уй ҳам янги — яқиндагина қурилган бўлиб, дарё ортидаги далалар анча жойгача кўрниб ётарди. Бу нишаби тик болхонали, қатор деразалари кечки қуёш нурида ярақлаб кўринаётган уй икки чақиримча наридан кўзига ташланди. Сўнгги бекатга етганида унинг юраги бетинч тепа бошлади. Уйга яқинлашгани сари эса, гарчи бир оз чўчиётган бўлса ҳам, юраги алла қандай қувончли ва тотли тепа бошлади. «Қандай кутиб олишар экан-а,— деб ўйларди у,— уларга қандай рўпара бўламан?..» Ўзини сал чалғитиш мақсадида Литвинов оппоқ соқол, камгап, аммо йўли йигирма беш чақирим келмаса ҳам ундан ўттиз чақиримга пул олган ямшикни гапга солди. Ундан помешчик Шестоваларни таниш-танимаслигини суриштирди.

— Шестоваларинми? Нега билмас эканман. Улар жуда меҳрибон, олижаноб аёллар. Биз камбағалларнинг даволашади. Рост. Табиб-ку улар. Уларникига ҳаммаёқдан даволангани келишади. Улай агар. Тинмай келишгани-келишган. Битта-яримта касал бўлиб қолса ҳам, ўт-бетини кесиб олса ҳам шуларга чопишади. Булар ҳам дарров латта хўллаб босишадими-ей, пластир қўйишадими-ей, хуллас тузатишади. Аммо ул-бул инъом этсанг, олишмайди. Биз ҳеч нарса олмаймиз,, пулга даволамаймиз, дейишади. Мактаб ҳам очишган... Аммо бу бемаъни иш!

Ямшик шуларни ҳикоя қилиб борар экан, Литвинов уйдан кўзини узмасди... Ана, оппоқ кийимдаги бир аёл балконга чиқиб, бирпас қараб турди-да, яна ичкарига кириб кетди... «Унинг ўзи эмасмикан?» Литвиновнинг юраги шув этиб, орқасига тортиб кетди. «Тезроқ! Тезроқ!»— деб қичқирди у ямшикка. Ямшик отларга қамчи босди... коляска ланг очиқ дарвозадан шитоб билан ичкари кирди... Зинада эса аллақачон Капитолина Марковна турар, хурсандлигидан ўзини билмай чапак чалиб, қичқирарди: «Мен танидим! Мен биринчи танидим! Бу — у! У!.. Мен танидим!»

Литвинов, эшикчани очиб бергани югуриб келаётган хизматкор болани ҳам кўтмай, коляскадан ирғиб тушди-да, Капитолина Марковнани шоша-пиша қучоқлаб, даҳлиздан ўтиб залга югурди... У ерда уятдан қип-қизариб Татьяна турарди. Татьяна меҳрибон, эркаловчи кўзлари билан тикилганча, унга қўлларини узатди (қиз кейинги вақтларда бир оз озган, аммо бу унга ярашарди). Аммо Литвинов унинг қўлларини олмади, ўзини

оёқлари тагига ташлаб, тиз чўкди. Татьяна буни асло кутмаган эди, шунинг учун ҳам нима дейишини, нима қилишини билмай қолди... Кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Қўрқиб кетган бўлса ҳам чеҳраси қувончдан ял-ял ёнарди... «Григорий Михайлич, бу нимаси, Григорий Михайлич?»— дерди у нуқул... Литвинов эса ҳадеб унинг кўйлагининг этагини ўпарди... У ҳозир беихтиёр бир вақтлар Баденда худди шундай унинг оёқларига бош урганни эслади... Аммо ундаги тиз чўкиш билан ҳозирги тиз чўкиш ўртасида ер билан осмонча фарқ бор эди!

— Таня,— дерди у нуқул,— Таня, мени кечирдингми, Таня?

— Хола, холажон, бу нимаси?— деди Таня эшикдан кириб келган Капитолина Марковнага қараб.

— Майли, халақит берма унга, Таня,— деди бунга жавобан кўнгилчан кампир,— кўряпсанми, у гуноҳкор бошини эгиб келди ҳузурингга.

Алқисса, асарни тугатмоқ керак, ортиқ қўшадиган гапнинг ўзи қолмади. Қолганини ўқувчининг ўзи ҳам топиб олади... Хўш, Ирина нима бўлди?

У ўттизга кирганига қарамай, ҳамон жозибадор. Сонсиз-саноқсиз йигитлар ҳалигача ошиқ бўладилар унга, бундан кейин ҳам ошиқ бўлаверишарди-ю, агар...

Ўқувчим, биз билан бир неча дақиқага Петербургдаги энг ҳурматли хонадонлардан бирига кириб чиқишни истайсизми? Қаранг: рўпарангизда катта, жуда бой бўлмаса ҳам, дид билан, улуғворона жиҳозланган оромгоҳ. Бу ернинг салобатидан бир оз ноқулай ҳис этиасизми ўзингизни? Билиб қўйинг, сиз қасрга, хулқу одоб энг юқори чўққисига чиққан, битмас меҳр-муҳаббатга йўғрилган самовий саховат қасрига қадам қўйдингиз. Киришингиз билан сизни сирли, чиндан ҳам аллақандай сирли сукунат қамраб олади. Эшик, деразалардаги бахмал пардалар, ерга солинган пати узун юмшоқ гиламлар — буларнинг барчаси ҳар қандай дағал овоз, кучли туйғуларни юмшатиш, босиб туриш учун хизмат қилаётгандай. Яхшилаб ўраб қўйилган лампалар туйғуларнинг сокинлигини акс эттиради. Дим хонадан ёқимли ис димоққа урилади. Ҳатто стол устидаги самоварнинг шифиллаши ҳам босиқ ва сокин. Хонадон бекаси бўлмиш Петербург оламида энг ҳурматли аёл гапирса, овози аранг эшитилади. Бу хоним худди уйда оғир, ҳадемай жонни узиладиган бемор бордай, ҳамиша шундай секин гапиради. Бу хонадонда бошқа аёллар ҳам унга

тахассуб қилиб, деярли шивирлаб гаплашишади. Чой қуйиб бераётган синглиси эса лабларини деярли сассиз қимирлатади, унинг рўпарасида ўтирган, бу одоб қасрига тасодифан кириб қолган йигит эса унинг нима деяётганини тушунолмаб ҳайрон. Қиз эса ундан олтинчи мартаба: „Voulez-vous une tasse du thé?“¹ — деб сўраётган бўлади. Уйнинг бурчакларида ёш, истараси иссиқ эркаклар кўзга чалинади. Сокин синчковлик бор уларнинг назарларида. Ҳамма нарсага пинҳона қизиқсиниб ўтирган бўлсалар ҳам, кўринишлари бамайлихотир. Кўкракларида қатор орден-медаллар ялтиллади. Уларнинг суҳбатлари ҳам сокингина, маънавий нарсалар, в гаппарварлик устида боради, масалан, Ф. Н. Глинканинг «Сирли томчи»си, Шарқдаги миссиялар, ибодатхоналар, Белоруссиядаги инилари ҳақида. Баъзи-баъзида юмшоқ гиламлар устидан аста юриб, ливреяли хизматкорлар ўтиб қолишади. Уларнинг тор ипак пайпоқ ичидаги болдирлари юрганларида ўйноқлайди. Хизматкорларнинг одоб билан елкаларини сал қисиб юришлари бу хонадондаги салобат, босиқлик, фароғатни яна ҳам таъкидлаб туради... Бу қаср! Бу қаср!

— Сиз бугун Ратмирова хонимни кўрдингизми? — деб сўрайди бир хоним аста.

— Уни бугун Лисеникида кўрган эдим, — хониш билан гапирди бека, — унга раҳмим келади... жаҳлдор бўлиб кетган... elle n'a pas la foi².

— Ҳа, ҳа, — дейди олдинги аёл... — Петр Иванович бу гапни у тўғрисида айтгани эсимда, кейин qu'elle a. qu'elle a³, мияси заҳарланган, аламзада, деб жуда тўғри айтган.

— Elle n'a pas la foi, — яна ипакдек эшилиб дейди бека. — C'est une âme égarée⁴. Жирттаки, аламзада.

— Тўғри айтасиз, жирттаки, аламзада, — синглиси ҳам лабларини аранг қимирлатиб, опасининг гапини тасдиқлайди.

Йигитларнинг илгаригидай Иринаяга ошиқ-маъшуқ бўлавермасликларининг боиси мана нимада... Йигитлар ундан кўрқишади... йигитлар унинг «жирттакилиги, аламзадалигидан» ҳайиқишади. Даврасида унинг тўғрисида шундай гап тарқалган. Бу гапда, ҳар қалай, маълум ҳақиқат бор. Ундан нафақат йигитларгина, катта-

¹ Бир пиёла чой қуяйми? [Франц.]

² Унда имон йўқ [Франц.]

³ Унинг... унинг... [Франц.]

⁴ У йўлидан адашган одам [Франц.]

лар ҳам, баланд мартабали шахслар ҳам, ҳатто бой-вучча хонимлар ҳам ҳайиқадилар. Ҳеч ким инсон ҳуқидаги бирон ноҳўя, кулгили томонни бунчалик аниқ айтиб беролмайди, ҳеч ким бировни бу қадар шафқатсизлик билан қоралай олмайди... Бундай сўзлар шундай олижаноб, ажойиб оғиздан чиққанда айниқса аламли эшитилади... Бу қалбда нималар содир бўлаётганини аниқ билиш қийин. Бироқ атрофидагилардан қайси бири биринчи бўлиб ушбу миш-мишни тарқатган, буни ҳам аниқлаш қийин.

Иринанинг эри, французлар айтганидек, иззат-ҳурмат зинасидан жадал юқорилаб бормоқда. Семиз генерал ундан ўтиб кетган, босиқ генерал улардан кетда. Уша Ирина истиқомат қиладиган шаҳарда бизнинг дўстимиз Созонт Потугин ҳам яшайди. У Ирина билан камдан-кам кўришади, Иринанинг у билан алоқа боғлаб туришга ҳеч қандай эҳтиёжи йўқ... Созонт Потугиннинг тарбиясига топширилган қизча яқинда оламдан ўтган.

На узбекском языке.

И. С. ТУРГЕНЕВ

ДЫМ

Роман

Перевод с издания Литиздат — Москва — 1954

Редактор Э. Миробидов
Рассом М. Соркин
Расмлар редактори Р. Зуфаров
Техн. редактор Г. Аҳмаджонова
Корректор М. Юнусова

ИБ № 832

Теришга берилди 28.03.1982 й. Босишга рухсат этилди 6.07. 1982 й. Формати 64×108¹/₃₂. 3-босма қоғозга «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Босма листи 5,75. Шартли босма листи 9,66. Нашр листи 10,265. Тиражи 30.000. Буюртма № 3304. Шартнома № 139—81. Ваҳоси 95 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. «Правда Востока» кўчаси, 26.